

НАЦІОНАЛЬНИЙ АВІАЦІЙНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Факультет лінгвістики та соціальних комунікацій

**Серія «Гуманітарний дискурс
суспільства ризику»**

Заснована у 2020 році

**Соціальні комунікації
інформаційного суспільства:
теоретичні та прикладні аспекти**

Монографія

Київ
Талком
2020

УДК 316.77:303.725.34 (02)
С692

*Виконано на базі Факультету лінгвістики та соціальних комунікацій
Національного авіаційного університету*

Соціальні комунікації інформаційного суспільства:
С692 теоретичні та прикладні аспекти: монографія / під заг. ред.
А.Г. Гудманяна, С.М. Ягодзінського. – К.: Талком, 2020. – 260 с. –
(Серія «Гуманітарний дискурс суспільства ризику»).

ISBN 978-617-7832-31-6

У науковій роботі досліджуються соціальні комунікації в реаліях соціально-економічних та культурно-історичних трансформацій інформаційного суспільства. Представлено теоретико-методологічний і прикладний аспекти реалізації соціальних комунікацій у сучасних соціальних практиках. Репрезентовано стан і перспективи місця й ролі соціальних комунікацій у подоланні суперечностей, загроз і ризиків цивілізаційного поступу. Відображено етапи формування принципів, засобів і методів втілення соціальних комунікацій на початку XXI ст. Монографія складається з двох розділів, в яких аналізуються соціальні комунікації мережевого суспільства, стилі наукової та міжкультурної комунікації, практики збереження національної ідентичності, форми міжперсональної взаємодії, способи функціонування установ соціальної пам'яті в інформаційному просторі.

Адресовано науковцям, науково-педагогічним працівникам, здобувачам наукових ступенів, студентам старших курсів закладів вищої освіти, а також усім, хто цікавиться проблемами розвитку суспільства в умовах нестабільності.

УДК 316.77:303.725.34 (02)

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Національного авіаційного університету
(протокол № 2 від 29 квітня 2020 року)*

Редколегія серії «Гуманітарний дискурс суспільства ризику»

Гудманян А.Г. – д-р філологічних наук, професор (головний редактор)
Ягодзінський С.М. – д-р філософських наук, професор (заступник головного редактора)

Бурлакова І.В. – д-р філологічних наук, доцент
Вржесневський І.І. – канд. наук з фізичного виховання та спорту, доцент
Дротянко А.Г. – д-р філософських наук, професор
Ковтун О.В. – д-р філологічних наук, професор
Кокарева А.М. – канд. педагогічних наук, доцент
Котикова О.М. – д-р педагогічних наук, професор
Лузік Е.В. – д-р педагогічних наук, професор
Помиткіна А.В. – д-р психологічних наук, професор
Сидоренко С.І. – канд. філологічних наук, доцент
Тюрменко І.І. – д-р історичних наук, професор
Хомерікі О.А. – д-р соціологічних наук, професор
Шостак О.Г. – канд. філологічних наук, доцент

Засновано в 2020 році. Запитання і пропозиції: guman@nau.edu.ua

doi.org/10.18372/42477

ISBN 978-617-7832-31-6

© Національний авіаційний університет, 2020

ВСТУП

Факультет лінгвістики та соціальних комунікацій Національного авіаційного університету започатковує створення циклу наукових праць **«Гуманітарний дискурс суспільства ризику»**. Запрошуємо до наукової співпраці – укладання подальших монографій серії – вчених з різних сфер сучасного знання. Узагальнюючи практики соціальних взаємодій, будуючи моделі та прогнози цивілізаційного поступу, формулюючи рекомендації владним структурам, ми працюватимемо над подоланням наявних і руйнівних наслідків від потенційних загроз і викликів.

У першій частині під загальною назвою **«Комунікативна парадигма інформаційного суспільства»** основну увагу дослідників зосереджено на теоретико-методологічному аспекті становлення й функціонування соціальних комунікацій в інформаційному суспільстві.

У підрозділі *«Філософія діалогу в комунікативних практиках інформаційного суспільства»* здійснено ретроспективний аналіз форм діалогу як феномену європейської культури – від спілкування до теорії мовленнєвих актів і дискурсивних стратегій засобами нової електронної «реальності». Філософська рефлексія щодо комунікативних практик у різних сферах буття суспільства дозволила виявити й охарактеризувати особливості реалізації діалогу в різні культурні епохи. Встановлено, що в культурі інформаційної епохи використання інформаційно-комп'ютерних технологій суттєво впливає на трансформацію мови спілкування. Останнє й потребувало осмислення специфічних рис діалогічного мовлення в інформаційну еру на методологічному рівні.

У наступній частині наукової роботи – *«Культура і комунікація: перманентність та симбіоз в історичній ретроспективі»* – зіставлено феномени культури і комунікації. Дослідження культури в історичному аспекті вказує на шляхи і способи її трансляції в національному суспільстві та поза ним. Найбільш потужним трансляційним інструментом тут є комунікація, яка в процесі розвитку суспільства змінює форми і способи взаємодії зі свідомістю людини, розкриваючи нові грані людського буття. Пов'язуючи змістовно

поняття «культура» та «комунікація», автори встановлюють лінії залежності між культурними смислами і формою комунікативних взаємодій як на локальному, так і глобальному рівнях. Спираючись на культурно-історичний та компаративний аналіз дефініцій поняття «культура», дослідники виявляють його компліментарність з поняттям «комунікація». На цій підставі обґрунтовується висновок щодо вкоріненості культури у сфери колективної свідомості, соціальної пам'яті та соціальної діяльності.

Підрозділ *«Міжперсональна взаємодія як соціологічна проблема»* конкретизує отримані вище висновки. Орієнтуючись на положення про те, що інтенсивна глобалізація сучасного світового соціального порядку уніфікує суспільну повсякденність, автори виявляють суперечливий характер формування і соціального самоутвердження особи та її взаємодій із соціальними мікро- і макрогрупами й суспільством. Одним із таких проявів функціонування людини в групових середовищах є її міжперсональні зв'язки, контакти, механізми взаємодії. Без знання цих механізмів мікрорівневих інтеракцій соціальний порядок, колективна дія чи соціальна трансформація не будуть достатніми і ефективними. Утім, аналіз соціологічних даних показав байдужість суспільства до персоналізованого соціального досвіду, тому зроблено висновок про необхідність дослідження цього явища через вивчення статусно-рольової взаємодії, соціальних звичаїв і церемоніалів, персональних і колективних маневрів метафоричного позиціювання і символічного визнання, а також ресурсних можливостей мікрорівневих взаємодій у малих групах та способів їх узгодження, координації й конкордації із соціальними процесами

Приймаючи за основу методологічну установку теорії соціології дії, автори частини *«Етноцентризм як проблема глобалізації культури та взаємодії цивілізацій у контексті міжкультурної комунікації»* спрямовують свою увагу на шляхи поглиблення та інтенсифікації міжкультурних комунікацій, що, зі свого боку, сприяє трансформації світогляду та продукує інноваційні пошуки в кожній культурі. Наголошуючи на важливості міжкультурної толерантності, адекватного сприйняття культурних відмінностей, які є передумовами ефективних взаємовідносин між культурами і взаєморозуміння між їх носіями, утверджується ідея культивування готовності до міжкультурної комунікації і здатності до набуття міжкультурної компетентності, адже знання про свою та інші культури, вміння та навички міжкультурного спілкування й життя в поліетнічному середовищі, подолання негативного ставлення до інших

культур набувають у глобалізованому світі важливого значення. Установка на порозуміння, толерантність, діалог, рівноправність потреб показані як атрибути послаблення викликів суспільства ризику. На підставі регламентуючих документів Ради Європи та ООН визначено пріоритетні цілі у сфері міжкультурної освіти та міжнародної політики.

Заключна частина першого розділу – *«Установи соціальної пам'яті у соціокультурному інформаційному просторі»* спрямована на осмислення культурного простору як показника зрілості суспільства, його розвитку, стану забезпечення у ньому особистих прав і свобод, творчого самовираження, соціального і духовного розвитку. Таке дослідження здійснено шляхом аналізу діяльності бібліотечних, архівних та музейних установ, які накопичують і транслюють історико-культурну пам'ять, визначають інтенсивність та якість комунікації. Фіксуючи активне розгортання соціальних мереж, створення цифрових бібліотек, архівів, виставок, онлайн-доступу до культурного надбання, впровадження електронного урядування, розвиток нових комунікативних форм спілкування з громадами, обґрунтовується думка про те, що установи соціальної пам'яті стають активним суб'єктом суспільних процесів. Тому дослідження спрямовується на визначення ефективних комунікативних форм діяльності установ соціальної пам'яті для забезпечення сталого розвитку об'єднаних територіальних громад зокрема та інформаційного суспільства загалом.

Другий розділ наукового дослідження – **«Стратегії розгортання соціальних комунікацій мережевого суспільства»** має на меті дослідити прикладні аспекти імплементації новітніх методів і засобів соціальних комунікацій, вивчити можливості цифрових технологій у різних соціальних практиках мережевого суспільства. Тому розділ розпочинається із осмислення *стану і перспектив інформаційної діяльності у структурі соціальних комунікацій мережевого суспільства*. Аналіз відомих у науковій літературі підходів до періодизації суспільного розвитку дає підстави зробити висновки про їхню неповноту. Залучаючи економічні, політичні, культурні, соціальні чинники як критерії цивілізаційного поступу, вчені поступово зводять свої концепції до форми наративних оповідань чи футурологічних екскурсів, наслідком чого є те, що частина підходів абсолютизує ту чи іншу сторону соціального життя, тоді як інші підходи гіперболізують роль відокремлених факторів. Форми, засоби і можливості подолання суспільством кризових явищ за такого підходу ігноруються. Обмежувальні заходи світової

пандемії 2020 року продемонстрували, що характер застосованого інструментарію, який мінімізує економічні, соціально-політичні, культурні втрати і ризики, може розглядатися як атрибут розвитку суспільства та його інституцій в умовах тотальної соціальної нестабільності та потенційної кризи. Такою атрибуцією оголошується інформаційна діяльність, яка підпорядковує та структурує соціальну дійсність і сучасні соціальні практики.

У підрозділі *«Роль сформованості національної ідентичності в системі соціальних комунікацій»* аналізується інший бік практичного втілення соціальних комунікацій інформаційного суспільства. Автори ставлять за мету дослідити мовні системи, які репрезентують основні тренди і маркери культур, націй, історії, звичаїв і традицій. Мовна політика та мовна ідентичність відображають соціальні чи політичні зміни в країнах та світі загалом. Тому методика оцінки значимості та потенційного впливу рішень у сфері гуманітарних питань стають елементами безпеки глобального суспільства ризику.

Спираючись на виявлені у попередніх частинах результати, автори підрозділу *«Феномен «міжкультурної комунікації» в сучасному гуманітарному знанні»* вважають, що стабільність і благополуччя світу нині залежать від здатності виявляти толерантність і повагу до інших культурних та соціальних відмінностей, від бажання розуміти і співпрацювати, знаходити шляхи врегулювання конфліктів і суперечностей. Ефективна комунікація втілює дієвий інструмент «посередника» та/або «парламентера», перетворюючись на вирішальний чинник успішної взаємодії між гравцями на світовій арені в різних соціальних практиках.

Остання частина дослідження зосереджена на вивченні форм і методів *наукової комунікації в умовах інформатизації суспільства*. Технологічний поступ неможливий без науки, а остання потребує надійних і ефективних комунікацій глобального масштабу. Автори спираються на те, що стрімкий розвиток та впровадження наукомістких комп'ютерно-інформаційних технологій зумовили виникнення явища миттєвого соціокультурного ефекту. Це явище стало справжнім викликом суспільства мереж, адже поряд зі знанням соціальні агенти свідомо, навмисно оперують хибною інформацією, застосовуючи її для маніпуляцій і впливу. За таких умов уміння розрізнити наукове знання, обґрунтовані позиції, раціональні установки від фейкових даних і суб'єктивних тверджень стає чинником безпеки соціального суб'єкта, його інструментом самоідентифікації та статусу в просторі комунікативних взаємодій.

РОЗДІЛ І

Комунікативна парадигма інформаційного суспільства

Філософія діалогу в комунікативних практиках інформаційного суспільства

Дротянко А.Г. – доктор філософських наук, професор
orcid: 0000-0001-7041-5787

Абисова М.А. – кандидат філософських наук, доцент
orcid: 0000-0002-6461-7769

Пода Т.А. – кандидат філософських наук, доцент
orcid: 0000-0001-9662-1204

Орденів С.С. – кандидат філософських наук
orcid: 0000-0002-2572-8300

Діалог як елемент культури спілкування відомий ще з Античності. У формі діалогу здійснював філософування Сократ, а його учень і послідовник Платон обрав діалог як форму викладу своєї філософської концепції. Впродовж усієї історії людства ця форма комунікації ставала предметом дослідження у філософії, філологічних науках, соціальній психології, психолінгвістиці та ін. Отже, осмислення діалогу є перманентно актуальним, оскільки він має свої особливості на кожному історичному етапі функціонування культури. А у XX столітті поступово формується комунікативна філософія як відносно самостійна течія в сучасній західній філософії, частиною якої є й філософія діалогу, яка досліджує специфіку цієї форми комунікації, адже, як справедливо зазначав О. Потебня, «мова є засобом не виражати вже готову думку, а створювати її, ... вона не відображення світогляду, який уже склався, а діяльність, що його складає» (Потебня 1999, 151). XXI століття приймає естафету дослідження проблеми комунікації на засадах нової електронної «реальності», особливістю якої стає утвердження віртуальності як основи всіх соціальних процесів.

Філософія репрезентує життєвий світ, об'єднаний комунікативними практиками, а останні пронизані мовою і мовленням. З огляду на це, філософія здійснює рефлексію щодо комунікативних практик у різних сферах буття суспільства, враховуючи специфіку мови і мовленнєвого жанру відповідної мовленнєвої діяльності. Діалог є одним із мовленнєвих жанрів, який використовується в

повсякденному житті, науці, релігійній сфері, мистецькій діяльності, політичному житті тощо, проте має своєрідність у кожній із мовленнєвих практик і в різні культурні епохи. Культура інформаційної епохи відрізняється від інших повсякденним використанням інформаційно-комп'ютерних технологій, що суттєво впливають на трансформацію мови спілкування. Це й вимагає осмислення специфічних рис діалогічного мовлення в культурі інформаційної ери на підставі філософської рефлексії щодо застосування діалогічного жанру в різноманітних комунікативних практиках.

1. Інтроекція діалогу у філософських концепціях ХХ століття

1.1. Мовна гра як передумова та основа діалогу

Фундамент філософії діалогу, як відомо, заклали М. Бубер (у праці «Я і Ти»), Л. Вітгенштейн (у роботі «Філософські дослідження»), М. Бахтін (у низці праць, зокрема в роботах «Естетика словесної творчості», «Автор і герой: до філософських засад гуманітарних наук»), а пізніше – К.-О. Апел, Ю. Хабермас та інші філософи.

Засадничим для філософії діалогу стало розуміння Л. Вітгенштейном мови у її зв'язках із повсякденною діяльністю людей. Він писав, що мовленнєві акти здійснюються в реальному світі, передбачають реальні дії з реальними предметами, а необхідними умовами комунікації є два взаємозв'язані процеси: розуміння мови та її вживання. Л. Вітгенштейн вводить ключовий для пізнього періоду його творчості термін «мовна гра».

В основу мовної гри він поклав аналогію з поведінкою людей в іграх (в карти, шахи, футбол і т.д.) і в різних соціальних практиках – реальних діях, в які вплетена мова. Зазначені ігри мають свої правила; так само й мовні ігри мають моделі роботи мови, методики аналізу її в дії. Цей новий метод аналізу покликаний диференціювати складну картину застосувань мови, виявити, розрізнити багатоманітність її «інструментів» і функцій, які виконує мова. Тобто для Л. Вітгенштейна мовна гра – це ціле, яке складається з мови та дій, з якими вона переплетена (Вітгенштейн 1994, 83). А сама мова – це діяння, сукупність мовленнєвих практик, нерозривно зв'язаних зі звичаями, реальними способами дій, поведінки людей, які склалися історично. Тому Л. Вітгенштейн не вважав мову протиставленим і відокремленим від світу його відображен-

ням. Мова постала як мовленнєва комунікація, нерозривно зв'язана з конкретними цілями людей в конкретних обставинах, у процесі різноманітних соціальних практик. Тобто мова стала ним мислитися як частина самого світу, як «форма суспільного життя».

Необхідність введення поняття «мовна гра» він убачав у багатозначності слів, яка може затьмарити сутність справи. Завдання мовної гри – прояснювати мову, її функції, форми роботи. Інакше кажучи, мовні ігри – це сукупність прийомів, навичок усвідомлення, яким можна навчатися і навчити, зокрема через педагогіку. У такому розумінні будь-який діалог є мовною грою, в якій застосовується мова відповідної соціальної практики – тієї чи іншої науки (науковий діалог), політики (політичний діалог), освітньої (педагогічний діалог) і т.д. Головним для учасників таких діалогів є знання відповідної лексики і правил її застосування.

Наслідкування зразків та правил мовних ігор узгоджує умови комунікації із реальністю. Це правила особливого призначення: мовна гра за правилами означає відповідність певним зразкам дій та ідеалам. У цьому випадку достовірним є те, що відповідає зразкам дій, оскільки через них і здійснюється вихід у реальність у системі певних комунікацій. Однак достовірність не обмежується лише сферою предметного знання, але і є причетною до характеристики певних дій за правилами мовної гри. Засвоєння таких правил не зводиться до простого їхнього «завчання», а передбачає практичне освоєння у спільній діяльності, участь у мовних іграх та різних їхніх ходах. У таких іграх-практиках засвоюються не тільки правила, що забезпечують достовірність, але й самі значення слів, оскільки для Л. Вітгенштейна значення слова є спосіб його вживання. Очевидно, що мова йде про мовну гру як умову взаєморозуміння. Порозуміння має бути універсальним і принципово прийнятним комунікативною спільнотою історичного людства.

Для Х.-Г. Гадамера сутність мовної гри полягає в тому, що її ведуть не гравці, а «грає сама гра, втягуючи в себе гравців і у такий спосіб сама стаючи власним суб'єктом ігрового руху. Відповідно, тут ідеться не про гру з мовою..., але про гру самої мови, яка з нами грає, звертається до нас і знову замовкає, запитує і в нашій відповіді здійснює саму себе» (Гадамер 1988, 565-566). Філософ аналізує мовну гру крізь призму специфічного діалогу – читача й автора тексту у процесі розуміння змісту прочитаного. Такий діалог потребує зусиль читача, який повинен уміти ставити питання тексту, щоб той розкрив йому свій зміст. Відповідно Х.-Г. Гадамер переводить саму проблематику з рівня речень та їхньої

сукупності у текстах на рівень цілісного підходу до мови людини як суб'єкта пізнання, де мова – культурно-історичний контекст, а не «засіб», система знаків та їхніх значень.

Але тут виникає питання: чи потрібно утворювати мовні ігри на основі певної загальної єдиної мови, чи мовні ігри вже у своїй цілісності припускають діалог, взаємодію, а можливо і протистояння, автономію мов – і природних, і штучних? Перший варіант передбачає лінгвістично осмислений шлях створення мовної гри і відповідної когнітивної практики на основі семантичної метамови, елементи якої є спільними для всіх мов. Вони є інтуїтивно зрозумілими і такими, що взаємноперекладаються і використовуються для визначення інших слів, оминаючи небезпеку тавтології. Семантична метамова має використовуватися для опису лексичних, граматичних і навіть ілокутивних значень.

Зокрема, сучасна американська дослідниця польського походження А. Вежбицька пише, що у мовах різних народів існують базові мовні одиниці – примітиви, які є спільними для різних культур і які забезпечують успішну комунікацію між різними культурами. «Існування такої спільної множини примітивів, – зазначає вона, – могло б пояснити «психічну спільність людства», а гіпотеза про те, що лексикон різних мов втілює різні конфігурації цього (спільного) набору, відповідала б за специфічні для кожної культури аспекти мови і мислення» (Вежбицкая 1996, 297). До останніх вона відносить слова «якщо», «із-за», «не», «весь», «знати», «думати» тощо. На цій підставі відбувається інтеграція мов і культур різних етносів.

Інший підхід до проблеми мовних ігор спирається не на прагнення створити універсальну семантичну метамову, а на ідею відмінності та різноманітності у діалозі мов і культур, на чому, зокрема, наполягав М. Бахтін.

Дослідник вважав, що будь-яке зіткнення зі світом культури постає як «запитування і бесіда», діалог. Розуміння виникає там, де зустрічаються дві свідомості. Воно взагалі можливе лише за умови існування іншої свідомості, яка розуміє. На думку М. Бахтіна, в принципі будь-який філософський чи літературний текст можна вважати діалогічним (а не тільки, скажімо, у Платона, Ціцерона, Петрарки). Оскільки текст він вважав продуктом спілкування, то діалог у нього є первинним стосовно тексту. Для М. Бахтіна «слово хоче бути почутим, зрозумілим, таким, щоб, отримавши відповідь, знову відповідати на відповідь і так до нескінченності. Воно вступає в діалог, який не має смислового кінця (але для того чи іншого учасника може бути фізично обірваний)» (Бахтин 1986, 297).

Розглядаючи сутність словесної творчості, М. Бахтін вважав, що свідомість мого Я охоплює весь світ, а не вміщується в ньому, і разом із тим світ існує об'єктивно. Поєднання окремого індивіда з «великим світом» відбувається через іншого індивіда, оскільки лише через іншого (інших) індивід «Я» здатен побачити себе з боку, як частину природи і людського суспільства. Але оскільки саме так Я сприймаю себе у повсякденній реальності, то це моє буття обумовлене спілкуванням з іншими людьми (Бахтин 1986, 41-42). Тому для М. Бахтіна «бути – значить спілкуватися», «бути – значить бути для іншого й через нього – для себе». Виходячи з такого розуміння людини, він вважав, що «у людини немає внутрішньої суверенної території, вона вся і завжди на межі, дивлячись усередину себе, вона дивиться в очі іншому або очима іншого» (Бахтин 1986, 330). А раз так, то свідомість людини і її мова є діалогічними.

В іншій своїй роботі, яка стосувалася антропологічних проблем, він зазначав, що «діалог – це взаємна бесіда двох, тобто висловлювання, якими обмінюються учасники бесіди (репліки). Діалог є словесним обміном і найбільш природною формою мови» (Бахтин 2010, 190-191). На його думку, навіть тривалі монологи (виступ оратора, лекція викладача, монолог актора на сцені) є такими лише за зовнішньою формою, а за своєю сутністю, за всією своєю змістовною і стилістичною конструкцією – вони є діалогічними. Адже кожне таке висловлювання розраховане на слухача, тобто на його розуміння і відповідь (Бахтин 2010, 191). Звісно, він може бути не безпосереднім, проте за внутрішньою формою – це завжди діалог. М. Бахтін писав, що кожна сфера використання мови виробляє відносно стійкі типи висловлювань, які назвав мовленнєвими жанрами (Бахтин 2000, 249).

Він вважав, що «багатство й різноманітність мовленнєвих жанрів є неосяжним, бо невичерпними є можливості різноманітної людської діяльності і тому що в кожній сфері діяльності виробляється цілий репертуар мовленнєвих жанрів, який диференціюється й росте по мірі розвитку та ускладнення даної сфери» (Бахтин 2000, 249-250). При цьому філософ виділяв первинні та вторинні мовленнєві жанри, відносячи до перших саме певні типи усного діалогу – салонного, сімейного, гурткового, сімейно-побутового. На його думку, діалог є класичною формою мовленнєвого спілкування, де передбачається завершеність висловлювання. Критерієм цієї завершеності є можливість відповісти на нього. Як приклад завершеного висловлювання він наводить побутовий діалог, коли один його учасник запитує «Котра година?»,

інший може дати відповідь на задане питання. Це стосується не лише побутової, але й наукової сфери (з науковим виступом можна погодитися, не погодитися, або погодитися частково), художнього роману (його можна оцінити загалом) і інших сфер.

Концепція мовних ігор як найпростіших форм мови, у дотриманні зразків і правил яких умови комунікації відповідають реальності, визначила два напрямки вирішення проблеми вживання мови. Перший напрямок – пошук або створення мовних ігор на основі загальної, єдиної метамови. Другий – відштовхується від того, що соціальне життя у процесі історичного становлення в межах абстрактно єдиної мови створює множинність словесно-ідеологічних конкретних світів, які передбачають як діалог, взаємодію, так і протистояння, автономію.

1.2. Дискурс як різновид діалогу

Сутність діалогу через діалектику мови та мовленнєвої діяльності, – М. Хайдеггер, – розглядав вважаючи, що в процесі безпосереднього спілкування людей, їхнього «буття-один-з-одним», «спів-буття», в якому мовлення виступає як згода чи незгода, примушування, попередження, ви-говорювання, обговорення, у-мовляння, як «формулювання висловлювань» і як «мати промову». В цьому ж ряду стоїть повідомлення, яке, на думку М. Хайдеггера, ніколи не виступає чимось на зразок перенесення переживань, наприклад, думок і бажань, із глибин одного суб'єкта в глибини іншого. Їхня спів-присутність є очевидною вже у спів-налаштованості й у спів-розумінні (Хайдеггер 1997, 161-162). Очевидно, що тут ідеться про різні сфери життєдіяльності людей, в яких відбувається їхня комунікація через діалог. І в кожній із цих сфер (або соціальних практик) процес взаємодії мови та мовлення виявляється по-різному й визначається відповідною метою діалогу. Адже діалог у виробничій сфері, у науці, у побуті має свою специфіку, ведеться за певними правилами і нормами (як писаними, так і неписаними).

Аналізуючи сутність мовленнєвих актів, Ю. Хабермас розглядав комунікативне вживання речень. На його думку, в елементарних мовленнєвих актах виявлена структура з трьома схрещеними компонентами: пропозиціональним компонентом – для описання існуючого порядку речей; ілюкутивним компонентом – для встановлення міжособистісних стосунків і мовним компонентом, що виражає наміри учасників діалогу (Хабермас 2008, 322). Діалог у

його концепції комунікативної раціональності постає квінтесенцією дискурсу.

Дискурс у Ю. Хабермаса (Хабермас 2008, 17-18) – це більше, ніж свободна розмова, в якій співбесідники не думають про дотримання правил мовленнєвої комунікації. Дискурс – це діалог, що ведеться за допомогою аргументів, які дозволяють виявити загальнозначиме, нормативне у висловлюваннях. Але якщо нормативність висловлювань виявлена, то тим самим задана і нормативність вчинків. Дискурс забезпечує комунікативну компетентність, яка поза дискурсом відсутня. Дискурсом є не будь-який діалог (а в діалозі можуть брати участь як завгодно багато осіб), а лише той, що досягнув певної стадії зрілості.

Мається на увазі, що такий діалог переступив стадію інфантильності, тобто дитячого, нерозвиненого (в раціонально-лінгвістичному сенсі) рівня. Лише в тому випадку, – вважає Ю. Хабермас, – коли учасники діалогу виробили спільну, до того ж дієву спільну думку, можна говорити про дискурс.

Як відомо, в теорії комунікативної дії Ю. Хабермас особливу увагу приділяє діалогу повсякденності. Це важливо з огляду на те, що діалог має своєрідність і в різних етно-національних культурах, і в різні історичні епохи. Залежно від технічних засобів комунікації трансформується й культура спілкування людей, і їхнє мовлення. Розвивається мова: в ній виникають нові слова і вирази, що репрезентують нові феномени культури – матеріальної й духовної.

Сучасний польський соціолінгвіст М. Бугайськи акцентує увагу на тому, що в умовах комп'ютеризації відбувається не лише спрощення мови, але й вульгаризація мовлення в процесі комунікації. Найбільше цим грішать перш за все молоді люди, застосовуючи свій сленг, в якому проковзують і лайливі слова.

На жаль, суспільство не завжди зважає на таку вульгаризацію. Навіть коли старші люди чують діалог молоді такого ґатунку, вони не роблять зауважень, не завжди реагують на лайку. У цьому зв'язку дослідник говорить про приклади спонтанних діалогів, які «обслуговуються» лише кількома словами, і робить висновок, що «наступила характеристична зміна суспільної свідомості» (Бугайськи 2010, 395). Він говорить про падіння рівня культури діалогу: міжособистісного і суспільного.

Попри всю різноманітність позицій авторів, які займалися дослідження проблеми дискурсивної природи діалогу, в його тлумаченні простежуються дві парадигми. По-перше, діалог постає суб'єктивно: соціальний світ твориться у діалозі. По-друге, діалог

розкривається об'єктивно: світ (у тій чи іншій формі) вже існує, а діалог здатний лише умовно виявляти наперед задане упорядкування світу, його об'єктивну структуру. Відповідно, у суб'єктивістському розумінні в ієрархії діалогічних відносин на перше місце виходять горизонтальні комунікативні практики, а в об'єктивістському – вирішальну роль відіграють вертикальні. І горизонтальні, і вертикальні діалоги аналізуються у координатах *спільності* і *відмінності* індивідів. Діалог має презумпцію рівності як умову свого існування, з метою спонукання різних індивідів розуміти один одного.

2. Соціокультурний контекст комунікативних практик ХХІ століття

2.1. Лінгвокультурні зв'язки як зріз соціальності

Осмислення дискурсу продемонструвало значущість соціокультурних параметрів спілкування, тісну взаємодію мови і культури, маніфестацію цієї взаємодії у рамках мовних знаків. У цьому сенсі зрозумілим є твердження П. Серіо про те, що «семантика не виводиться тільки з лінгвістики» (Серіо 2001, 559). Звідси – інтерпретація слова в процесі висловлювання нерідко вимагає від мовця знань про навколишню дійсність певного національно-культурного утворення.

У кінцевому підсумку, знання національно-культурного характеру стосується трьох сфер. По-перше, культура знаходить своє вираження у предметах матеріальної та духовної діяльності людини на певних етапах людського розвитку. Це так звана «цивілізаційна» складова, яка передбачає результати господарської діяльності людей відповідно до проходження різних ступенів технічного та технологічного розвитку людської спільноти. По-друге, у формі суб'єктів, творців і носіїв культури. Це так звана «соціально-психологічна» складова, в якій важливу роль відіграє національний характер народу, його менталітет (Иванова, Чаньшева 2010, 40). По-третє, у формі інституційних зв'язків – як спосіб освоєння дійсності, технологічний досвід, прийоми і способи отримання інформації та передачі їх від покоління до покоління. Це – «інформаційно-діяльнісна» складова.

Культурологічне забарвлення може бути понятійно, предметно обумовленим трьома зазначеними сферами прояву культури, позначеним лексичною одиницею, а також може входити до структури

значення слова, тобто стосуватися його сигніфікативного, денотативного та прагматичного компонентів. Культурологічне забарвлення може виражатися у син тактиці мовного знака (його сполучуваності). Цей показник притаманний і одиницям граматичної системи, що висловлюють певне значення як таке.

Необхідно відзначити, що культурологічне забарвлення належить до динамічних характеристик. Причому на різних ділянках культурно-мовного комплексу співвідношення культурної і мовної складових може варіюватися. У культурно-мовному комплексі домінуючого характеру може набувати будь-який з його елементів, тобто домінування мови або культури породжує асиметрію їх кореляції. Тобто, побудова системи дискурсу продиктована, перш за все, вимогами і настановами культури.

Хоча культурна складова може по-різному втілюватися в одиницях мовної системи і втрачати здатність обслуговувати всіх членів соціуму, непорушність ідеї побутування культури в її цивілізаційному, соціально-психологічному та інформаційно-діяльному компоненті в мові обумовлює обов'язковість визнання лінгво-культурних зв'язків, якими б складними і неоднозначними вони не були.

2.2. Лінгвокультурна опозиція «свій-чужий» в просторових координатах глобалізації

Переробка та кодування культурної інформації мовними знаками може зводитися до архетипових уявлень людини «свій – чужий» (Степанов 2001, 135-143), завдяки яким відбувається пізнання і опис навколишньої дійсності.

Будучи актуалізованою в мові, ця опозиція має ідентифікуючу силу. Досвід «чужого» залежно від культурно-історичного матеріалу може проявлятися як «інший», «потойбічний», «чужинець», «ворог» та ін. «Свій» – реальний настільки, наскільки він належить лінгвокультурній спільноті, є частиною свого роду, а рід визначає межі «свого», відокремивши від «чужого».

Ідентифікація об'єкта як «свого» або «чужого» відбувається на рівні загальноприйнятих і суб'єктивних уявлень. У першому випадку диференціація відбувається за такими об'єктивними ознаками, як вік, статеві, національні, географічні, геополітичні приналежності і т.п. У другому випадку ідентифікація пов'язана з особистісним ставленням, яке формується індивідуальними і суспільними цінностями.

Диференціація людей за критерієм «свій – чужий» відбувається на основі оцінювальної моделі. Однак оцінка по лінії «свій – чужий» – це інша оцінка, ніж загальна оцінка «добре – погано». У цьому випадку семантика простору допомагає передати оцінювальне протиставлення за віссю «свій – чужий».

У найдавніших уявленнях «свій» і «чужий» простір мислився як сукупність концентричних кіл: в центрі знаходилася людина і її найближче родинне оточення, а ступінь «чужоземності» простору зростав в міру віддаленості від центру, від «світу своїх» (людина – будинок – двір – село – поле – ліс). При цьому «своє», тобто освоєний, окультурений простір через низку кордонів (ліс, річка, гори) перетворюється на «чуже» природний простір, який межує або ототожнюється із потойбічним світом. Іншими словами, в міру освоєння людиною навколишнього простору лінія кордону може переміщуватися, її фіксація завжди пов'язана з тим, хто населяє цей простір – «свої» чи «чужі». Звідси – межа постає як засіб ідентифікації «свого» простору, розмежовуючи не стільки «фізичні» та географічні простори, скільки соціуми (у широкому сенсі цього слова). Кордон і в наш час аж ніяк не є лише умовною лінією і наділяється в культурній свідомості дуже важливим значенням. Будучи носієм і символом найважливіших суспільних і особистісних смислів, він виконує свою культурно-психологічну функцію.

Глобалізація, в її сучасному розумінні, мислиться як процес накладання політичних, економічних, соціальних, культурних сфер різних країн через їхнє взаємопроникнення і встановлення взаємозалежності у спільному світовому існуванні. У процесі глобалізації одночасно здійснюються об'єктивні процеси об'єднання країн, що відбуваються нібито стихійно, і свідомо цілеспрямована діяльність з об'єднання світу.

Інформаційно-комунікативні механізми глобалізації призводять до змішування, взаємопроникнення, різних рас, націй, етносів та їх культур. Очевидно, цей бік функціонування сучасних засобів обігу інформації і процесів комунікації мав на увазі М. Маклюен, коли писав, що «засіб (або технологічний процес) нашого часу – електронна техніка – надає нової форми і перебудовує схеми соціального взаємозв'язку, а також кожен аспект нашого особистого життя» (Маклюен 2004, 341). Вона (техніка) живить і заохочує процес об'єднання й переплетіння людей, а тому не знаючи дії засобів комунікації, неможливо зрозуміти суспільні та культурні зміни. Тобто засіб трансформації суспільства виступає певною мірою змістом цієї трансформації.

Цей висновок ученого випливає з того, що «електронний зв'язок повалив панування «часу» і «простору» і втягує нас негайно і безупинно в турботи всіх інших людей. Він перевів діалог на глобальні масштаби. Його місією є Всезагальна зміна, яка кладе кінець психічній, соціальній, економічній і політичній ізоляції. Недійсними стали старі громадянські, суспільні і національні угруповання. Ніщо не може бути далі від духу нової техніки, ніж «місце для всього і все на своєму місці». Ви не можете, як раніше, сховатися вдома» (Маклюєн 2004, 342). І далі: «Ми тепер живемо у всесвітньому селі... в одночасній події» (Маклюєн 2004, 345).

Глобалізація інформаційного простору долає навіть так званий інформаційний карантин, який запроваджують державні органи деяких країн, де свобода думки і право на об'єктивну інформацію обмежуються різними заборонами, наприклад, у країнах Північної Африки під час демонстрацій громадян. Але не тільки в цих країнах, але й у США та низці європейських країн блокується доступ громадян до деяких сайтів в Інтернеті, на яких розміщена небажана для державних службовців інформація (як це робиться стосовно сайту Вікі Лікс). Як справедливо зазначає Дж. Барлоу, такі заходи здатні «попередити розповсюдження вірусу вільнодумства, спорудивши застави на рубежах кіберпростору. Ці заходи здатні стримувати епідемію деякий час, але у світі, який скоро увесь буде охоплений засобом комунікації, що несе біти, вони не будуть працювати» (Барлоу 2004, 352).

Зміни, що відбуваються в технологіях, спрямованих на функціонування інформації в суспільстві, суттєво впливають на кількісні параметри простору, в якому здійснюється обіг інформації. Він невинно розширюється, оскільки: 1) розширюється сфера комунікації через використання інформаційно-комунікаційних технологій; 2) відбувається освоєння все більшої кількості інформації; 3) прискорюється швидкість отримання найновішого знання, навіть у режимі on-line. Істотно зростає кількість соціальних мереж, заснованих на таких технологіях, доступ до яких стає реальністю для найвіддаленіших населених пунктів земної кулі.

Розширення інформаційного простору трансформує всі сфери суспільного життя, породжує нові феномени культури, які влітаються в традиційні культурні процеси, які охоплюють усі регіони планети. Як би уряди європейських країн не намагалися закрити кордони від імміграції, ці країни об'єктивно рухаються до утворення полікультурних життєвих просторів, до асиміляції матеріальних і духовних цінностей інших культур, які проникають через

їхніх носіїв. На цій основі поступово складаються нові культурні утворення на території цих країн, які не пов'язані вже ні з мовою, ні з релігією, ні з іншими етнічними особливостями. Наприклад, це стосується формування молодіжних субкультур, до яких належать представники різних рас, націй та етносів, і яких об'єднують спільні проблеми й інтереси.

Сучасний іммігрант не схожий на свого «попередника», він прагне за будь-яку ціну стати частиною нового соціуму. На зміну цьому «Чужому» приходять «Неочужий» епохи постмодернізму з різноманітним баченням світу і розмитим мейнстрімом. Він з'явився «ззовні», йому є чужими норми й ідеали країни, яка приймає. Він не прагне вписатися в соціум, протиставляючи свою культуру культурі «нової батьківщини».

Як правило, «інший» і «чужий», хоч і були іновірцями, представниками інших культур, втім намагалися адаптуватися у соціумі, утворюючи з ним одне ціле. Сьогодні спостерігається зворотне: «Неочужий» «приходить і залишається, живучи за своїми правилами і законами» (Зиммель 2008, 45). Саме він намагається відродити етнічні і релігійні традиції своєї «ідеальної прабатьківщини» для самоствердження в чужій для нього країні. Це породжує серйозний дисбаланс у сформованій системі культурної ідентифікації і порушує культурний паритет. Однак, якщо «чуже» – це «невідоме, яке може бути освоєним, то в разі «неочужого», в принципі, відсутньою є сама можливість інтерпретації. Феномен «неочужого» не тільки не «пояснюється», а, навпаки, стає ще більш незрозумілим, тому його легше відокремити, вивести за межі ліберальних цінностей і залишити сам на сам, культивуючи його традиційні практики.

Отже, варто зазначити, що ранжування за шкалою «свій-чужий» проводиться, перш за все, засобами просторово-часової системи координат за домінування просторового значення. Оскільки простір може бути виокремленим (при цьому бути як реальним, так і уявним), то цілком логічним є твердження про існування свого і чужого просторів (як реальних, так і уявних). Просторовий фактор багато в чому визначив полікультурну модель, де під егідою центру співіснують різні культурні світи з особливими етнічними історіями, різною конфесійною приналежністю, які відрізняються рівнем економічного розвитку тощо. Населення схожих «світів» стає носієм різних культур.

3. Квазідіалогічні форми комунікативних практик в інформаційному суспільстві

3.1. ЗМІ як культурний фільтр вертикальних діалогових практик

При полікультурній організації суспільства, в якому співіснують різні життєві стилі, культурні форми, притаманні способу життя різних етнічних груп, відсутня універсальна культурна ієрархія. Тому тут утворюється складна система взаємодії різних культурних стилів. У таких суспільствах постає актуальне питання про терпимість, толерантне ставлення до культурних відмінностей.

Культура має власну систему кордонів, своєрідних соціокультурних інваріантів, яка чутливо реагує на присутність «чужих» елементів і вибірково пропускає їх крізь мережу етичних, релігійних, інформаційних, ритуальних і багатьох інших фільтрів, що пристосовують «чуже» до особливостей «свого». На практиці це означає, що для того, щоб новий сенс став частиною повсякденної свідомості, він має бути пропущеним крізь призму численних оцінок, перевірок, відборів, які має та чи інша культура. Саме соціокультурні фільтри визначають сприйнятливість, мінливість або, навпаки, консервативність культури; відповідають за дифузії інноваційних процесів, одні з яких приживаються та інтегруються у культуру, інші – приймаються у змінній формі, а треті – категорично відкидаються.

Всеохоплюючим фільтром у сучасному суспільстві можна вважати ЗМІ, які впливають на соціокультурну сферу, трансформуючи її у принципово інший тип. Трансформація тут означає породження нових феноменів культури, які влітаються у традиційні соціокультурні процеси. Це є спрямованим внутрішнім процесом змін, прихованих від спостерігача, оскільки відбуваються за рахунок взаємопроникнення чужорідних елементів у її підсистеми. Такий процес ззовні не руйнує саму систему культури, але поступово змушує її працювати в інший спосіб.

Зміна статусу ЗМІ, що втягнуті до ринкових відносини і орієнтуються на виконання політичного або соціального замовлення, боротьбу за рейтинг, призводить не тільки до модифікацій надання інформації, але і стирання кордонів у орієнтації ЗМІ на певну аудиторію. Нівелювання соціальної складової, на наш погляд, призводить до суттєвих змін у сприйнятті адресата – створюється безперервне, комплексне, інтелектуальне середовища з помітно зни-

женим культурним цензом, що за яким відбувається умовний поділ населення країни.

ЗМІ починають працювати із узагальненим, середньостатистичним адресатом, який виріс в ідеалізованому, типізованому лінгвокультурному середовищі. З одного боку, це веде до значної кількості культуноносних одиниць, які нібито мають бути добре знайомі певній лінгвокультурній аудиторії. А з іншого, – прагнення заволодіти і маніпулювати адресатом детермінує і «виправдовує» зниження стильової нормативності мови і панібратство замість пропаганди «ідеальної» мовної моделі для наслідування.

Одним із найхворобливіших проявів інтолерантності у сучасному світі є «мова ненависті» в ЗМІ, яка не тільки відображає реальні конфлікти і суперечності, що існують у суспільстві, а й сама здатна формувати стосунки ворожості та нетерпимості.

Медіа, що формують громадський порядок денний і виступають лідером думок, конструюють модель дійсності, в якій представлена значна кількість образів «чужих»:

- представники влади (чиновники і політики зображені у негативному світі: всі вони є непрофесійними, неграмотними, неефективними й схильними до корупції);
- представники різних народів;
- заможні підприємці, які підозрюються у порушеннях громадських та правових норм та законів;
- мігранти як порушники суспільного порядку;
- представники різних релігійних конфесій;
- представники певних асоціальних груп.

Ступінь ворожості, що проявляється в ЗМІ стосовно різних «чужих», визначається агресивністю, яка їм приписується. Інтолерантними визнаються суб'єкти, що несуть у собі певну небезпеку: наприклад, спроби підпорядкування (економічного, демографічного, територіального, ідеологічного); безпосередню чи уявну агресію (злочинні групи, мігранти, які нав'язують свої релігії і т.п.). Іншим фактором, що впливає на ступінь інтолерантності ЗМІ у пошуках «чужих», є ідеологічна парадигма, якої дотримуються редакційні колективи.

Через способи упередженого ставлення до «чужих» відзначають тонований (специфічно забарвлений) опис і пряму авторську оцінку. Деякі медіатексти складаються винятково із опису й оцінки, виключаючи пояснення і моделі розумної дії.

Агресивність медіатекстів уможливають різноманітні оцінювальні засоби: оцінювальну лексику, підсилювальні емоційні час-

тки, риторичні питання та звертання, композиційні прийоми (повтор, контраст, синтаксичний паралелізм та ін.). Все частіше у текстах ЗМІ зустрічається так званий «стьоб» (іронічно-агресивна, часто парадоксальна поведінка, мислення, спілкування, ставлення до Іншого).

Пропускаючи крізь себе глобальні культурні потоки, засоби масової інформації ранжують окремі елементи, наділяють їх більшою чи меншою значущістю (після оцінки засобами масової інформації ті чи інші культурні феномени та ідеї стають у суспільстві цінними або, навпаки, знецінюються). Те, що залишається за межами цих каналів, практично не здійснює ніякого впливу на формування повсякденної свідомості суспільства, не формує колективні переваги, смаків, моду, стереотипи поведінки, громадську думку (тобто культурну політику і весь спосіб життя людей).

Саме тому дискурсивно-комунікативний аспект мас-медійного порядку виходить сьогодні на перший план наукових і політичних інтересів. Але мова йде не просто про комунікативний аспект як такий, а саме про виникнення у сучасних суспільствах величезної культури квазі-, псевдодіалогів, які за допомогою ЗМІ істотно ускладнюють розуміння суспільних процесів, містифікують громадський і політичний дискурс.

3.2. Діалог у плюралістичному типі соціальності: очікування та перспективи у XXI ст.

Соціально-історична багатошаровість сучасного світу порушує питання про співіснування різних типів соціальності. Останнім часом сформувався широкий спектр концепцій, який варіюється від есхатологічних прогнозів руйнівного «зіткнення цивілізацій» у сучасному світі (С. Хантінгтон) до досить оптимістичних уявлень щодо можливостей утворення гармонійних мультикультурних суспільств, зокрема в країнах Європи, де не існувало б загрози конфліктів на етнічно-релігійному ґрунті. Водночас, незважаючи на відмінність у підходах та прогнозах, прибічники тих чи інших концепцій сходяться в одному – визнанні кардинальної ролі феномену міжкультурної комунікації.

Розширення можливостей міжкультурної комунікації завдяки розширенню інформаційного простору посилює діалогічність культур через наявні соціальні інформаційно-комунікаційні мережі. Супутникове телебачення, інформаційно-комп'ютерні мережі, які працюють завдяки цифрову способу передачі й отримання інфор-

мації, сформували інформаційний простір, що об'єднав національні, регіональні та місцеві електронні мережі. Цей простір став джерелом вільного доступу до інформації і разом із тим – фактором інтеграції різних культур у кіберпросторі, що сприяє об'єднанню культур і встановленню порозуміння між народами планети (Кириллова 2008, 75).

Люди ХХІ століття, незалежно від свого місцезнаходження, завдяки сучасним засобам комунікації встановлюють між собою миттєвий зв'язок, що сприяє збереженню культурної спадщини, національних традицій, підтримці зв'язку між поколіннями. Разом із тим інформаційно-комунікаційні засоби суттєво впливають на функціонування національних культур у світі, сприяючи встановленню не лише «діалогу», але й «полілогу» культур для обговорення потенційних та реальних небезпек життя серед багатьох (Інших) і поміж (іншого). Проблемності цій ситуації додає зростаюча соціальна значущість кожного Іншого, якого не можна не помічати, проходити повз, залишатися байдужим.

Проте новий соціальний порядок несе певні загрози для національної держави. Спираючись на права людини, перш за все на право пересування, різні етнічні групи вимагають встановлення прозорих кордонів і прав бути присутніми й жити в межах будь-яких національно-державних утворень. Окрім того, можна назвати загрозу для гомогенного соціокультурного простору національної держави. Іммігрантські етнічні й релігійні групи зберігають свою культурну ідентичність, що не дозволяє їм до кінця проходити процеси асиміляції, а іноді вони чинять активний спротив такій асиміляції. Це призводить до штучних розривів універсального культурно-нормативного простору національно-державної території, до утворення іншокультурних лакун (Полякова 2004, 369), а в кінцевому підсумку – до політичних конфліктів на етнокультурному та релігійному ґрунті.

Особливо небезпечною є сфера релігійного життя, зокрема в міжкультурній комунікації віруючих титульної нації та етнічних меншин, представники яких сповідують інші релігії. Щоправда, як слушно зазначає Ю. Хабермас, у таких випадках ідеться «не стільки про зневагу до релігійних меншин, скільки про такі спірні питання, як встановлення національних свят, законодавство про державну мову/мови, сприяння навчанню етнічних чи національних меншин рідними мовами, правила про квоти для жінок, негрів і корінного населення в політиці, на робочих місцях чи в університетах» (Хабермас 2011, 249). На його думку, тим не менше з точки

зору рівномірної інклюзії (включення) всіх громадян релігійна дискримінація вбудовується в ряд культурної чи мовної дискримінації, дискримінації за статтю або тілесними ознаками.

Проте дискримінація на релігійній підставі ще ніколи й ніде у світі не сприяла встановленню громадянського миру в суспільстві. У цьому зв'язку важливим видається застереження Ю.Хабермаса: «Імпульс до рефлексії, який вимагає від релігійної свідомості у світоглядно плюралістичних суспільствах, ... служить взірцем для ментального облаштування мультикультурних суспільств. Адже мультикультуралізм, який не припускає неправильного саморозуміння, не утворює дороги з однобічним рухом для культурного самоствердження груп, кожна з яких має власну ідентичність. Рівноправність співіснування різних життєвих форм не повинна вести до якоїсь сегментації. Вона вимагає інтеграції громадян – і взаємного визнання їхніх субкультурних общин – у межах спільної політичної культури» (Хабермас 2011, 252-253).

Аналізуючи роль релігії в процесі руху людства до об'єднання, К. Ясперс наголошував саме на діалогічності стосунків між релігіями й конфесіями в цьому процесі. Він писав: «Людина як явище в світі зовсім не повинна належати до одного й того ж типу, але багатоманітність людей не повинна виключати їх спільний інтерес. Бо при всій відмінності нашого історичного походження коріння наше занурене в спільний ґрунт. На цьому базується вимога безмежної комунікації, яка у світі явищ є шляхом до виявлення істини. Тому співбесіда – єдиний шлях для вирішення важливих питань... будь-якого аспекту нашого буття» (Ясперс 1994, 233). Причому він вважав, що лише на основі віри це спілкування набуває імпульсу та змісту.

Враховуючи той факт, що релігійний фактор більшою чи меншою мірою є визначальним у всіх етнічних культурах, міжкультурна комунікація має супроводжуватися й міжрелігійною, оскільки вона усуває, на думку філософа, нетерпимість до інших релігійних вірувань. Як зазначав К. Ясперс далі, «кожна людина, якою б нетерпимою не була її поведінка, повинна бути здатною до терпимості, тому що вона людина» (Ясперс 1994, 233). Глибока переконаність видатного мислителя ХХ століття в тому, що «тенденціям нашої епохи до розмежування, ізолюваності, фанатизму груп... протистоять тенденції об'єднання на основі простих великих істин» (Ясперс 1994, 237), знаходить своє підтвердження в багатьох регіонах планети. Поділ же людей за конфесійною ознакою поглиблю-

ється, коли релігійні відмінності народів і етносів надмірно політизуються, заважаючи встановленню міжрелігійної комунікації.

В основі майже всіх видів конфронтації – політичної, релігійної, мовної, соціально-побутової – лежить зіткнення непримиримих менталітетів, корені яких знаходяться у відмінності способів життя їхніх носіїв (Перцев 2005, 32).

Конфлікти на міжетнічному, міжкультурному ґрунті, на наше переконання, лежать у площині не співмірності ціннісно-смыслових полів етнічних культур, а отже, – нездатності *сприймати* цінності іншої культури на емоційному рівні ментальності і *приймати* їх – на раціональному рівні.

У зв'язку із цим плюралізм є певним виходом з тієї напруженої, щоб не сказати глухої, ситуації, в якій опинилися нині колективізм та індивідуалізм. На відміну від колективізму, плюралізм несе із собою повагу до особистої гідності людини – конкретно кожного, і, на противагу індивідуалізму, він заохочує і стверджує комунікацію з Іншим. У такій ситуації можливим видається наступний історичний вибір-перехід: не один (індивідуалізм-атомізм) і не всі (колективізм-полімерізм), а деякі (плюралізм-молекулярізм) (Гречко 2009 314), Я і Ти (Інший), мій життєвий світ та Інші. Інший не як об'єкт спостереження та монологічного запитування, а як суб'єкт діалогу, в якому ставляться під сумнів упередження і передумови моєї власної самості.

У плюралістично «розосередженій» соціальності індивід, як і раніше, будує свою індивідуальну ідентичність на підставі колективної. Але сьогодні (на відміну від того, що мало місце в недавньому минулому) проблема зміни індивідом приналежності до тієї чи іншої культурної ідентичності стала набагато простішою. Суспільство стає все більш індивідуалізованим: якщо раніше культури мали, то сьогодні виникають нові їхні форми.

Епоха Постмодерну замінює опозицію «свій – чужий» на опозицію «свійскість – чужість». Відбувається розщеплення сторін опозиції «свій – чужий» на якості, характеристики, елементи, особливості. Головна відмінність полягає у принципах набування та відчуження тих ознак, на основі яких будується опозиція. Індивід може одночасно належати до різних культурних ідентичностей не тільки різних рівнів, а й одного рівня (бути поліідентичним).

У цьому контексті надзвичайно актуальною є думка українського філософа С. Кримського, який зазначав, що діалог (у сократівському сенсі) повинен будуватися на принципі «третьої правди», коли «діалог перетворюється не на доведення того, що опонент не-

правий, а ти правий, а на доведення того, що ми обидва належимо до деякого царства істини, яка однаково є для нас цінністю» (Крымский 2012, 292). Тобто справжнє діалогічне спілкування вкорінене в моральній свідомості комунікантів. Якщо ж співрозмовники, або хоч один із них, мають на меті лише одержати перемогу власної точки зору, то дану розмову можна назвати суперечкою, дискусією, обміном думок – чим завгодно, але не діалогом у сенсі, наведеному вище.

Отже, виробленню спільних культурних форм може сприяти формування мовних засобів, які б репрезентували загальнолюдські принципи співжиття людей, які належать до різних етносів.

Така можливість актуалізується в умовах комп'ютеризації всіх сфер соціального буття, коли в процесі комунікації все більше використовуються штучна мова Інтернету, в просторі якого складаються досить усталені групи комунікантів, які, своєю чергою, виробляють специфічну мову спілкування у своєму більш вузькому віртуальному середовищі. Взаємне перехрещення цих просторів усуває ті етнокультурні перешкоди, які заважають нормальній комунікації. Так поступово формуються соціокультурні *традиції* комунікації, спільні для полікультурного середовища.

Звідси – сенс діалогу полягає не в тому, щоб культивувати і консервувати відмінності і наявні культурні ідентичності, а в тому, щоб створювати умови для їхньої взаємної зміни. Результатом цього буде не зникнення відмінностей, а їхнє злиття у єдність, виникнення нових відмінностей замість старих.

Наукові джерела

Барлоу, Дж. 2004. «Декларация независимости Киберпространства». Информационное общество. Москва: АСТ: 349-354.

Бахтин, М. 2000. Автор и герой: к философским основам гуманитарных наук. Москва: ACADEMIA.

Бахтин, М. 2010. Избранные труды. Москва: Лабиринт.

Бахтин, М. 1986. Эстетика словесного творчества. Москва: Искусство.

Бугайски, М. 2010. Язык коммуникации. Харьков: «Гуманитарный Центр».

Вежицкая, А. 1996. Язык. Культура. Познание. Москва: Русские словари.

Витгенштейн, Л. 1994. Философские работы. Москва: Гнозис.

Гадамер, Х.-Г. 1988. Истина и метод. Основы философской герменевтики. Москва: Прогресс.

Гречко, П. 2009. «Новая социальность: опыт интерпретации». Вопросы социальной теории 1 (3): 302-317.

Зиммель, Г. 2008. «Экскурс о чужаке». Социологическая теория: История, современность, перспективы. Альманах журнала «Социологическое обозрение»: 9-15.

Иванова, С., Чанышева, З. 2010. Лингвокультурология: проблемы, поиски, решения. Уфа: РИЦ БашГУ.

- Кириллова, Н. 2008. Медиаменеджмент как интегрирующая система. Москва: Академический Проспект.
- Крымский, С., Чайка, Т. 2012. Сергей Крымский: Наш разговор длиною в жизнь. Киев: Издательский дом Дмитрия Бугаго.
- Маклюэн, М. 2004 «Средство само есть содержание». Информационное общество. Москва: АСТ: 341-348.
- Перцев, А. 2005. «Современный миропорядок и философия толерантности». Философские и лингвокультурологические проблемы толерантности. Москва: ОЛМА-ПРЕСС:29-50.
- Полякова, Н. 2004. XX век в социологических теориях общества. Москва: Логос.
- Потебня, А. 1999. Мысль и язык. Москва: Лабиринт.
- Серио, П. 2001. «Анализ дискурса во французской школе». Семиотика: Антология. Москва: Академический проект; Екатеринбург: Деловая книга: 549-562.
- Степанов, Ю. 2001. Константы: Словарь русской культуры. Москва: Академический Проект.
- Хабермас, Ю. 1992. Демократия. Разум. Нравственность. Москва: Наука.
- Хабермас, Ю. 2011. Между натурализмом и религией. Философские статьи. Москва: Издательство «Весь Мир».
- Хабермас, Ю. 2008. Философский дискурс о модерне. Двенадцать лекций. Москва: Издательство «Весь Мир».
- Хайдеггер, М. 1997. Бытие и время. Москва: AdMarginem.
- Ясперс, К. 1994. Смысл и назначение истории. Москва: Республика.

Культура і комунікація: перманентність та симбіоз в історичній ретроспективі

Бурлакова І.В. – доктор філологічних наук, доцент
orcid: 0000-0002-5469-1746

Вош О.В. – кандидат історичних наук
orcid: 0000-0003-0935-8677

Сенчило Н.О. – кандидат філологічних наук
orcid: 0000-0001-9196-7118

Вивчення культури в традиційному історичному аспекті, так чи інакше вказує на шляхи і способи її трансляції в національному суспільстві та поза ним. І чи не найбільш потужним трансляційним інструментом є комунікація, яка в процесі розвитку суспільства змінює форми і способи взаємодії зі свідомістю людини, розкриваючи нові грані людського буття. Культура як феномен потребує дослідження на кожному етапі історичного розвитку людства, причому кожне нове дослідження у глобальному чи локальному плані відкриває непізнані досі сторони феномену, вказуючи на його багатогранність і нестатичність. У середині ХХ століття, всесвітньовідомий дослідник Е. Холл писав, що «культура – це диктатура, якщо її не розуміти і не досліджувати» (Холл 1990).

Розуміння культури тісно пов'язане з комунікацією, і дуже важко уявити автономне функціонування цих понять у реальному житті чи науковій теорії. Джеймс Лалл наголошував, що будь – яке дослідження культури в глобалізованому, обплетеному масмедіа й «Інтернетом» світі мусить брати до уваги найусеохопніший аспект комунікації – її здатність до взаємодії (Лалл 2002, 17). Взаємозалежність комунікації від культури і навпаки, про що говорять сучасні дослідники, наприклад, О. Берегова, В. Червінський тощо, адже проблема культурної комунікації набула гострої актуальності в ХХ – ХХІ ст., ставить перед дослідником завдання з'ясувати місце комунікації в культурі й – культури в комунікації, визначити наскільки ці поняття є рівноправними або ж побачити домінування одного над іншим.

Поняття «культура» настільки складне, неоднозначне і водночас поширене як у науковій сфері, так і у щоденному використанні, що розроблені окремі концепції його розуміння, які продовжують множитися і сьогодні, не даючи єдиної вичерпної відповіді на питання: що таке культура? Більш широке і складне поняття у гуманітарних та суспільних науках навряд чи вдасться знайти. Американський дослідник Джеймс Лалл звертає увагу на те, що «наприкінці XX століття культура стала наймоднішою темою для дискусій як у науковому середовищі, так і поза ним» (Лалл 2002, 117). Розуміння культури змінюється, розвивається і переосмислюється, обростає новими значеннями паралельно з розвитком людства. Деякі дослідники, акцентуючи увагу на широкому використанні терміна «культура» навіть вважають, що його термінологічна коректність, необхідна для аналітичного сприйняття, втрачена. У середині XX століття американські науковці А. Кребер та К. Клакхон, зважаючи на велику кількість дефініцій культури, запропонували їх систематизацію, поділивши визначення на шість груп, до яких увійшли описові, історичні, нормативні, психологічні, структурні та генетичні визначення. Розуміючи складність поняття та враховуючи жвавий інтерес до нього наукової спільноти протягом тривалого часу, ми не ставимо собі за мету дати йому єдино вірне універсальне визначення, а лише спробуємо узагальнити вже відомі підходи, кожен з яких, попри їх векторність, допомагає наблизитися до суті у розумінні терміна «культура» і, які, в свою чергу, частково розкривають зв'язок взятої до уваги категорії з категорією «комунікація».

Укладачі двотомної культурологічної енциклопедії «Культурологія» пропонують гранично загальне, цілісно – системне визначення культури як феномена, основи якого простежуються вже у перших культурологічних працях Л. Уайта, Г. Спенсера, Крюбера тощо. Культура (лат. cultura – оброблювання, обробіток, виховання, освіта, розвиток, шанування) – складна гомеостатична система («велика система», «суперсистема») позабіологічної природи, яка містить спільний досвід видового існування людини і забезпечує накопичення, відтворення, розвиток та використання цього досвіду, паралельно з репродукуванням видових ознак самої людини; належить до класу квазіживих адаптивних систем (Культурологія 2007, 1042). Отож, акцент ставиться на одній з найбільш важливих властивостей феномена, а саме «можливості передавати культуру небіологічними способами». У наш час контекстуальна варіативність терміна «культура» диктує його розуміння як чогось спеціально виплеканого для формування в об'єкті впливу бажаних попередньо

визначених якостей. А це, в свою чергу, свідчить про соціальну сутність феномена, який не може існувати поза свідомістю та емоціями людини і є за визначенням Оствальда «феноменом винятково людського існування» (Культурологія 2007, 1045). П. Черносвітов також наголошує на соціальності культури, розуміючи її як «...побудову системи виживання... соціуму як цілісної системи на основі прийнятої в ньому моделі світу, побудованої в головах людей...» (Культурологія 2007, 1048). Те, що культура глибоко вкорінена в сфері колективної свідомості, підсвідомого, пам'яті та соціальної діяльності людини є незаперечним фактом.

Сучасне розуміння культури не може залишати поза увагою ті підходи, які склалися протягом XX століття у руслі гуманітарних наук західної традиції.

У межах антропологічної концепції, культуру розглядають Л. Баткін, Р. Вільямс, Л. Гуревич, В. Конєв, Е. Левіна, Г. Спенсер, Н. Суханова, А. Уайт, У. Еко, та ін., у загальних рисах, розуміючи її як спосіб життя групи людей, в процесі співіснування яких з'явилися, функціонують і передаються наступним поколінням вірування, звичаї, побутові особливості, мораль, певна система цінностей, знання і будь-які інші продукти практичної, духовної та інтелектуальної діяльності. Суголосним з антропологічною концепцією є етично-духовний підхід, для якого культура є етичною домінантою протягом всього людського існування, і включає такі категорії як добро, краса, благо, мораль. Етично-духовний підхід домінує у наукових працях Г. Волкова, С. Моема, М. Реріха тощо. Про системність культури переконливо писав М. Каган, мислячи її як добре організовану динамічну цілісність з певним розгалуженням підсистем. Соціальний підхід (А. Ахієзер, В. Семенов) ставить культуру на службу суспільства, забезпечуючи його підтримку, зміцнення та розвиток, допомагає людині розуміти соціум та його утворення (групи, товариства тощо) і саму себе в ньому. М. Арнольд, Р. Вільямс, Х. Ортега-і-Гассет дотримуються галузевого підходу, який розглядає культуру як певну інфраструктуру в межах держави, що включає сукупність окремих галузей: театри, музеї, ЗМІ, бібліотеки, наукові установи, будь-які інші мистецькі установи тощо. Семіотична концепція, що частково перегукується з системною, представлена у працях Ю. Лотмана, і полягає в розумінні культури як складної і добре організованої системи знаків, яка стоїть на службі у певної групи людей, кожен індивід якої вільно користується спільною пам'яттю, загальноприйнятою поведінкою та способом ставлення до світу. Американський дослідник К.

Гірц також відстоює думку про те, що культура є знаковою системою, проте ці знаки творяться і читаються самою людиною. Аналіз знаків за К. Гірцом – це перш за все аналіз людської діяльності і людського сприйняття (Гірц 2004, 539).

Типологічний підхід охоплює значну кількість класифікацій, одними з яких є розуміння культури сорому та культури вини, а тож відкриті та закриті культури, що у багатьох ознаках є диференційованими культурами Сходу та Заходу. Культура сорому і вини – такий тип культури, що поєднує в собі діахронічні та синхронічні аспекти, фундаментальна теорія даного поняття розроблена Р. Елліоттом. За гендерною приналежністю І. Бахофен виділяє матриархальний та патріархальний типи культури тощо.

Стрімкий розвиток інформаційного суспільства посприяв формуванню у науковій теорії інформаційного підходу, який пояснює культуру з погляду практичного розвитку інформаційного суспільства, мірою досконалості в оперуванні тією чи іншою інформацією (Винарик & Берсуцкий & Щедрин, 2003, 68). Існують також інші підходи і класифікації, які роблять спробу розкрити розуміння культури.

Філософські теорії XX століття і науково-теоретичні праці останніх десятиліть вказують на тісний взаємозв'язок культури з комунікацією. Про це свідчать роботи як зарубіжних – Д. Лалл «Медіа, комунікація, культура. Глобальний підхід», Е. Холл «За межами культури», Е. Холл, М. Холл «Розуміння культурних відмінностей», В. Борєєв, А. Коваленко «Культура і масова комунікація», так і вітчизняних дослідників – О. Берегова «Культура та комунікація: дискурси культуротворення в Україні XXI ст.». Едвард Холл розуміє культуру як систему творення, розповсюдження, зберігання та обробки інформації, створеної людьми, яка відрізняє їх від інших форм життя, і включає в себе переконання, мораль, звичаї, звички, мистецтво, науку та традиції. І для того щоб вижити, всі культури мають потребу одна в іншій», що без комунікації є неможливим. О. Берегова у своїй праці зазначає, що «будь – яке сучасне дослідження культури мусить брати до уваги всеохоплюючий комунікаційний аспект, який дозволить ширше й повніше поглянути на механізми культури, відчуті залежність її глобальних змін від способів фіксації та передачі інформації, краще зрозуміти, яке місце в структурі культури займають засоби і форми її розповсюдження (Берегова 2009, 50).

Термін комунікація потрапляє у сферу наукових досліджень у XX столітті. У культурологічному словнику пропонують таке визначення терміна «комунікація». Комунікація – це процес взаємодії

між суб'єктами соціокультурної діяльності (індивідами, групами тощо) з метою передачі чи обміну інформацією за допомогою знакових систем (мов), прийомів та способів їх використання, або ж комунікація як засіб зв'язку будь-яких об'єктів (Культурологія 2007, 959). Відсутність спілкування за допомогою мови унеможливає гармонійний розвиток окремої особистості, а відтак – культури і суспільства. Міжлюдське спілкування необхідне у наш час так само як і багато тисяч років тому, хоча в часи інформаційної епохи взаємодія між людьми набуває нових способів та нескінченних можливостей, шляхом розширення доступу до інформаційних потоків: бібліотека, радіо, телебачення, Інтернет тощо. Спрощення процесу комунікації значно розширює інформаційний, а відповідно і культурний простір. Тому комунікація з її здатністю до взаємодії виступає головним інструментом культури, який, оперуючи інформаціями, спонукає до культурних змін і за визначенням Дж. Лалла до «соціального конструювання різноманітних культур» (Лалл 2002, 18), що в свою чергу сприяє їх множинності до безкінечності. Отже, будь-яка культурна форма, яка містить у собі інформацію вже є засобом комунікації, як така що виражає її навіть тоді, коли творець цілеспрямовано не переслідує таку мету. Адже плоди як духовної творчості, так і плоди матеріального виробництва створюються саме для того, щоб бути засвоєними іншими людьми і вони від самого початку вже наділені комунікативною функцією.

Комунікація як невід'ємний елемент культури: підходи XX – XXI століття

Розглядаючи розвиток уявлень про комунікацію в історичному аспекті від античності до Нового часу, Олена Берегова пропонує таку схему послідовності комунікативних складників. Для античного світу, на думку дослідниці, характерна модель: оратор – мова – аудиторія; у добу Середньовіччя змінюються акценти на: Бог – Святе Письмо – людина; Ренесанс випрацьовує схему: Божественний Логос – поетичне слово – людська мова; а у добу Нового часу комунікація, перш за все, співвідноситься з людським розумом, відкидаючи емоційно-чуттєве розуміння світу (Берегова 2009, 13-16). Філософи нового часу Р. Декарт, Ф. Бекон та ін. взагалі відкидають необхідність комунікації в її історичній ретроспективі, оскільки переконані, що нашарування у пам'яті людини «культурних забобонів» і вірувань обтяжує, замулює мозок, перешкоджаючи вільному пошуку знань та істини.

Тема комунікації, інтерсуб'єктивності, діалогу стає провідною у філософії XX століття, а пов'язано це з поворотом філософської і наукової рефлексії до дійсності мови. З початку XX століття розгортаються дослідження мовних і знакових структур у сфері лінгвістики (Соссюр), семіотики (Леві – Стросс, Морріс), логіки (Рассел, Вітгенштейн), психоаналізу (Берн), футурології (Печчеї, Кінг); з'являються концепції діалогічної (Бахтін), екзистенціальної (Ясперс), мисленнєвої (Щедровицький) комунікації, теорії символічного інтеракціонізму (Мід), комунікативної дії (Габермас) та інші напрямки наукових розробок проблеми комунікації (Берегова 2009, 20). Стрімкий розвиток комунікативних теорій разом з активною фазою індустріалізації, в свою чергу, дали поштовх до розвитку концепцій культурної комунікації, які беруть свій початок від категорій «масовості» (масова культура, комунікація, суспільство тощо). Перші теоретики поняття «масова культура» (Т. Адорно, К. Грінберг, Д. Макдональд, Г. Маркузе, Х. Ортега-і-Гассет, А. Хаузер) бачили його у негативному світлі, піддаючи гострій критиці, вбачаючи в «маскульті» риси деестетизації, примітивізму, стандартизації, що в свою чергу породжує невибагливого до культури індивіда і призводить до культурного занепаду суспільства. В останні десятиліття XX століття такий підхід змінюється, з появою праць дослідників М. Маклюена, А. Моля, для яких масова культура є значимою і пріоритетною для розвитку суспільства, не позбавленою художніх та наукових смислів. Більше того, А. Моль наголошує, що засоби масової комунікації, сприяють культурному та соціальному розвитку людини.

Сучасні дослідники відходять від принципу вибіркової, від поділу культури на «елітарну» та «еґалітарну» (популярну), переважно зосереджуючи свою увагу на проявах культури, які раніше вважалися маргінальними, наприклад, все частіше наукові пошуки ведуться стосовно духовного життя етнічних меншин, реклами у всіх її формах, кітчу, поп-музики тощо.

Форми культури і способи комунікації в історичній ретроспективі

Досліджуючи проблему впливу концепції культури на людину К. Гірц писав, що «наші ідеї, наші цінності, наші дії, навіть наші емоції, як і сама наша нервова система, є продуктами культури – продуктами, виготовленими, звісно, з матеріалу тих тенденцій, можливостей і здібностей, з якими ми народилися, але тим не

менше виготовленими» (Гирц 2004, 63). Людина стає такою, якою її формує життєве середовище. Підтвердженням цьому є відомі приклади «виховання» людських дітей звірами, які наслідують поведінку і спосіб життя тварин і абсолютно нічого не розуміють у суспільному існуванні, позбавлені мовного спілкування, а відповідно і можливості розуміння фізично тотожної, але іншої у культурному плані істоти. Або, наприклад, культура одного народу (наприклад, українців) може відрізнятися від культури іншого (наприклад, турків) у мові, побуті, релігії, звичаях, сімейному укладі тощо, незважаючи на територіальну близькість обох. Окремий індивід у багатьох аспектах залишається несвідомим носієм певної культури і не мислить поза нею своїх дій, вчинків, життя. Культурні відмінності, які відкриваються в процесі комунікації, як правило, можуть викликати негативні емоції у індивіда: подив, несприйняття, страх, ворожість тощо. Від якості і правильності форми комунікації залежить успіх порозуміння. Тому комунікація як найповніше забезпечує платформу для функціонування культури: її формуванню, розвитку, збагаченню і розумінню, тому у даному підрозділі ми спробуємо коротко окреслити основні форми культури та способи комунікації, які притаманні українській культурі (чи будь-якій іншій) від найдавніших часів до сьогодення. Кожна із таких форм у той чи інший час забезпечувала ресурси для конструювання нових культурних смислів, які в сукупності і складають цілісне розуміння культури окремого народу чи культури як багатовікового перманентного надбання людства в цілому. За К. Гірцом культура – інсценований документ, – отже, публічна, як пародійне підморгування чи фарс з вівцями... Культура публічна, тому що публічні комунікація і значення (Гирц 2004, 19). Логіка думки дослідника полягає в розумінні культури і комунікації як неіснуючих одне без іншого понять. Подібних поглядів, які викладені у праці «Німа мова» (1959) дотримується і Е. Холл, зазначаючи, що комунікація і є культурою, а культура – комунікацією.

Найбільш загальними формами існування та функціонування будь-якої культури, проте, однаково необхідними для збереження і передачі культурного досвіду людини і культури як системи є суб'єктивна та об'єктивна форми культури. Якщо суб'єктивна форма культури – це свого роду модель світу та комплекс уявлень про правила життя у свідомості конкретного індивіда, то об'єктивна форма репрезентується фізично наявними культурними явищами автономними від конкретної особистості хоч і створені нею, наприклад, звичаї, традиції, особливості національного характеру

тощо. Вчені наголошують на умовності такої загальної класифікації, проте від неї не відмовляються. Наш подальший аналіз основних форм української культури здійснений у межах об'єктивної форми культури.

Насамперед доречно буде визначити критерії які дозволяють виокремити форми культури і водночас простежити їх зв'язок з комунікацією. Культура завжди розуміється як якісь досить сталі біологічні, матеріальні, соціальні та духовні форми, які оточують людину від моменту її народження і впливають на особистість протягом всього її життя. Форма як філософська категорія перш за все являє собою парадигму соціокультурної цілісності є способом існування і вираженням змісту або матерії, тобто включає сукупність зв'язків між елементами, з яких утворює конкретну упорядковану цілісність. Культурні форми єднають людей і творять способи їх повсякденного життя. Наприклад, полтавські галушки, як елемент української кухні (культурної форми), характерний одному з регіонів України або баклава (baklava) – різновид солодоців турецької кухні тощо. Якщо культурна форма так чи інакше обов'язково пов'язана з матерією і складається з окремих матеріальних одиниць (галушки, борщ, вареники тощо), то «форма» комунікації перш за все знаходить своє вираження у змісті і часто не потребує матеріалізованої форми у традиційному розумінні цієї категорії людським розумом. Тому, на нашу думку, доречно користуватися поняттями форма культури і спосіб комунікації. Осмислений обмін символами, завдяки якому відбувається соціальна взаємодія і є способом комунікації. При цьому варто розрізняти культурні форми, для яких основною є семантична функція (мова, ритуали, обряди, художні образи (літературні) тощо), від форм, для яких семантична функція є додатковою у співвідношенні з утилітарною.

М. Каган розглядаючи проблему мов культури зазначає, що по своїй суті культура поліглотна, бо при всій своїй інформаційній місткості і комунікативних можливостях словесна мова не може транслювати всю повноту інформації, яку людям необхідно передавати одне одному для повноцінної організації їх співжиття (Каган 1996, 269). Мова доповнюється іншими формами виробленими людством, задля забезпечення найбільш повної і зрозумілої інформаційної трансляції.

Найважливішою репрезентаційною формою української культури (як і інших культур), яка відома нам від найдавніших часів і частково збережена у складних символічних системах звичаїв, обрядів, традицій, вірувань є мова. Люди що належать до певної со-

ціокультурної спільноти долучаються до неї за допомогою мови. Всі інші символічні форми утворюються на основі мови. Саме мова несе в собі відбиток невикорінних рис існування людини, як представника певної соціокультурної спільноти. М. Каган зауважував, що візуальне сприйняття світу людиною є основним способом контакту її з навколишнім світом, тоді як за допомогою слуху людина може повноцінно спілкуватися (обмінюватися інформацією) не стільки з природою, як з іншими людьми.

Будь-який жест, рух людини тієї чи іншої культури має смислове навантаження, формує універсум видимого. Аналогічне відбувається і зі стихією запахів, звуків тощо. Однак вважати конкретну мову (наприклад, українську) культурною формою нам дозволяє її «матеріалізоване» письмове вираження, яке дає можливість зберігати і розширювати цю систему у текстуальних формах доступних безкінечну кількість разів для повторного сприйняття, у іншому випадку вона позбавлена форми і є лише способом комунікації. Тому письмо як сукупність знакових систем фіксації мови, дозволяє зафіксувати її за допомогою графічних елементів, передавати в просторі та зберігати у часі. Всі графічні елементи, наприклад, знаки, малюнки, літери тощо відіграють велику роль у культурі, а інтерпретація їх смислів має принципову залежність від розуміння цілісної суті культури. Хоча історія розвитку звичного для нашого часу письма знала і такі форми як вузликове письмо (шнур із зав'язаними вузликами використовувався для підрахунку худоби, днів тощо), паличкове письмо (увіткнуті на узбіччі дороги палки слугували орієнтиром або виміром довжини шляху), піктографія (малюнкове письмо) тощо.

Певна річ, ми не можна не враховувати такі способи невербальної комунікації як жести, вигуки, ритуальні рухи, спілкування з богами (жертвопринесення) тощо, які були притаманні для людей найдавніших епох, очевидно і для наших прапрапредків, хоча дослідити ці форми невербального інтелекту надзвичайно важко. Не виключено, що їх рудименти можуть і досі функціонувати у тих чи інших діях людини, наприклад, магічних ритуалах (за К. Гірцом «культурних діях» (Гирц 2004, 131), релігійних обрядах, міфологічних уявленнях тощо. Досліджуючи природу міфу, К. Леві-Стросс розумів його як універсальну мову надчасових символів, яка діє поза людською свідомістю. М. Еліаде вважав, що розуміння світу сучасною людиною, також зазнають впливу міфічної природи сприйняття, як і раніше. Міфічна поведінка людини у добу інформаційного суспільства не змінилася – змінилася хіба що область функціонування мі-

фу, який втратив своє домінування у поверхневих сферах людської свідомості і опинився на рівні індивідуального та колективного підсвідомого, при цьому не втративши свою силу впливу.

Безперечно, саме у поведінці людини, а точніше у її соціальних діях як представника певної соціальної спільноти якнайкраще розкриваються, артикулюються культурні форми. Вони проявляються як в артефактах, так і в психічних станах, останні, в свою чергу, позначаються на будь-якому продукті діяльності соціальної одиниці, вирізняючи її з поміж представників інших соціальних утворень. Саме внаслідок тих чи інших соціальних дій людини з'явилися певні культурні форми. Отже, культурна форма безпосередньо пов'язана з дією, є наслідком (утворенням) від людської діяльності, тоді як комунікація є чимось супровідним, що супроводжує цю діяльність в процесі та по завершенню, залишаючись нематеріалізованою (невидимою). Якщо матеріалізована форма культури, наприклад, збірка літературних творів – «Кобзар» Тараса Шевченка – у вигляді книги може бути доступною будь-якій істоті. Інша річ, що для цієї істоти вона не має абсолютно ніякого значення, тоді як у людини активізує певний емоційний і мисленнєвий ряд, посилаючи «повідомлення», представляючи собою, а) продукт створений людиною, б) джерело інформації, отже, сприяє утворенню комунікаційного ланцюга між творцем книги і її змісту та тим для чийого розуму вона являється джерелом інформації.

Розвиток релігії слов'ян в її історичній ретроспективі, вказує на те, що вона була і залишається важливою формою комунікації людини з Богом, системою правил, норм, традицій, а також способом пізнання, освоєння навколишнього середовища. В різні періоди у середовищі слов'ян ця комунікація здійснювалася по-своєму: від язичницького поклоніння різним богам (Перуну – богу – громовержцю, Сварогу – богу вогню, Велесові – богу достатку, врожаю й худоби та ін.) і жертвоприношення до віри в єдиного Бога і дотримання канонів християнства: 10 заповідей, посту, десятини – пожертва на користь церкві десятої частини прибутку, сповіді, читання Святого Письма тощо.

Американський антрополог, засновник напрямку інтерпретаційної антропології К. Гірц, звертає увагу, що на одному рівні з релігією функціонує ідеологія, яку дослідник ще називає «метафорою реальності» і, яка також є невід'ємною частиною культури і комунікації в суспільстві (Гирц 2004, 531). Ідеологія як система ідей може реалізуватися за допомогою комунікації тільки у межах культури.

Однією з яскравих культурних форм і водночас способів комунікації, характерні українському народу є мистецтво. Зразки декоративно-ужиткового мистецтва (гончарні вироби, вишитий одяг, писанки, різьба на дереві та ін.) та народної хореографії, малярства фіксують і несуть у собі певні культурні коди, символи та глибинний інформаційний пласт, який передається в часі і просторі наступним поколінням, створюючи своєрідний комунікаційний простір. Одяг людини також завжди був наділений знаковою функцією і був не чим іншим як змінною натільною графікою, яка у кожного народу має свої національні особливості. А. Пігалєв відносить одяг до першої форми передписемності, функція якої не зводиться виключно до побутового спілкування. Його завдання, як і функції мови, значно ширші – конструювання та підтримування певної структури міжлюдських взаємин (Культурологія 2007, 178). Прикрашання тіла, одяг, грим, завжди були знаками статусу, влади, відношення до певної соціальної групи тощо. У наш час знакова функція одягу і кольору, його інформаційний зміст набуває особливого значення, зважаючи на те, скільки часу щодня людина витрачає на формування свого іміджу. Про це свідчить і бурхливий розвиток індустрії моди, яка непомітно диктує правила вбрання і аксесуарів, що займають важливе місце у щоденному житті і відкриває оточуючим інформацію про особистість. Наприклад, сплеск масової моди на одяг з традиційними українськими атрибутами, відбувся після Революції Гідності. Молоді люди масово почали одягати вишиванки та одяг у синьо-жовтих кольорах, демонструючи свої патріотичні переконання.

Проте найважливішою, доступною і всеосяжною формою культури, яка здатна у найбільш зручний спосіб (завдяки традиційному письму) відтворювати та зберігати інформацію протягом тривалого часу про культурні надбання людини є мова. Саме мова виступає універсальним інструментом, який забезпечує трансляцію різних форм культури, формуючи націю і суспільство. Традиційно вважаємо, що усна форма комунікації з допомогою мови передувала письмовій. Вона включає ряд кодів та символів, які утворюють складну комунікаційну структуру, що багато століть поспіль забезпечувала обмін інформацією (знаннями) між поколіннями, утверджуючи відповідні цінності та зразки поведінки певної групи людей, а згодом і соціальної спільноти через народну творчість, що передавалася з вуст в уста. Не менш важливою формою культури і способом комунікації, яка поєднує в собі слово і дію, є звичаї та обряди – дуже виразні та показові комунікаційні форми українців,

відомі з давнини, які супроводжують людини від моменту її народження до смерті, наприклад, традиції пов'язані з народженням, весіллям, поминанням тощо.

Усна народна творчість українців представлена такими жанрами як: казка, легенда, пісня (веснянки, колядки), прислів'я, приказка тощо, які в процесі культурного поступу людини поступилися більш складним інформативним жанрам, повна реалізація яких здійснюється з допомогою письма і дозволяє широку реалізацію міжкультурної комунікації, наприклад, за допомогою перекладів.

До дослідження проблеми виникнення інформаційного середовища та його вплив на культуру та інші аспекти життя звертається канадський філософ М.Маклюен. Науковець говорить про витоки європейської культури, які вбачає у зародженні фонетичної абетки і писемності. М. Маклюен ґрунтовно досліджував метаморфозу сприйняття людини на прикладах порівняння сприйняття людини Нового часу з людиною первісних африканських племен. Дослідник дійшов висновку, що аудіотактильне сприйняття племінної культури поступилося візуальній культурі книгодрукування, яка посилюється наукою і технікою. М. Мак-Люен вважає абетку «першою технологією», витвореною в процесі розвитку людської культури. А будь-яка технологія, на думку дослідника, у свою чергу творить нове середовище існування людини. Так, рукописний шрифт і папірус одного разу витворили соціальне середовище, яке ми сьогодні асоціюємо з імперіями стародавнього світу, зазначає науковець (Мак-Люен 2011, 11).

Поява друкованої книги мала надзвичайно важливе значення для цивілізації, оскільки зробила людину істотою раціональною і мислячою, допомогла сконцентрувати, накопичити, зберегти і передавати знання у зручний спосіб. Спосіб друку книги роздільними літерами, який застосовується і у наш час було винайдено Йоганном Гутенбергом між 1397/1400 – 1468 рр. Приблизно сто років потому книгодрукування з'явилося і в Україні, завдяки наполегливим старанням І.Федорова (Федоровича). Отже, звуковий код мови візуалізувався у фонетичне письмо. Саме з цього часу в Україні починає розвиватися значуща культурна форма, яка водночас є і способом комунікації – книгодрукування, з яким тісно пов'язаний розвиток таких культурних форм як література, освіта, наука тощо.

Сьогодні література як культурна форма і водночас спосіб комунікації є необхідною складовою розвиненої культури, розвиток її закономірно відбувається на основі національної мови. Література у широкому розумінні – це письмова словесність, вся сукупність

написаних і надрукованих текстів, які мають на меті, зберігання та передачу різноманітної інформації і включають тексти теоретичного, практичного та розважального характеру (наукові, освітні, інформаційні тощо). У вузькому розумінні – художня література або мистецтво слова.

З винайденням друкарського верстата розпочинається рух до індустріалізації книговиробництва: виготовлення друкованої продукції з допомогою машин, що у свою чергу сприяло розвитку масової культури розповсюджуваної масовою друкованою продукцією (газети, журнали) і літературою (недорогі книги). Наприкінці XIX ст. розпочинається перший етап еволюції засобів масової комунікації – період механізації (1850 – 1950), який означається появою засобів зв'язку – з'являється телефон, що дає змогу передавати і приймати мовлення (інформацію) на відстані та радіо, яке дозволяє передавати інформацію (мову, музику) з допомогою радіо сигналів для необмеженої кількості слухачів. Народження кінематографу стає важливою частиною інформаційної культури. Розвиток засобів комунікації та способів трансляції інформації сприяє внутрішнім змінам в середині суспільства, яке поступово потрапляючи під вплив інформаційних потоків, переорієнтовується на масове споживання інформації, стаючи від неї залежним. А це у свою чергу дає поштовх для розвитку більш досконалих і швидких засобів і способів комунікації. Таким чином кожна попередня форма культури сприяла формуванню наступної, удосконалюючи комунікаційні можливості людства.

Культура, комунікація та інформаційне суспільство

Ера друкарства витіснилась електронною ерою, яка у свою чергу сприяла появі нових способів реалізації форм культури і комунікації. Період інформатизації (1950 – 2000 рр.) змінює період впровадження найновіших інформаційних технологій.

У другій половині XX століття починається усвідомлення інформації у гранично широкому соціокультурному контексті. Інформація займає центральне місце у суспільстві, давши поштовх до утворення суспільства нового типу, кардинально вплинувши на спосіб життя людини. Більшість країн входять в якісно іншу стадію соціального розвитку, виникає, так зване, «інформаційне суспільство», основну роль в якому у всіх сферах людської життєдіяльності починають відігравати інформаційні технології. Активно розвиваються засоби масової комунікації, телебачення, Інтернет,

технології віртуальної реальності. Поступово інформація стає основним об'єктом діяльності людини. Культура стає більш інформативною, у порівнянні з усіма попередніми періодами її розвитку. Життя людини проходить у процесах обміну (отримання – передачі) інформації, швидкість обміну якою невинно зростає, отже, розвивається комунікація. Перед науковцями відкривається проблема культури у новому ракурсі – інформаційному. У праці «Інформаційна культура в сучасному суспільстві» Л. Винарик наголошує на тому, що інформаційному суспільстві для вільної орієнтації в електронних інформаційних потоках сучасна людина мусить вміти отримувати, опрацьовувати, та використовувати електронні інформаційні ресурси з допомогою комп'ютера, телекомунікацій та інших засобів зв'язку (Винарик & Берсуцкий & Щедрин 2003). Н. Зражевська звертає увагу на зміну культурних універсалій в інформаційному суспільстві, які формувалися протягом століть (Зражевська 2006, 26-30).

Представник Кембриджської школи, К. Шеннон, запропонував універсальну модель зв'язку – джерело – передавач – канал передачі – приймач – адресат – джерело перешкод – на якій ґрунтуються більшість сучасних теорій комунікації. Такі феномени як інформація, інформатизація суспільства починають співвідноситися з культурою та основними тенденціями її розвитку. Інформаційна культура особистості та суспільства починає розумітися як особлива форма культури, хоча згодом дослідники уточнюють такий підхід (А. Шейкін), наполягаючи на тому, що інформаційна культура не може бути окремою формою, оскільки будь-яка форма культури ґрунтується на інформаційних процесах. Інформаційна культура як сукупність норм, правил і стереотипів поведінки, пов'язаних з інформаційним обміном в суспільстві у сучасній науці вже втратило свою актуальність. Тоді як, окрім власне інформації, яку прийнято оцінювати та класифікувати за великою кількістю критеріїв, зокрема повнота, актуальність, точність, достовірність, ефективність, доступність для сприйняття тощо, до інформаційної культури відносять процеси, пов'язані з функціонуванням інформації як такої у соціокультурному просторі. Їх поділяють на три типи: кумуляція (накопичення), обробка (трансформація, зміна), трансляція (передача). Зазначені типи з однаковим успіхом можна виокремити в кожному соціокультурному періоді. Однак у наш час значно виросли масштаби обміну інформації у повсякденному соціальному житті. Способи комунікації займають домінуючі позиції, перетворюючи культуру в масовий продукт. Досліджуючи жанри інтер-

нет-комунікації І. Артамонова та К. Пилипенко звертають увагу на те, що масові комунікації періоду інформаційного суспільства трансформуються безперервно і на наших очах для обслуговування комунікативних завдань цільових аудиторій народжуються нові види і форми комунікації (Артамонова & Пилипенко 2011, 16). До них відносяться web-сайти, соціальні мережі, блоги, месенджери тощо, які є платформою для реалізації певної інформаційної та комунікативної мети. М. Петрушкевич зазначає, що «потужні глобальні павутини у сфері масмедійної культури роблять засоби мультимедіа наймасовішою інформаційною технологією ХХІ століття. Вони поступово витісняють книжкову культуру і навіть культуру міжособистісного спілкування... У процесі виховання та освіти все більше місця займає інформація, що подається аудіовізуальними мультимедійними засобами» (Петрушкевич 2014, 61). Роль цих технологій невпинно зростає у всіх сферах людського життя. М. Мак-Люен праці «Галактика Гутенберга» пише, що «людина – це тварина, яка виробляє знаряддя праці, вона давно займається тим, що за допомогою мови, чи письма, чи радіо, розвиває той чи той свій орган чуття так, що це впливає на всі інші її почуття та здібності» (Мак-Люен, 2011). Якщо новітні масові інформаційні технології можуть стати перешкодою розвитку звичних людських почуттів та здібностей, а вплив медіа-культури на свідомість, сприяє формуванню нового світовідчуття, світобачення і світорозуміння тоді виникає питання актуальності і необхідності традиційних культурних форм у суспільстві інформаційних технологій. Для сучасної людини успішна комунікація стала нерозривно пов'язаною з певними технічними навичками та вміннями дешифрування інформації, що надходить з великої кількості різних каналів.

Отже, будь-яка форма культури будується на інформаційних процесах. На кожному етапі суспільного розвитку комунікація вступає в нову стадію відносин із культурою при цьому їх взаємозв'язки постійно ускладнюються та інтенсифікуються, що значно ускладнює завдання дослідника. Це стосується взаємозв'язків у глобальному їх розумінні.

Життя людей у суспільстві визначається і залежить головним чином від їх взаємодії, а, отже, комунікації, яка сприяє культурному обміну. В інформаційному суспільстві комунікація займає домінуючі позиції, віртуальна реальність сприймається як особливий культурний простір, який через відсутність конкретних меж неможливо вмістити в рамки форми.

Кожен із періодів історії розвитку людського суспільства – доіндустріальний, індустріальний та інформаційний – має свої культурні форми та способи комунікації, які зберігають логіку розвитку і є взаємозалежними. Кожна форма культури сприяє розширенню інформаційного простору, а відтак і способів трансляції культури і комунікаційних можливостей, які займають домінантні позиції у період інформатизації.

Комунікативний аспект мови

В практиці ХХ сторіччя термін «комунікація» тлумачиться як «спілкування, обмін даними, ідеями» (Горелов, 1992). Ймовірно, для спілкування можна було б створити й іншу знакову систему, якийсь інший код – не вербальний: про це тепер пишуть не лише фантасти, а й вчені. Однак історично склалося так, що створена людством через мовлення мова чудово обслуговує комунікативні потреби суспільства. Комунікація, спілкування може розгортатися у формі внутрішнього мовлення людини, своєрідного діалогу із самим собою. Цей варіант комунікативної функції мови називають особистісним (особистісною функцією мови). Адже все те, що людина говорить або пише для інших вона критично осмислює і для себе самої, оцінює можливі наслідки свого висловлювання, і у відповідності з цією оцінкою або коригує свої висловлювання, або ж взагалі відмовляється від них.

Комунікативна функція мови може реалізуватися і з метою самовираження особистості. Далеко не кожний письменник погодиться з тим, що він пише заради спілкування з іншими людьми, навпаки, багато хто впевнений, що пише лише для себе, а його твір – це самовиявлення духовного світу автора. А люди приходять і беруть, як писав О. Блок.

Процес комунікації може відбуватися, коли ми показуємо на предмет або виконуємо рухи, наприклад, знизуємо плечима чи хитаємо головою. Поняття «комунікативний» або «комунікація», яке ми використовуємо, потребує уточнення ще й тому, що комунікацію у зв'язку з мовою слід відокремлювати від ще одного часто вживаного поняття комунікації. Характерною ознакою комунікації у нашому, більш вузькому розумінні, є те, що в основі комунікації, обміну думками, фактами, поглядами, бажаннями і т.д. лежать наміри і орієнтація на партнера, тобто обмін інформацією відбувається з певними намірами, а поведінка автора усного чи письмового вислову, мовної дії пройнята намірами, інтенцією. Мовець

завжди прагне повідомити щось своїм партнерам по комунікації, передати їм певну інформацію. Отже, якщо хтось на основі своєї «мови тіла», (наприклад, червоне від люті чи сорому обличчя), або своєю випадково не зав'язаною краваткою в чорно-біло-червону смужку прагне сигналізувати іншим свої погляди або почуття, або ж навпаки, на основі таких речей зробити певні висновки про погляди або почуття, здійснити інтерпретацію поведінки інших людей, то це не є комунікацією у нашому розумінні, бо тут мова не йде про поведінку з наміром повідомити щось іншим або передати їм якусь змістовну інформацію. Отже, комунікація в більш вузькому розумінні цього слова повинна не обов'язково бути мовною комунікацією, про що й свідчать наведені вище приклади. Різницю між більш вузьким поняттям комунікації, прийнятим у мовознавстві, і більш широким розумінням комунікації, можна продемонструвати на прикладі краватки, тому що зав'язавши таку краватку, можна теж спілкуватися з іншими: вона може бути натяком на чорно-біло-червоні кольори прапора німецької імперії або на застосування цих кольорів у військовому офіційному стягу нацистського періоду, тобто це може бути сигналом певної політичної позиції чи певних політичних переконань. Така краватка може бути випадковою, і тоді це не є комунікацією в нашому розумінні, але якщо вона носить з певним наміром, щоб продемонструвати певну позицію, то тоді це можна трактувати як комунікацію. Так само як комунікація не завжди має бути лише мовною комунікацією, мова, мовні вислови не завжди покликані слугувати комунікації, тобто їм не завжди притаманна комунікативна функція. Так, наприклад, щоденники, нотатки при написанні реферату чи виконанні домашніх завдань або підготовці до лекції, список необхідних покупок перед відвіданням магазину і тому подібне не виконують власне жодної комунікативної функції, хіба що мова йде про комунікацію з самим собою (звичайно ж тут не маються на увазі літературні щоденники, які вже за самим своїм задумом призначені для публікації). Розмова із самим собою, тобто своєрідні роздуми вголос, теж не виконують власне комунікативної функції, те ж стосується понятійного мислення в цілому, яке здебільшого відбувається у мовній формі, але тут в жодному разі не можна говорити про комунікативну функцію мови, а про її когнітивну функцію.

Однак мова може також слугувати простому вияву емоцій, зокрема при не артикульованих криках або вигуках, жбурлянні посуду, розриванні паперу, грюкоті кулаком об стіл, лайці, прокльонах тощо. Однак ця функція, яку можна назвати емотивною, або

експресивною, а частково й емоційною, може втім накладатися на комунікативну функцію вислову, коли хтось через свою інтонацію, свою розстановку акцентів, підбір певних слів з емоційним смисловим навантаженням – наприклад, «пика», а не обличчя, або нікчема про людину, можливості якої ми оцінюємо невисоко – може дати волю своїм почуттям за допомогою мовних засобів. Сказане є одним із прикладів того, що один і той же вислів, один і той же текст можуть одночасно виконувати декілька функцій.

Ще з одним випадком не комунікативної функції мови маємо справу тоді, коли до вас, наприклад, в купе звертається ваш сусід і з міркувань ввічливості, або ж тому що вам не вдається відбитися від немилого вам співрозмовника, доводиться попри своє бажання або намір підтримувати бесіду. В такому випадку ви власне взагалі не маєте бажання спілкуватися, розмовляти і говорите на будь-які теми, що можливо абсолютно байдужі вам, лише із ввічливості. Тобто це спілкування, мовлення заради мовлення. Тут процес мовлення слугує лише підтримці – або якщо говорити з точки зору того, хто звертається – встановленню соціального контакту. Відповідно в таких випадках прийнято говорити про контактну або як її ще називають, фатичну функцію мови. Іншими прикладами такого порядку є розмови у ліфті з набрижливими особами, з якими б ви воліли взагалі не мати справи, а також бесіди з метою започаткування діалогу про погоду, самопочуття чи різні більш або менш вдалі спроби встановити контакт з бажаним для вас партнером.

Якщо під функцією мови розуміти її цільове призначення, то безперечно центральною мовною функцією слід визнати комунікативну, яка полягає у передачі інформації, обміні фактами, думками і побажаннями з іншими партнерами по комунікації, при чому цій меті може слугувати не лише мова, а й жести (Почепцов 1999, 3).

Насамперед ця функція проявляється у процесах усного мовлення і відіграє в них центральну роль. Значення цієї функції полягає в тому, що в її реалізації, у спілкуванні, розмовах, діалогах, полеміці бере участь кожна людина, член суспільства, вона, по суті, створює це суспільство як соціум: без комунікації, спілкування суспільство не могло б існувати. Згідно з гіпотезою сама мова виникла на зорі людства із нагальної потреби спілкування.

Особливий інтерес викликає саме комунікативний аспект процесу мовлення, адже мовлення саме по собі є актом комунікації і завжди звернене до когось (Ушакова & Павлова & Зачесова 2001; Гойхман & Наденина 2003). Для аналізу мовленнєвої поведінки широко використовується загальновідома схема комунікативного

акту, запропонована одним із творців кібернетики К. Шенноном (Shannon 1948), а згодом, модифікована відомим лінгвістом Р. Якобсоном (Якобсон 1985).

Контекст

Адресант _____ Повідомлення _____ Адресат

(Відправник) _____ (Референція) _____ (Отримувач) Контакт, код

Згідно з цією моделлю, головними компонентами мовленнєвого акту є: відправник (адресант), отримувач (адресат), канал зв'язку, повідомлення, код, контекст (ситуація).

Повідомлення слід тлумачити як процес і результат породження мовлення, тобто текст.

Референція – це зміст повідомлення. Комунікативна функція мови/мовлення полягає в реалізації референції, тобто у повідомленні певної інформації.

Код – у мовленнєвій комунікації – це та мова або її різновид (діалект, сленг, стиль), який використовують учасники конкретного комунікативного акту.

Контекст (або ситуація) – це обставини, в яких відбувається певна подія. Мовлення набуває смислу і може бути зрозумілим лише в структурі не мовленнєвого контексту. Розглянемо для прикладу вислів «Він тримав у руці сумку». Якщо ця фраза вимовляється у контексті детективної історії, а людина, про яку йде мова, є підозрюваним, то ця фраза може означати, що в сумці лежать важливі речові докази. В контексті спілкування той же вислів може тлумачитися так: людина, на яку давно чекали, нарешті прийшла. В ситуації побутової мелодрами сумка в руках може вказувати на сцену сварки або розставання, коли хтось із близьких збирається піти або поїхати геть і т. д. Таким чином, прагматичне значення вислову завжди буде змінюватися в залежності від контексту.

Найважливішим структурним компонентом будь якої комунікативної ситуації є зворотній зв'язок. У моделі Р. Якобсона цю функцію почасти виконує чинник контакту, висловлювання, важливі для початку, закінчення, підтримання розмови. Реакція слухача на висловлювання мовця є по суті цементуючим моментом спілкування, її відсутність зумовлює руйнування комунікації: людина, що не отримала відповідь на поставлене питання, відчуває себе невдоволеною і зазвичай або добивається відповіді, або припиняє розмову. Більш того, реакція з боку слухача у формі зримо окресленого інтересу до мовця, створює загальний фон, завдяки якому лише й може розгортатися розмова. Якщо такого інтересу немає, спілкування стає важким і неминуче переривається.

Попри всі методичні переваги наведеної вище моделі в ній відсутні психологічні і соціально-рольові характеристики, які суттєво впливають на процеси породження мовлення.

До психологічних структурних компонентів акту мовленнєвої комунікації слід насамперед зарахувати намір і мету, тобто мотиваційну складову, яка визначає що, для чого і чому хоче сказати автор висловлювання (Клюев 2002).

Комунікативний намір (комунікативна інтенція) – це бажання вступити в спілкування з іншою особою (Аллен Дж. & Перро 1986). Так, намір випити каву і намір запропонувати випити каву відрізняються між собою наявністю чи відсутністю комунікативної інтенції. У мовленнєвому спілкуванні, як правило, достатньо легко розрізняються два види цілей, якими може керуватися мовець – близька, тобто та, що безпосередньо озвучується мовцем, і більш віддалена, довгострокова, яка часто сприймається як цільовий підтекст, котрий інколи важко розгадати. Обидва види цілей мають багато різновидів. Основними різновидами близької цілі спілкування є:

- отримання інформації, в тому числі оцінювальної; з'ясування позицій; підтримка думки; розвиток теми; роз'яснення; критика і т.д.;
- підтримка або відштовхування партнера, розвиток або припинення комунікації;
- спонукання до дії;
- зміна емоційного стану партнера.

За близькими цілями часто стоїть цільовий підтекст, який поглиблює і ускладнює спілкування. Так, в ситуації групового обговорення якогось питання близькою ціллю висловлювання типу «Уточни, що ти мав на увазі, коли сказав...» є отримання інформації з наступною підтримкою або критикою висловленого судження, а цільовим підтекстом (віддаленою ціллю) може бути як з'ясування істини, так і намір заявити про себе, утвердити свій статус. Так само підтримання розмови часто слугує довгостроковій цілі побудови добрих відносин, спонукання до дії (наприклад, звернення до дитини: «Допоможи мамі приготувати обід» буває формою реалізації виховного впливу (у цьому прикладі – формування готовності і вміння до взаємодії з іншими людьми, здатності поступатися своїми інтересами, поєднувати їх з інтересами інших і т. д.).

Довгострокові цілі мовця тлумачаться і виводяться із загального характеру розмови, більш глибокого знання відправника інформації, а також із його мимовільних проявів (вербальних або неве-

рбальних). Часто вони в більшій або меншій мірі ретельно приховуються, а інколи й свідомо маскуються.

До соціально-рольових структурних компонентів акта мовленнєвої комунікації належать статусні і ситуативні ролі учасників спілкування, а також стильові елементи, які використовуються ними (Крысин 1976).

Як відомо, поняття «соціальна роль» вказує на поведінку, якої має дотримуватися людина з огляду на її соціальне (вікове, статеве, посадове і т.д.) положення або статус. На початку конкретного комунікативного акту від комунікантів вимагається розуміння власної соціальної ролі та ролі партнера. Це необхідно для орієнтування в ситуації і вибору відповідного способу мовленнєвої поведінки. Не випадково, що коли представляють один одному незнайомих людей, то називають при цьому одну із основних соціальних ролей (наприклад, «професор Франко»), решта розпізнається за зовнішнім виглядом людини або ж може бути передбачена як супутня названій при представленні ролі.

У процесі спілкування можна виділити ситуативні ролі його учасників, які суттєво впливають на характер спілкування. Серед них виокремлюються такі ролі:

- лідера, який прагне повести за собою, переконати у своїй правоті;
- господаря/розпорядника, який стежить за загальним перебігом бесіди, врівноважує інтереси різних людей, неформально піклується про оточуючих;
- «примхливої дитини», здатної порушити будь – які заборони, вихлюпнути на оточуючих свої незалежні судження;
- «гнучкої людини», готової пристосуватися до різноманітних ситуацій і тощо.

Стильові характеристики учасників спілкування проявляються в особливостях мовленнєвого стилю комунікантів, в комунікативній стратегії і тактиці, якими вони послуговуються (Сухих 1978). Стилї можна охарактеризувати за ступенем уваги мовця до свого мовлення: той, хто завжди говорить в одному стилі, вступає в мовленнєве спілкування, приділяючи вибору мовних засобів мінімальну увагу, в різних ситуаціях із різними партнерами він не здатний проявити мовну гнучкість. Людина з високим рівнем мовної компетенції – це той, хто прагне зберегти свою стильову самобутність в різних комунікативних сферах, але при цьому вміє виконувати різні мовленнєві ролі, використовувати різностильовий мовленнєвий репертуар в залежності від обставин спілкування. Стилї слухання також можна

розташувати між двома крайніми позиціями: від тих, хто вміє (бажає) – до тих, хто не вміє (не бажає) слухати/чути. Крім індивідуальних особливостей мовців і слухачів, вибір стилю мовленнєвої поведінки залежить від соціального контексту. Звернення до офіційного чи поетичного, наукового чи побутового, ділового чи публіцистичного мовлення задається рольовою ситуацією.

Організація і розвиток комунікативного мовленнєвого акту також мають свої особливості і закономірності.

Для того щоб людина могла передати іншій повідомлення, вона повинна заздалегідь потурбуватися про наявність або формування загального соціального досвіду (Воробєєв 1997). Спільність комунікантів може ґрунтуватися на найрізноманітніших якостях: спільність мови, якою вони можуть говорити, спільність соціального жаргону чи професійної мови, завдяки чому забезпечується краще взаєморозуміння, спільність статі, сімейного становища і т. д. Чим більшим є спільний досвід, чим більше соціальних зв'язків, тим точніше буде витлумачене адресатом направлене йому повідомлення. Після цього потрібно озвучити предмет повідомлення (тему) і утримувати його в свідомості слухача шляхом періодичного нагадування, уточнення.

В разі достатньо тривалої розмови мовець в більшій чи меншій мірі обґрунтовано переходить від однієї теми до іншої. Нарощування обсягу інформації (тобто продуктивність повідомлення) повинні дозуватися в залежності від ступеня підготовленості співрозмовника або аудиторії. При цьому мовець організує і власне комунікативний аспект розмови: застосовує прийоми привернення і утримання уваги слухачів, висловлює своє уявлення про характер та соціальний статус партнера або аудиторії, переходить на дружній офіційний або поблажливий тон спілкування.

Структура розмови багато в чому формується завдяки почерговому залученню до неї учасників. При цьому виникають нові індикатори ступеня взаємодії і пов'язаності між партнерами (Клюєв 2002).

Ці показники можуть характеризувати як авторитетність людини, судження якої притягують найбільшу увагу, так і готовність (або неготовність) партнерів прийняти і визнати думку іншого.

Активність участі людини в розмові може свідчити про:

- її ступінь зацікавленості як темою розмови, так і самим спілкуванням та його учасниками;
- самооцінку (наприклад, сором'язлива мовчазність або самопевнена непоспішна говірливість);
- загальну схильність до розгорнутих чи лаконічних висловлювань.

Ставлення мовця до реакції партнерів є також доволі прикметною характеристикою і може мати свої інтелектуальні й емоційні прояви. Інтелектуальна оцінка проявляється у вигляді згоди з думкою партнера, її врахування, оспорування чи протистояння. Емоційне ставлення до зумовленої реакції реалізується або у формі задоволеності, радості, або ж у формі невдоволеності, роздратування, нетерпіння, а то й «емоційної глухоти». Зустрічаються люди з явною схильністю до певного типу реагування на реакцію слухачів. Позитивному типу притаманні повага до партнера, готовність зрозуміти його, задовольнити висловлене прохання, терпіння; його антиподу – гіпертрофована негативна реакція: дратівливість, гарчковість, нетерпимість до заперечень. Ставлення до спричиненої реакції партнерів є суттєвою характеристикою людини і важливим компонентом спілкування, що впливає на його кінцевий результат і загальний фон.

Певне значення серед комунікативних прийомів має встановлення розміру дистанції між учасниками спілкування. Люди суттєво відрізняються своїм індивідуальним способом поведінки. Деякі прагнуть якомога глибше проникнути в обставини і переживання партнера. Інші, навпаки, відстороняються від співрозмовника. Коли людина встановлює ту чи іншу дистанцію у спілкуванні з партнером, вона по різному розкриває і себе: вона може виявляти глибокий інтерес до особистості партнера, але не допускати його до свого особистого світу, або ж глибоко розкривати себе і бути неухайною до стану іншого. Таким чином, виявлення структури і описання перебігу мовленнєвої комунікації дає можливість усвідомити слабкі і сильні сторони своєї мовленнєвої поведінки.

Процеси комунікації можуть реалізовуватися не лише в усній, але й у писемній формі. В останньому випадку продуктом мовленнєвої діяльності є текст (Радзієвська 1993). Згадаємо лише найважливіші характеристики тексту як продукту комунікації:

а) Текст є реалізацією мови, мова втілюється лише у тексті і лише через текст реалізує свою комунікативну функцію. Мова – явище соціальне, вона належить всім, хто говорить цією мовою – суспільству; текст – конкретний і індивідуальний. Однак конкретна індивідуальність тексту є в певному сенсі відносною, бо текст створюється на основі використання соціально значимих одиниць мови. Отже, текст є індивідуально-соціальним витвором індивіда на матеріалі та за правилами зрозумілої всім загальнонаціональної мови.

(б) Текст розгортається лінійно і складається із послідовності слів; для мови характерна багаторівнева організація (фонологічний, морфологічний, синтаксичний, лексико – семантичний і т. д. рівень).

(в) Текст неповторний, він відображає конкретні об'єкти реальної дійсності, мова абстрактна, вона є джерелом усіх текстів.

(г) Текст завжди зумовлений конкретною ситуацією, мова байдужа до ситуації.

(д) Текст є результатом вільної творчої діяльності автора, мова – явище соціальне. Вона є власністю всього суспільства й індиферентна до індивіду, який може вільно користуватися нею в міру своїх творчих здібностей.

(е) Текст будується за правилами і закономірностями мови, які є для нього нормативними, але оскільки текст завжди індивідуальний і віддзеркалює особисті здібності й досвід автора, він може бути високоорганізованим, або менш організованим, повноцінним або неповноцінним, «грамотним» або менш грамотним і т.д. Будь який текст є унікальним фактом комунікації. У процесі текстотворчості автор має можливість імпровізувати і, не полишаючи межі норм мови, допускати певне варіювання мовних форм. Таке варіювання, якщо воно приймається всіма, хто говорить на цій мові, збагачує її.

(є) В залежності від соціальної сфери текст адаптується до умов функціонування у цій сфері. Такі системи, які в мовознавстві називаються «жанрами», «терміносистемами» і т. д., характеризуються певними особливостями лексики, фразеології, синтаксису, термінології і т.д. (пор. «мова поезії», «мова обчислювальної техніки», «мова наукової літератури», тощо).

(ж) межі тексту визначаються його «комунікативною значимістю» і «смісловою єдністю», тобто текстом можна називати будь який продукт мовлення, якому притаманні ці властивості: від одного або декількох речень (блоку речень) – до цілої книги. Текстами є також частини продукту мовлення: абзаци, групи абзацив, розділи і глави книги і т.д.

Для тексту характерна наявність: (1) автора тексту, суб'єкта; (2) адресата тексту; (3) ситуації породження тексту і (4) фрагменту мовленнєвої дійсності, який складає тему (предмет) тексту.

Окрім експліцитного (явно вираженого) смислового значення текст може містити й імпліцитне (неявне) значення: еліпс, імплікацію, гру слів (каламбур), алегорію, тощо.

Імплікація – це смисл вислову, що може бути легко і логічно виведений із значення цілого, але не позначений у поверхневій

структурі ані лексично, ані граматично. Коли ми кажемо «він ще той працівник», то маємо на увазі «він зовсім не працівник, а нероба або баласт». Індикаторами імпліцитного смислу є контекст, ситуація, фонові знання комунікантів, логічний наголос, інтонація, жести, характер пауз і подібне.

Еліпс – це пропуск компонента вислову, який на відміну від імплікації може бути легко відновлений в конкретному контексті чи ситуації. Він особливо характерний для діалогу, де відповіді на питання чи коментарі до сказаного співрозмовником практично завжди неповні.

Гра слів (каламбур) – використання подібних за звучанням слів, або різних значень одного й того ж слова, поєднання яких створює несподіваний часто комічний ефект: «йшов дощ і два студенти».

Асоціація – це зв'язок між уявленнями (думками, почуттями), коли одне уявлення або конкретний образ по аналогії або протилежності зумовлює інший. Такими є, наприклад, «прізвища, що говорять самі за себе»: Скалозуб, Плюшкін, Держиморда, Скотинін тощо.

У тексті можуть бути виразно реалізовані такі віртуальні мовні засоби виразності, як тропи: епітет, порівняння, метафора, метонімія, синекдоха, алегорія, іронія, гіпербола, літота, парафраз, парадокс і стилістичні фігури: інверсія, риторичне питання, паралелізм, анафора, кінцівка, антитеза, асиндетон.

Отже, об'єктивно і віртуально наявне багатство національної мови, полісемія її складових одиниць, різноманіття її засобів виразності можуть актуалізуватися лише в тексті. Їх вивчають і оцінюють лише в текстах (творчості, продуктах мовлення) авторів – творців – письменників, видатних діячів словесності, які достатньо глибоко володіють мовою.

Текст як реальне висловлювання є завжди комунікативним, тобто містить конкретну інформацію, спрямовану від автора (джерела) до адресата (реципієнта). Текст може реалізовуватися у формі вимоги, заперечення, доручення, гарантії, обіцянки, дозволу, застереження, погрози, поради, настанови і т. д., адресованих реципієнту. Сприймаючи їх, реципієнт вступає у певні відносини з текстом, які йменуються прагматичними. Ці відношення можуть бути різними: цікавими для реципієнта, новими або корисними для нього, але можуть справляти на нього сильний вплив і спонукати до якихось дій. Здатність тексту зумовлювати у адресата комунікативний ефект називається прагматикою тексту, або його прагматичним потенціалом (Столмейкер 1985).

Прагматика – це сфера досліджень в семіотиці і мовознавстві, яка вивчає функціонування мовних знаків у мовленні. Лінгвістична прагматика охоплює комплекс питань, пов'язаних із суб'єктом, адресатом мовлення, їх взаємодією в комунікації із ситуацією спілкування, тобто це один із аспектів мови, який виділяє і досліджує мовні одиниці у їх відношенні до тої особи чи осіб, які користуються мовою.

Прагматичні відносини включають в себе також питання, пов'язані з різним ступенем розуміння учасниками комунікативного акту тих або інших мовних одиниць і тексту в цілому, а також їхнім різним трактуванням в залежності від мовного і немовного (екстралінгвістичного) досвіду автора і реципієнта.

Текст є предметом вивчення окремої галузі мовознавства – лінгвістики тексту. В центрі уваги за такого підходу опиняється мова як мовленнєва діяльність, її комунікативно – прагматичні аспекти, а текст в мовленнєвій діяльності розглядається як базова одиниця, яка може бути розбита на більш мілкі сегменти аж до речення. Зміщення акценту на комунікативний аспект притягує увагу до таких компонентів комунікативного акту, як комуніканти (автор і адресат), їхні наміри та реакція, особливості відбору мовних засобів висловлювання, форма звернень, мовний етикет, мовна поведінка комунікантів, цільова спрямованість тексту, врахування фонових і екстралінгвістичних факторів і т. д., які складають прагматичну сторону (прагматику) тексту (Арутюнова 1990; Вацлавик & Бивин, Дж. & Джексон 2000).

Багато із перерахованих факторів реалізуються в мовленні мовними засобами. Так, наприклад, ними можна зробити висловлювання категоричним або більш м'яким (кидайте палати – не паліть – у нас не палять – прохання утриматися від паління) і т. д. Висловлювання може бути прямим або непрямым, завуальованим. Керуючись комунікативною настановою, автор вибирає відповідний тип речення – розповідне, питальне чи наказове – спонукальне.

Отже, інтенція (намір автора) або ж прагматичний потенціал тексту залежать від вибору автором відповідного змісту і способу його мовного вираження. Відповідно до своїх комунікативних намірів автор відбирає мовні одиниці, яким притаманні референційні (сміслові) і прагматичні (конотативні) значення, і komponує їх у висловлювання таким чином, щоб встановити між ними необхідні смислові зв'язки. В результаті текст набуває певного прагматичного потенціалу, який покликаний справити запланований ефект на реципієнта тексту. Реалізація прагматичного ефекту залежить від

відношення реципієнта і від того, чим він є насправді (його понятійного і тезаурусного запасу, фонових знань, мовного досвіду, психічного стану і т.д.). Таким чином, комунікативно – прагматичні відношення реалізуються у ланцюжку із трьох ланок: джерело (автор, відправник) – текст (висловлювання) – реципієнт (адресат, отримувач), тобто комунікативної інтенції автора, комунікативного потенціалу тексту і відношення (ставлення) адресата.

Тексту як цілісному лінгвістичному об'єкту притаманна складна багатоаспектна і багаторівнева структура. Він виконує різноманітні інформаційно – комунікативні функції. Але в дослідженні тексту є низка невирішених проблем. Зокрема, наразі актуальними є питання методології дослідження тексту у таких сферах як наукове пізнання, літературно – поетична творчість, навчальний процес, переклад з однією мови іншою, питання типології текстів в різних жанрах і галузевих мовах (термінологічних підсистемах), поняття прагматичної і інформаційної адекватності тексту, формальна презентація смислової (глибинної) структури тексту і т. д.

Комунікативний аспект художньої словесності

Особливий інтерес викликає питання про реалізацію комунікативної функції в художній словесності як особливому різновиді текстів з притаманними йому специфічними особливостями.

Те, що ми називаємо загальним терміном «художня словесність» у повсякденні перед кожним із нас постає принаймні у трьох різних проявах, котрі по своєму важливі для інтерпретації відповідних творів: як інституція, як діяльність, як сукупність творів, змісту, художніх засобів, тобто як матеріал. Описання літератури як інституції націлене на сукупність відношень і умов, за яких виникає, розповсюджується і сприймається літературний твір у конкретній історичній або суспільній ситуації.

На іншому рівні літературу можна описати як дискурсивну практику, як діяльність, специфічну форму комунікативних дій, з метою продукування смислу. Домінуючими формами такої діяльності є читання і письмо, однак сюди належить також і усне спілкування за допомогою літератури.

Життя художнього твору, його соціальна онтологія починається з моменту його соціального функціонування, першою ланкою якого є художнє сприйняття, «споживання» і «засвоєння» мистецтва. Воно виникає лише в результаті взаємодії реципієнта і твору. У цій взаємодії є й зворотній зв'язок: не лише твір впливає на реципієн-

та, але й той своєю думкою і розумінням впливає на соціальне функціонування і втілення твору як факту художньої культури і феномена комунікації.

У процесі сприйняття структура художнього твору, якій притаманна пластичність, немов повертається різними гранями і видозмінюється стосовно реципієнтів в залежності від їхньої установки, а оскільки художній текст несе в собі концептуальне навантаження і ціннісну орієнтацію, а акт художньої комунікації є передачею смислової інформації, художньої цінності від адресанта (автора) до адресата (реципієнта), то цілком логічно назвати художній твір комунікативною сферою «напруги» між відправником інформації та її отримувачем.

Художня комунікація – це здійснення інтелектуально – творчого взаємозв'язку автора і реципієнта, передача реципієнту художньої інформації, яка несе в собі певне ставлення до світу, художню концепцію, стійкі ціннісні орієнтації. Опосередковуючою ланкою такої передачі є художній твір, а у різних видах виконавського мистецтва (музика або театр) ще й виконавець. Художня комунікація відбувається в різних сферах. В деяких з них, наприклад, архітектура, музика доволі складно розділити комунікативний континуум на дискретні одиниці. Відомий італійський дослідник Умберто Еко, котрий вважає, що культура є переважно комунікацією, запропонував власний цікавий і глибокий аналіз низки комунікативних сфер: кіно, живопису, архітектури, реклами і т.д. (Еко 1998).

У процесі художньої комунікації у адресанта (автора) виникає три типи відношень:

- автор – дійсність;
- автор – реципієнт;
- автор – художній процес.

О. М. Толстой якось описав таку уявну ситуацію: «Вас, письменника, викинуло на безлюдний острів. Ви, скажімо, впевнені, що до кінця днів не побачите жодної людської істоти і те, що ви залишите світу, ніколи не дійде до нього. Чи стали б ви писати романи, драми, вірші? Звісно ж – ні. Для потоку творчості потрібний інший полюс: слухач, співпереживач, коло читачів, клас, народ, людство» (переклад з рос. – О. В.). Багато суттєвих сторін художньої комунікації чітко проявляються в цій експериментальній ситуації.

В теоретичних і критичних роботах ідейність літератури часто трактується як пряма відповідність змісту твору тим чи іншим філософським концепціям. В результаті фактично заперечується самотність художньої думки, утверджується принцип ілюстратив-

ності. За такого розуміння мистецтво позбавляється своєї специфіки і перестає бути особливою формою суспільної свідомості, людської діяльності, яка відкриває і пізнає світ своїми засобами і яку не можуть замінити жодні інші види людського пізнання і діяльності.

Мистецтву відмовляють у власній філософічності. А між тим художники – класики розробляли концепції і висували художні ідеї, які охоплюють цілу епоху і розкривають стан світу, і не раз в історії людства вони виявлялися мудрішими від філософів, політиків і вчених. Єдиною концепцією описав стан світу Шекспір, Вольтер розвинув жанр філософської новели. Лессінг, який досліджував особистість і суспільство, здійснював соціальні експерименти, учасниками яких були дійові особи його п'єс. Він стверджував, що художник – мислитель робить вдвічі ціннішою свою працю. Гете у «Фаусті» дав глибоку концепцію людини і людства. А хіба не виражають по-своєму суть епохи і хіба не філософічні музика Л. Бетховена, Р. Вагнера, П. Чайковського, Д. Шостаковича?

Естетика і зокрема мистецтво вступають у взаємодію з філософією, перебувають під великим впливом моралі, політики, а інколи і релігії, але разом з тим вони самостійні в своїх судженнях про світ, розкривають його з особливого боку і в особливому світлі й часто можуть бачити і пізнавати те, що виявляється не під силу іншим формам суспільної свідомості. Прикладом тут може послужити глибина суджень Рабле, Сервантеса, Шекспіра про свою епоху, утвердження ними гуманізму і свободи особистості, а також розчарування суспільними результатами втілення цієї свободи на практиці. Свіфт передбачив кризу ідей Просвітництва. За глибиною художнього мислення важко поставити когось в один ряд з Толстим і Достоевським у другій половині XIX століття.

Художня комунікація починається з творчого процесу створення художнього тексту і наступного його впливу на аудиторію, тому вивченню художньої комунікації передуює розгляд духовних механізмів, які забезпечують творчий процес втілення задуму і створення твору а також духовного засвоєння художніх праць. Ці проблеми вивчає психологія мистецтва.

Творчий процес завершується створенням художнього тексту, який згодом сприймається реципієнтом, при цьому художня думка за допомогою мови відповідного виду мистецтва зашифровується, кодується. Закодована думка художника реалізується у певній знаковій системі, яка і складає текст твору. При сприйнятті тексту реципієнтом відбувається розшифровка (декодування) знакової

системи і сприйняття повідомлення. Всі ці аспекти процесу вивчає семіотика мистецтва.

Створення художнього тексту і наступне його сприйняття реципієнтом є процесом передачі художньої інформації, що вивчає теорія художньої інформації. Суттєвою ланкою художньої комунікації є художнє сприйняття. Цю ланку вивчає теорія художньої рецепції, в якій розглядається психофізичні і естетичні механізми сприйняття (ідентифікація, синестезія, художня сугестія, естетична насолода).

Художня комунікація здійснюється через розуміння смислу художнього твору, його прочитання в контексті історії, соціальної реальності, художньої культури, суспільної думки. Цей аспект художньої комунікації передбачає розуміння: історичної реальності, зображеної автором; сучасної реципієнту реальності; автора (його особистості); того, що він хотів сказати, і того, що він сказав; смислу художнього тексту, темних місць у ньому (їхнє з'ясування); духу культури, зафіксованого в тексті, художньої концепції твору. Теорія розуміння розробляється у герменевтиці.

Художня комунікація охоплює сприйняття не лише смислу художнього твору, а і його цінності. Цінність полягає у значенні твору для людства, а також у авторській свободі (майстерності) володіння технічними засобами і нормами мистецтва, у свободі втілення задуму у твір. Всі ці аспекти вивчає аксіологія – теорія цінності – а також ціннісний аналіз твору, який базується на ній. Загальний процес художньої комунікації як взаємодії за допомогою твору адресанта (художника) і адресата (публіки) розглядає теорія комунікації. Якщо реципієнтом є велика кількість людей, а художній твір доноситься до неї потужними і сучасними комунікативними засобами, які забезпечують широку з точки зору географії (простору) й історії (часу) та далеку трансляцію, то такий процес стає об'єктом вивчення теорії масової комунікації.

Принципова різниця існує між художнім сприйняттям твору через читання (літературу), через перегляд спектаклю (театр), через теле- і кіноекранізацію чи радіопостановку, тобто трансляцію за допомогою засобів масової комунікації. Художній задум в таких випадках виражається не лише іншими художніми засобами, іншою мовою, він інший і в семантичному відношенні. Різний резонанс певних видів мистецтва не є показником їхньої більшої чи меншої цінності. Кожний вид мистецтва породжує свій тип художньої рецепції, через канали якої розгортається специфічний вплив на особистість, що не може бути замінений жодними іншими типами

художнього сприйняття. Так, незважаючи на створення екранізацій, теле- і радіопостановок літературних творів, їхнє читання неможливо замінити жодними іншими художніми враженнями.

Сильні сторони читання як типу художньої рецепції пояснюються і активністю залучення досвіду читача в рецепції, і опорою на багатовікову традицію, і дієвістю вербальної образності засобів вираження, звернених до фантазії читача, і зв'язком із національним характером культури, і фундаментальним значенням літератури (завдяки слову) для всієї культури, і зворотнім збагачувальним впливом словесного мистецтва на природну мову. Читання базується на величезному пластичному і ідейному потенціалі художнього слова, на можливостях і історичному досвіді перекладу і ознайомленні з іншомовною національною культурою. На користь читання свідчить багатющий художній і культурний фонд загальносвітових цінностей, створений генієм Гомера, Данте, Шекспіра, Толстого, Достоевського, а також здатність художньої літератури до гнучкого і прямого зв'язку з філософією, мораллю, іншими формами суспільної свідомості. І нарешті, читання вимагає більших інтелектуальних зусиль і йому відповідно притаманний високий гедоністичний ефект. Так, література в своєму сутнісному вигляді має не «мозаїчний», маніпуляційний, а світоглядний вплив на особистість.

Комунікативний аспект візуальної образності

Більш широке розуміння комунікації, прийняте нами, дає можливість розглянути специфіку комунікативних процесів у художній образній творчості та комунікативні функції зображень чи картин. Для цього розглянемо принципи відмінності між мовою та візуальними способами зображення змісту. Мова – це конвенційна система знаків. Знаки, які застосовуються в ній, мають чітко виражені відмінності (є дискретними), їхня кількість велика, проте завжди обмежена. Букви і звуки зливаються у слова за правилами, які хоча й усталені нормами вжитку, проте по суті своїй здаються довільними. Слова знову ж таки за алгоритмом, що справляє враження довільного, «заряджаються» значеннями і, зрештою, за правилами граматики і синтаксису поєднуються в осмислені речення. Таким чином, мова є багатократно закодованою системою. Значення у ній передається лише за допомогою норм і правил вживання знаків. «Природного» чи «споконвічного» зв'язку між знаком та його десигнатом не існує.

Натомість картини з огляду на їхню подібність до свого десигнату, схоже, є безпосередніми носіями смислу. При більш пильному погляді з'ясовується однак, що із такої подібності зовсім не обов'язково випливає значення. Згідно з відомою приказкою, картина здатна сказати більше, ніж тисяча слів. Проте цей афоризм можна сформулювати й навпаки: тисяча слів не здатні описати того, що зображено на картині. Та все ж картина сама по собі взагалі – то ще нічого не говорить. Вона, як і назва, лише позначає один чи декілька об'єктів. Іншими словами, картини описують денотат, але не мають значення. Одного показу об'єкта недостатньо для його вичерпного розуміння. Подібність між картиною та зображуваним предметом ще не робить її повідомленням. Щоб набути можливість передавати якусь інформацію, картину спочатку слід наповнити значенням.

Той факт, що прочитання картини розпочинається на рівні денотації, нічого не міняє. Спочатку глядач – спонтанно чи систематично, ретельно чи побіжно – намагається з'ясувати, що ж зображено на картині. Він бачить людей, предмети, краєвиди тощо. Точність спостереження залежить від попередніх знань. Один бачить лише гори, інший впізнає Монблан. Для одного на картині – людина похилого віку, інший впізнає в ній Горбачова. Оскільки кожний щось бачить на картині і може навіть описати відповідну подію, причому чим реалістичніше і ближче до фотографії зображення, тим легше це зробити, виникає враження, що зрозуміти картину не так уже й важко чи складно, і вчитися цьому не треба. Проте труднощі у розумінні зображень рідко лежать у площині денотації. Розпізнання сюжету зображення саме по собі ще не перетворює його у повідомлення.

Деякі ситуації, про які легко можна розповісти словами, дуже важко або взагалі неможливо виразити лише образами. Зображення за своєю природою є візуальною демонстрацією. Натомість мова може описувати всі п'ять різновидів людських відчуттів, тобто також і її акустичні, нюхові, звукові, термічні і тактильні враження. Мова – це єдина знакова система, яка, принаймні опосередковано, може репрезентувати всі інші види знаків, тобто їй притаманний найвищий потенціал інтермедійності. До певної міри всі картини можна описати мовними засобами. Проте не все те, що виражене у мові, піддається візуалізації у формі зображень. Час і каузальність, заперечення і твердження, а також інші типи логічних зв'язків неможливо відтворити у формі зображення.

Проте й мовні дії – брехня чи наполягання, питання, відповіді, накази, обіцянки, оклик, звернення і т.д. теж неможливо безпосередньо втілити у формі зображень. Щоправда існують картини про картини. Проте неможливо собі уявити тлумачення значення того чи іншого зображення у формі картини, як це відбувається тоді, коли мова використовується для описання самої себе, тобто як метамова.

Ці семіотичні недоліки зображень, як правило, не впадають у вічі, бо в разі необхідності завжди можуть компенсуватися шляхом поєднання з текстом. Часто зображення набувають свого значення завдяки інтегрованому в них або супровідному тексту. Проте інтерес викликає насамперед автономна інтерпретація зображень, не в останню чергу тому, що вона може торувати собі шлях інколи навіть всупереч супровідному тексту.

Зображення набувають значення у (не знаковому) контексті. Матеріальність зображень існує ще, так би мовити, до моменту самої денотації. Вона дає можливість взагалі розпізнавати зображення як таке, тобто відрізнити його від простих об'єктів. Зазвичай подібна ідентифікація не є проблемою, навіть якщо у зображення немає рами. Зображення експонують самі себе, чи то завдяки своїй специфічній матеріальності, чи то з огляду на спосіб візуалізації. Інколи все ж виникають сумніви, наприклад, коли погляд падає на ламінатне покриття, що з фотографічною точністю відтворює натуральний візерунок дерева, або на сміливі експерименти авангардистських митців. Тоді спостерігач сам вирішує для себе, що він воліє бачити у відповідному візерунку або химерному зображенні – картину чи просто об'єкт.

При тлумаченні змісту зображення на допомогу спостерігачеві приходять його технічні або естетичні якості. Зображення, написане олією, сприймається швидше як твір мистецтва, фотографія – як документальний факт. Техніка виконання і зміст зображення, як правило, дають можливість його часової класифікації. Важливим чинником є місцезнаходження зображення, наприклад те, чи вивішені фотографії в музеї, чи зібрані у приватному фотоальбомі. Значимим є і контекст «картина – картина». Прикладами такого контексту є не лише музейні експозиції чи фотоальбоми, а й серіали коміксів або оптичний ряд зображень у кінофільмах. Завдяки технологіям монтажу та прийомам епічного кіно кінематограф взагалі створив вражаючі можливості вираження змісту. Та попри подібність і контекст картини все ж не досягають такого рівня ін-

структивності, як контури електричної лампочки на перемикачі чи силует жінки на дверях у ресторані.

Картина – це континуум, який протистоїть спробам його членування на дискретні одиниці, а тим самим і вичерпного декодування. Не існує систематичної граматики картин, як і словника можливих значень зображень. Розробка такого словника приречена на невдачу хоча б з огляду на той факт, що зображення, на відміну від слів, неможливо розташувати у вигляді чітких серійних рядів. При позначенні картин мистецтвознавча іконографія, так само як і пошукова система Google, не можуть обійтися без мови.

Аналіз картин у мистецтвознавстві охоплює дуже широкий контекст, робить це на систематичній основі і вимагає неабиякого обсягу роботи. Для зображень, призначених лише для комунікації, такі обсяги і такий солідний підхід – виключені. Коли звичайна людина читає книгу або газету, то вона ніколи не вдається до методів сучасного літературознавства. Ось і тому, хто спостерігає картину, ніколи не спаде на думку вдатися по допомогу до складних методів іконографічного аналізу. Тому особливий інтерес викликає питання про те, чи існує нижче рівня іконографічного коду аналогічна мовній або ж автономна семіотика картин чи зображень, якою володіє навіть той, хто кидає на них лише побіжний погляд. До певної міри це, напевне, все ж так. Однак результатом подібного аналізу не є достатньо чітка інформація, а зазвичай месидж символічного характеру, тобто поштовх до спрямованої у певне русло, та все ж порівняно вільної інтерпретації. Переважно картини набувають більш точного значення лише завдяки іншим супровідним знаковим структурам, передовсім, долученим до них текстам чи вмонтованим в них символам. Без такої додаткової інформації картини залишаються абсолютно вільними для інтерпретації.

Рудиментарність кодування у порівнянні з мовою та майже повна відсутність синтаксису не виключають можливості точної та дієвої передачі інформації за допомогою художніх зображень. І хоча зобразити можна не все те, що можна сказати словами, зате зробити це можна дещо по-іншому.

В певному сенсі картини мають очевидні переваги перед словами. Особливо добре за допомогою зображень передається просторова інформація чи інформація про просторове розташування предметів. Тому карти та будівельні плани – схеми так важко піддаються вербалізації. За допомогою стилізованих зображень можна дуже добре продемонструвати функціональні взаємозв'язки з просторовою прив'язкою, наприклад, функції людського тіла чи його органів.

Зображення набагато швидше ніж текст можуть допомогти отримати цілісну картину комплексної ситуації. До певної міри зображення можуть сприяти і подоланню мовних бар'єрів, бо передача значення на основі аналогії чи зовнішньої подібності не потребує попередніх мовних знань та й супровідне невербальне кодування інформації теж легко розпізнається без таких знань.

Все це однак не впливає на принципово важливий висновок: різна семіотична структура зумовлює те, що комунікативна функція, котра полягає у цілеспрямованій передачі інформації, у тексті виражена сильніше, аніж у зображень чи картин. У порівнянні з письмом будь – яка мова зображень не є обов'язковою. По-іншому не може й бути. Адже тоді довелося б знову стати на шлях понятійного письма, з якого в Месопотамії та Єгипті виникла писемність на основі складів і слів, а зрештою й літери. Тому за допомогою мови можна набагато точніше виразити значення, аніж за допомогою зображень. Зображення тлумачаться і сприймаються набагато вільніше, порівняно із задумом автора, аніж слова. «В екстремальних випадках зображення може бути майже позбавленим значення, натомість текст – навпаки – слугувати майже виключно передачі значення» (Titzmann 1990).

Комунікація полягає не лише у простій передачі інформації. Комунікативні акти, що не піддаються інформативному декодуванню, можуть впливати на почуття, свідомість та поведінку і зумовлювати комунікацію у відповідь. Це наочно демонструє, наприклад, музика або абстрактне мистецтво. Тому можна говорити про стимулюючу комунікацію та її субсемантичні ефекти. Такі ефекти можуть і не мати жодного значення для передачі інформації. Але вони можуть підтримувати її чи заважати їй.

1. Зображення сприяють емоційному сприйняттю: вони можуть прямо пробуджувати позитивні чи негативні емоції і тим самим сприяти мотивації чи демотивації.

2. Зображення притягують зір і тим самим збуджують увагу. Увага ж є важливою передумовою комунікації. Сприймається – а згодом можливо й зумовлює відповідну поведінку – лише та інформація, яка привертає увагу. Особливо ефективними в плані збудження уваги можуть бути зображення в ситуаціях, коли комунікативний контакт ще не відбувся або ж не набув сталого характеру. А от в інших ситуаціях вони можуть лише відволікати від головного.

3. Зображення допомагають запам'ятовуванню. Вважається незаперечним той факт, що здатність до запам'ятовування зображень несумірно вища порівняно з абстрактними чи конкретними

поняттями. Значно вища спроможність до запам'ятовування зображень пояснюється їхнім ширшим сенсорним діапазоном. Текст також краще запам'ятовується, якщо він ілюстрований. Пояснення цього феномену пропонує теорія подвійного кодування Пайвіо (Paivio 1986). Згідно з нею мозок має відокремлені між собою зони образної та вербальної пам'яті, між якими втім існує зв'язок. Тому образна і словесна пам'ять можуть взаємно посилювати одна одну. До цього слід додати ще й те, що декодування зображень, як правило, відбувається „дуальним чином» навіть без супровідного тексту, тому що вони зумовляють процеси спонтанної супровідної вербалізації. Той, хто спостерігає відомі йому предмети, відтворює водночас слова, що називають їх.

4. Зображення формують і мобілізують схематичні знання: процеси розуміння вербальних дій, пригадування і, зрештою, поведінка управляються так званими фреймами чи скриптами, в яких зберігаються елементарні знання про типові ситуації чи процеси. Такі наративні ланцюжки швидше і легше викликаються з пам'яті образами, аніж словами. На окремих картинах чи в кінофільмах демонструються переважно стереотипні ситуації і уривки з ритуалізованою (усталеною) взаємодією, наприклад, підписання договору, слово „так” під час вінчання у церкві чи реєстрації шлюбу, фрази поліцейських при затриманні чи обшуку і т.д. Завдяки звичній редундантності такої образної інформації, створюються стереотипні уявлення про відповідні інституції чи процеси.

5. „Seeing is believing“. Фотографічні чи електронні зображення є світловими відбитками предметів або подій, що існують в просторі і часі. Вони утворюють сліди на кшталт слідів ноги чи відбитків пальців і тим самим відсилають нас до оригіналу. Функція візуальної комунікації значним чином визначається (можливим) індексним (відсилаючим) характером зображень. Нині навіть самим глядачам відомо, що й картини можуть брехати. Не є таємницею й можливість інсценізації картин. Разом з тим рівень недовіри до реальності фотозображення ще не зріс настільки, наскільки цього можна було б очікувати з огляду на досконалі можливості їхньої обробки через застосування цифрових технологій.

6. Картини спокушають до підміни сприйняття. Зображення часто стає ерзац – об'єктом, його заміником. Так, наприклад, зображення божеств трансформуються в ідолів. У цьому зв'язку Шук – Верзіг говорить про магічну функцію картин (Schuck-Wersig, P. 1993). Втім, така різка підміна рівня сприйняття в наш час трапляється лише спорадично. Проте в кінофільмах – містеріях, при зануренні в

кібернетичний простір чи спостереганні порнографічних сцен зображення ментально можуть ставати заміниками дійсності.

7. Сприйняття зображених осіб розгортається переважно в руслі ключових подразників, що є різними в різних культурах. Вони майже не піддаються комунікативному контролю. Спонтанну реакцію у спостерігача провокують, зокрема, насамперед зворушливі картини або „екшн”, яких є вдосталь в сучасному кіно і телебаченні.

Тим самим, картини сильніше у порівнянні з мовою продукують незалежні від значення ефекти/наслідки. Такі ефекти є більш дифузними, аніж пізнавальні процеси. Картини можуть давати вихід емоціям та асоціаціям, що з точки зору їхнього автора можуть заважати сприйняттю. „Іміджеві прийоми” в рекламі свідчать, що впливом зображень чи картин можна керувати. Але набутки знань все ж надійніше і з меншими втратами передаються або зберігаються вербальним способом. Та й наступні реакції, зумовлені текстами, є більш передбачуваними чи контрольованими, аніж поведінка, зумовлена образною комунікацією. У цьому зв'язку Шук – Верзіг дотепно характеризує комунікативну специфіку образів або зображень у порівнянні з текстами термінами „анархічність” та „антиавторитарність”.

Таким чином, слід розрізняти комунікацію у вузькому та широкому значенні цього слова. Але навіть більш вузьке розуміння поняття «комунікація» включає в себе не лише вербальні, а й невербальні форми її реалізації. Кожній з цих форм притаманна своя специфіка, побіжно окреслена вище. Двома центральними формами комунікації є мовленнєва діяльність у формі усного спілкування і творення текстів, тобто вербальна комунікація має два основних виміри: усний і письмовий. Попри певну подібність між ними існують й принципові відмінності. Найбільш яскравим і самобутнім проявом письмової комунікації є словесна художня творчість, вищим проявом якої можна вважати поезію.

Найбільш яскравим проявом невербальної комунікації є графічна/зображувальна/художня творчість та її продукт – картини/зображення. При характеристиці процесів комунікації та комунікативних функцій принципово важливо брати до уваги соціальний контекст, соціальну значимість, культурні відмінності і культурну специфіку, життєвий і пізнавальний досвід, ролі партнерів по комунікації, їхні наміри, прагнення, цільові установки, а також емоційні, психологічні та фізіологічні чинники, що можуть суттєво вплинути на розгортання процесів комунікації і їхній ефект.

Наукові джерела

- Paivio, A. 1986. *Mental Respresentation. A Dual Codin Approach*. Oxford University Press. New York and Oxford.
- Schuck-Wersig, P. 1993. *Expeditionen zum Bild*. Peter Lang. Frankfurt a. M.
- Shannon, C. 1948. «The Mathematical Theory of Communication». *The Bell System Technical Journal*. Vol. XXVII. №3.
- Titzmann, M. 1990. *Theoretisch-methodologische Probleme einer Semiotik der Text-Bild-Relationen*, in: Wolfgang Harms (Hrsg.). *Text und Bild. Bild und Text*. Stuttgart.
- Аллен, Дж. Ф. & Пеппо, Р. 1986. «Выявление коммуникативного намерения, содержащегося в высказывании». *Новое в зарубежной лингвистике*. Вып. XVII. Москва.
- Артамонова, І. & Пилипенко, К. 2011. «Блог-записи як жанр інтернет-комунікації». *Світ соціальних комунікацій: наук. журнал*. Т.1. Київ: КиМУ, ДонНУ. 16-19.
- Арутюнова, Д. 1990. «Прагматика». *Лингвистический энциклопедический словарь*. Москва.
- Берегова, О. 2009. *Культура та комунікація: дискурси культуротворення в Україні в XXI столітті*. Київ: Інститут культурології АМУ.
- Вацлавик, П. & Бивин, Дж. & Джексон, Д. 2000. *Прагматика человеческих коммуникаций*. Москва.
- Винарик, Л. & Берсуцкий, Я. & Щедрин, А. 2003. *Информационная культура в современном обществе: Учеб. пособие*. Донецк: Ин-т экономики пром-сти; ДИЭХП.
- Воробеев, В. 1997. *Лингвокультурология (теория и методы)*. Москва.
- Гирц, К. 2004. «Влияние концепции культуры на концепцию человека». *Интерпритация культур*. Москва: РОССПЭН.
- Гирц, К. 2004. «Насыщенное описание»: в поисках интерпретативной теории культуры». *Интерпритация культур*. Москва: РОССПЭН.
- Гирц, К. 2004. *Интерпритация культур*. Москва: РОССПЭН.
- Гойхман, О. & Наденина, Т. 2003. *Речевая коммуникация*. Москва.
- Горелов, И. 1992. «Коммуникация». *Лингвистический энциклопедический словарь*. Москва.
- Зражевська, Н. 2006. *Масова комунікація і культура: Лекції*. Брама-Україна.
- Каган, М. 1996. *Философия культуры*. Санкт-Петербург: ТОО ТК «Петрополис».
- Клюев, Е. 2002. *Речевая коммуникация. Успешность речевого взаимодействия*. Москва.
- Крысин, Л. 1976. «Речевое общение и социальные роли говорящих». *Социально-лингвистические исследования*. Москва.
- Культурология. 2007. *Энциклопедия*. В 2-х т. Том 1. Москва: РОССПЭН.
- Лал, Д. 2002. *Медіа, комунікація, культура. Глобальний підхід*. Київ: «К.І.С.».
- Мак-Люен, М. 2011. *Галактика Гутенберга: Становлення людини друкованої книги*. Київ: Ніка-Центр.
- Петрушкевич, М. 2014. «Релігійна комунікація у контексті медіа-культури». *Антропологічні виміри філософських досліджень*. Вип. 5. 56-65.
- Почепцов, Г. 1999. *Теорія комунікації*. Київ.
- Радзівська, Т. 1993. *Текст як засіб комунікації*. Київ.
- Столмейкер, Р. 1985. «Прагматика». *Нове в зарубежной лингвистике*. Вып. XVI. Москва.
- Сухих, С. 1978. «Структура коммуникантов в общении». *Языковое общение: процессы и единицы*. Калинин.
- Ушакова, Т. & Павлова, Н. & Зачесова, И. 2001. «Речь и структура коммуникации». *Межличностное общение: Хрестоматия*. СПб.
- Холл, Э.; Холл, Миладред Р. 1990. «Понимание культурных различий». Edward T. Hall and Mildred Reed Hall "Understanding Cultural Differences". <http://www.nlpnews.ru/lib/vestnik/nlp-v-7/#10>
- Эко, У. 1998. «Семиология визуальных сообщений. Семиология архитектуры». *отсутствующая структура*. СПб: Петрополис. 203-258.
- Якобсон, Р. 1985. «Речевая коммуникация. Язык в отношении к другим системам коммуникации». *Избранные работы*. Москва: Прогресс.

Міжперсональна взаємодія як соціологічна проблема

Хомерікі О.А. – доктор соціологічних наук, професор
orcid: 0000-0003-3702-0390

Стригуль М.В. – кандидат соціологічних наук, доцент
orcid: 0000-0002-6086-4017

Романенко Ю.В. – доктор соціологічних наук, професор
orcid: 0000-0003-2751-6093

Лясота А.І. – кандидат політичних наук, доцент
orcid: 0000 – 0001-7153-7137

Інтенсивна глобалізація сучасного світового соціального порядку, що посилює типізованість та уніфікованість соціальної повсякденності, суперечливим чином позначається на формуванні і соціальному самоутвердженні особи та її взаємодіях із соціальними мікро – і макрогрупами та суспільством.

Необхідно зазначити, що одним із таких проявів специфічно-особистісного функціонування людини в групових середовищах є її міжперсональні зв'язки, контакти, механізми взаємодії. Без знання цих механізмів мікрорівневих інтеракцій жоден соціальний порядок, соціальний проект, колективна дія чи соціальна трансформація не будуть достатніми і ефективними. Без розвиненої мережі міжособистісних (міжперсональних) контактів і механізмів взаємодії суспільство залишається байдужим до персоналізованого соціального досвіду.

Отже, завдання полягає, з одного боку, в існуванні значних розбіжностей між режимами функціонування деперсоналізованих соціальних комунікацій та мікровзаємодій, що забезпечують трансляцію і презентацію мікрогруп в макрогрупах і суспільстві, а з іншого боку – у слабкій представленості в науковій літературі досліджень, в яких би піддавалися теоретичній соціологічній рефлексії зазначені розбіжності. З зазначеного випливає і потреба в соціологічному дослідженні зазначеної проблеми. Різноманітні мікросоціальні явища, такі, зокрема, як мікрогрупи або групи найближчого суспільного оточення індивіда, мікросоціальні механізми взаємодії,

націлені як на самопрезентацію, так і на визнання у великих соціальних групах та в суспільстві. Аналіз даного явища через вивчення статусно-рольової взаємодії, соціальних звичаїв і церемоніалів, обхідних персональних і колективних маневрів метафоричного позиціювання і символічного визнання є достатньо важливим ресурсом соціальної взаємодії. Також не є достатньо дослідженими ресурсні можливості мікрорівневих взаємодій в малих групах та способи їх узгодження, координації і конкордації із соціальними процесами у великих групах та суспільстві.

Виходячи з цього, з одного боку, в суспільстві зростає необхідність посилити персоналізацію та індивідуалізацію соціальних відносин з тим, щоб отримати достатній захист від деперсоналізуючих і стандартизуючих впливів великих груп, соціальних інституцій та суспільства в цілому; з іншого боку – така персоналізація та індивідуалізація впливає на соціальний порядок хаотизуючим чином, робить його нестійким та залежним від всіляких випадковостей мікровзаємодій, що мають місце в малій соціальній групі.

Соціологічна наука приділяє цьому «стиковому» аспекту дослідження макроструктур і мікровзаємодій в процесах доволі мало уваги (адже такий вимір соціальних взаємодій в соціології іноді відносять до психологічної тематики та проблематики), а тому не може запропонувати суспільній практиці достатньо ефективних засобів протидії нівелюючому впливу глобалізації і повсюдній стандартизації. Включення сучасного українського суспільства у процес глобалізації посилює не лише загальну, але й конкретно-ситуативну актуальність розробки даної проблеми.

Міжперсональні відносини в багатьох соціологічних напрямках розглядаються побіжно і лише у зв'язку з розв'язанням зовсім інших проблем, найчастіше як деяка їх ілюстрація. І лише *соціологія дії*, в її рамках – *соціологія взаємодії*, а в межах останньої – *соціологія міжперсональної взаємодії*, може в нашому випадку слугувати тією основою, на якій можна концентрувати дослідницькі зусилля.

Особливості міжперсональної взаємодії в мікрогруповому вимірі

Варто розпочати з того, що міжперсональна взаємодія має різноманітні прояви на мікрогруповому рівні. Вона передбачає взаємне сприйняття, побудову образу соціальних акторів, взаємну оцінку їх одне одним та ін. Цим обумовлюється широкий обсяг взаємних вербальних та невербальних контактів: обмін словами-

знаками, жестами, виразом обличчя, сприйняття тілесних поз, одягу, прикрас, інших додаткових чи допоміжних сигналів. Отже, це така взаємодія, яка виявляється як спілкування, а тому в значній мірі підпорядкована дії комунікативних механізмів.

Разом з тим, це – специфічний різновид соціальних відносин, де взаємодіючі суб'єкти виступають не тільки (і стосовно контексту досліджуваної тут ситуації – не стільки) як комунікативні партнери, скільки як *соціальні суб'єкти*, взаємодія між якими породжує, відтворює, стверджує, продовжує, трансформує соціальні відносини. Найбільш очевидна їх риса – безпосередність фізичного контакту, тому міжперсональна (точніше було б сказати – безпосередньо міжперсональна) взаємодія може виникати і відбуватися лише в групах найближчого соціального і фізичного оточення індивіда, які в соціології мають назву малих груп (мікрогруп).

У малих групах діють зв'язки і відносини, суттєво відмінні від інших соціальних груп. Вони передбачають безпосередність спілкування, особистий контакт. В цих групах відсутні формальні засоби соціального контролю і діє переважно самоконтроль і самоврядування. Особа тісно асимільована у таке об'єднання, тому активно зважає на ті оцінки і судження, що висловлює на її адресу найближче оточення: колективні думки, почуття і оцінки є ефективними засобами соціального контролю. В таких групах легко ідентифікується членство, чітко визначено основний вид діяльності, співучасники тісно поєднані визначеним колом інтеракцій.

Малі групи можна класифікувати за декількома ознаками. Наприклад, в залежності від кількості учасників або партнерів існують діади (двійки), тріади (трійки), тетради (четвірки) і т.д. Звичайне збільшення кількості співучасників відбивається на якості соціальної мікроспільноти. Так, відносини у тріаді суттєво відрізняються від діадних, тут вже існує певний «центральный член», навколо якого зав'язується більшість стосунків. Отже, тут вже можна говорити про груповий статус і певну ієрархію за різними критеріями: можливостями впливати на ціннісні орієнтації, вибір групової поведінки, зміст психологічного клімату, владного контролю, визначення ресурсів, оцінки кожного залежно від його внеску у підтриманні групової солідарності, досягнення цілей, розв'язання конфліктів і т.д.

Втім, із збільшенням учасників взаємодії у групах з 8-ми осіб з'являється досить складна внутрішня структура. Соціометричний аналіз показує, зокрема, що тут вже наявні лідери і "витіснені" (особи, які залишились поза вибором або мають мінімальний ви-

бір). Існує певний рівень групової напруженості чи згуртованості. Лідери визначаються змістом основної групової діяльності: у виробничій групі лідера обирають за компетентність, у дозвільній – за комунікативність, у дискусійній – за вміння чітко окреслювати тему та аргументувати свою позицію, у виробничо-оперативній – за управлінські здібності і т. п.

Більшість соціологів вважає, що будь-яку групу, у т.ч. і найближчого соціального оточення, слід розглядати, насамперед, у діяльнісному відношенні, тобто, як таку людську сукупність, де спільним чином досягаються спільні цілі. За такими критеріями можна визначити багато різнотипових людських спільнот, які різняться за внутрішньою когерентністю, ступенем розвиненості структури, крихкістю чи тривкістю зв'язків і усталених норм поведінки (групових ролей): від випадкового зібрання (вуличний натовп) до корпоративної асоціації. Великого значення тут набувають і такі фактори, як міра включеності в групове життя, розподіл і координація діяльності, злагодженість дій, вчинків і орієнтацій, центральне завдання (мета, цінність, об'єкт прагнення), визнані стандарти поведінки, міра усвідомлення і доцільності дій тощо.

У груповій взаємодії часто приймають участь різні за віком, походженням, компетенцією, інформованістю, прагненнями і т.д. особи. Тому існує проблема узгодження і соціального контролю їх дій та визначення критеріїв ефективності групової взаємодії.

Щодо її вирішення в науковій літературі представлено декілька гіпотез. Перша гіпотеза – *координативна* – в основу ефективності кладе згоду, узгодженість. Її зміст полягає в тому, що незалежно і відмінно мотивовані особи здатні координувати спільні дії в тій мірі, в якій між ними існує згода щодо основних цілей, засобів їх досягнення, винагороди, правил розташування на внутрішньогрупових позиціях, розподілу і змісту діяльності, процедур стосунків і правил регламентації. Найчастіше такі вимоги виконуються в повторюваних ситуаціях, коли вже досягнуто певної стандартизації дій і відносин.

Злагода буде більш високою в неконкурентній і менш високою в конкурентній ситуації, оскільки в останньому випадку виникає стурбованість учасників з приводу подальшого розподілу благ і винагород. Ступінь напруженості знижується за умов формалізованого розподілу на основі чітких правил і посилюється в умовах анархії (Кох, 2006, 42).

Друга гіпотеза – *ситуаціоністська* – в основу ефективності кладе визначення ситуації членами групи. У. Томас і Ф. Знанець-

кий висунули тезу (Томас, Знанецкий, 1927), що міра згуртованості групи залежить від способу визначення ситуації. Тотожне визначення ситуації всіма членами групи збільшує групову солідарність, відмінне визначення посилює анархію. В залежності від цього, індивіди розподіляють групові ролі стабільним чи конфліктним чином. Ця теза має емпіричне підтвердження. Американський соціолог Дойль, вивчаючи расові конфлікти у США напередодні і після громадянської війни, дійшов висновку, що більшість з них розгорталися з причин невизначеності статусу негрів і суперечливого окреслення їхніх соціальних ролей. Побічним підтвердженням такої думки став той статистичний факт, що між 1890 і 1940 роками поширення расових конфліктів сталося не на Півдні, а на демократичній Півночі США, хоч відверта расова дискримінація якраз спостерігалася на Півдні, де було чітко визначено межі правової дискримінації афроамериканців.

В групах найближчого оточення в основному діють неформальні (не встановлені законом) норми стосунків. Вони більш розпливчасті, містять значний діапазон суб'єктивних оцінок та інтерпретацій. Жорсткість групових норм тут залежить від часу існування групи, бо, окрім всього іншого, історія групи впливає на процес чіткого визначення норм. За умов дуже високого рівня групової згоди, ці норми визнаються всіма учасниками як природні і необхідні. І навпаки, в новоствореній групі йде активне визначення ціннісних орієнтацій, формування правил і норм поведінки, розподіл учасників за статусом, престижем, груповими ролями, лідерством, впливом, владою і авторитетом. Групові норми – це не просто спосіб діяти певним чином. Це – дозволений, очікуваний і, можливо, примусовий спосіб дії.

Сукупність норм, цілей, засобів, символів і ціннісних орієнтацій можна визначити як культуру групи, її культурну матрицю колективної дії. Вони частково відбивають соціальну ситуацію, в межах якої розгортається життя групи, а частково мають конвенційний (договірний) характер. Чим тривалішим є існування групи, тим більшою є значущість минулого досвіду, який впливає на інтерпретацію актуальної ситуації.

Минулий культурний досвід поліпшує спілкування, взаєморозуміння і досягнення згоди. Але в нестандартних умовах він може слугувати гальмом для необхідної зміни концепції групової поведінки. Можливості групової адекватної дії залежать від ряду чинників, але в особливій мірі від компетентності і своєчасної реакції лідерів.

Отже, стосовно груп найближчого оточення, соціальну роль можна визначити як легітимізований (узаконений, законний) шаблон поведінки, який обирається на конвенційних засадах. Прийняття ролі полягає в тому, щоб реалізувати обов'язки і сподівання (очікування, експектації), які покладаються на окремого індивіда. Адаптація індивіда до групового середовища залежить від адекватної інтерпретації власної ролі, своєчасного її пристосування до плінної ситуації, врахування групових реакцій на власну поведінку.

Структура і форми міжперсональної взаємодії

Міжперсональна взаємодія, міжіндивідуальні стосунки і суб'єкт-об'єктний зв'язок є тим простором і часом, де одна людина фіксує наявність, окрім неї, ще і іншої особи, що виступає як «узгаальнений інший», реакції та інші форми зворотнього зв'язку, які конституують її відносини із суспільством.

Взаємодіючі особи презентують у своїх взаєминах взаємодію різних досвідів, культур, типів і форм соціалізації, ментально-ціннісних позицій, стимулів і ролей, персоніфікованих ресурсних потенціалів, влади і авторитету. Проте ці презентації не є безособистісними чи надособистісними, деперсоналізованими відносинами, а міжіндивідною і міжперсональною комунікацією, де одночасно виділяється загальне (ставлення людини до людини), особливе (ставлення особистості до особистості) і суто індивідуальне (взаємодія однієї неповторної індивідуальності з іншою, такою ж неповторною індивідуальністю).

Все це утворює в групі досить складний, багатовідносний (багатодіяльний, багатовекторний, багатогранний і т.д.) комплекс зв'язків і відносин, де глибоко приховані і складно заплутані безпосередні і опосередковані причини, наслідки, супутні обставини.

З усього цього набору проблем, зв'язків і опосередкувань ми в подальшому виділимо і зробимо об'єктом наукового аналізу лише міжперсональні зв'язки, міжперсональну взаємодію, міжперсональний вплив. Цим самим ми одразу ж окреслюємо те предметне поле, на якому будуть вестись у подальшому наші дослідження. Предметом нашого, тобто, соціологічного, розгляду не може бути також людська індивідуальність, оскільки тут мова може йти лише про ті аспекти формування і прояву її особистої своєрідності і неповторності, які носять переважно емоційно-почуттєві форми і які є об'єктом дослідження психології, перш за все – психології особистості.

Вибір методології і методу аналізу взагалі є досить складною проблемою, її складність обумовлюється декількома обставинами. Будь-яка дослідницька ситуація передбачає можливий набір підходів, кожен з яких у кінцевому рахунку може виявитись достатньо ефективним. Але на даному етапі його ефективність у даному відношенні не є очевидною, а скоріше проблематичною. Можна вдало обрати адекватну методологію дослідження, але в подальшому непомітно відійти від неї і, тим самим, звести нанівець перспективу початкового вибору.

Існують також розбіжності між методологією і спеціальними методами дослідження, поскільки у них різні дослідницькі завдання: спеціальні методи дозволяють накопичити певний емпіричний матеріал і здійснити його попередній аналіз; методологія – здійснити їх коректний теоретичний синтез, щоб ввести отримані дані та їх попередню інтерпретацію в більш широкий науковий контекст. Але на кожній з цих стадій можуть бути припущені помилки, неточності, викривлення чи відхилення; спеціальні методи, таким чином, при їх неадекватному застосуванні, можуть подати сфальсифіковані емпіричні дані.

Існує, до того ж, досить складна мережа стосунків між сутністю (речей), їх теоретичним відображенням і методами і методологією отримання достовірної висхідної інформації та її подальшої реконструкції в наукову концепцію чи теорію. Вже на стадії отримання первинної («сирої») інформації існує суттєва залежність між фіксацією, описом та іншими визнаними теоретичними формами презентації предмету дослідження і тими соціальними силами, становищем, вихованням, навчанням, регламентивними нормами, умовностями життя: мережею статевих, рольових, економічних і владних стосунків, особливостями ситуації і т. д., в якій знаходиться дослідник.

Оскільки сам суб'єкт є соціальною істотою, яка вивчає іншу соціальну істоту, то тут діє відома теорема Гюделя, яка стверджує, що будь-яка пізнавальна система (суб'єкт) може дослідити лише об'єкт меншої, аніж він сам, структурно-функціональної складності.

Ці суперечності не знімаються і не розв'язуються навіть тоді, коли дослідник свідомо спрощує своє наукове завдання, наприклад, звужуючи його лише до фіксації і описання «того, що є». Проблема тут полягає в тому, що існування деяких речей чи процесів «як вони є» людині не дозволено знати в принципі. Частково тому, що вона їх сприймає не лише так, як вони є, але і таким чи-

ном, яким лише дозволяє їх сприйняти його природна організація як суб'єкта сприйняття.

Цю початкову трансформацію об'єкта потім доповнює «вторинна» його трансформація, викликана тією обставиною, що суб'єкт пізнання є соціальною істотою – продуктом певних обставин, виховання, навчання і соціального досвіду, у першу чергу тієї основної соціальної групи, в простір якої переважно включена його життєдіяльність.

Цей феномен П. Бурдье (Бурдье 1993, 42) називає «габітусом» – колективною звичкою певним чином сприймати і діяти тією соціальною групою, яка є його базовою групою проживання або референт-групою, на соціальні норми, форми пізнання і зразки поведінки якої особа орієнтується і з очікуванням якої вона прагне узгодити власну поведінку. Сказане означає, що найпростіші форми людського почуття, сприйняття і дії наперед визначені певними когнітивними рамками, які вже є продуктом і наслідком теоретичної діяльності попередників чи сучасників.

Наприклад, співучасть дитини у найпростішій формі гри на шкільному подвір'ї несе на собі відбиток сімейного ігрового досвіду, досвіду найближчого соціального оточення, сімейної і навчально-шкільної інтерпретації того, що таке гра взагалі і дана гра зокрема, ігрового досвіду близьких і рідних, як також і «значимих інших», всього прочитаного і побаченого по телевізору і т.д (Епихина 2006, 180).

Мають місце також інші суттєві методологічні труднощі при дослідженні тенденцій і закономірностей безпосередньо-особистісної соціальної взаємодії у найближчому соціальному колі. Саме безпосередність цієї взаємодії призводить до того, що вона супроводжується інтенсивним психо-емоційним навантаженням, оскільки безпосередність взаємодії передбачає інтенсивне взаємне сприйняття і переживання зовнішнього вигляду іншої людини, її рухів і жестів, пози, інтонації, її (іншої людини) психологічного стану, який може передаватись, запозичуватись, індукуватись, наслідуватись і т.д. партнером або партнерами. Суттєва психологічна «завантаженість» безпосередньої міжіндивідної (міжособистісної) взаємодії певною мірою перебиває, усуває в тінь чи на задній план власне соціальну взаємодію, де партнери цієї взаємодії виступають не стільки психо-фізіологічними чи антропологічними істотами, скільки власне соціальними одиницями, соціальними суб'єктами, носіями і персоніфікаціями певних суспільних відно-

син, обставин і позицій (статусів і ролей, соціо-групових типів чи навіть історичних персонажів).

Окрім того, специфіка парної взаємодії (як і взаємодії в межах найближчого соціального кола або безпосереднього соціального оточення) полягає в тому, що парна група – це така специфічна соціо-групова структура, в якій інтереси, позиції, прагнення, потреби взаємодіючих сторін носять завжди і всюди виключно опозиційну форму. Ця група завжди поділена навпіл на дві приблизно однакові і приблизно рівномогутні за своїми ресурсними можливостями підгрупи (вони ж окремі самостійні індивіди).

А це означає, що в такій соціо-груповій структурі будь-яка, навіть незначна, суперечність, незгода, неспівпадіння, неузгодженість і т.д. відразу ж і незворотно стає (трансформується) в центральний конфлікт, з усіма звідси випливаючими наслідками: гостротою, непримиренністю, надмірною тривалістю, взаємовиключними інтересами, позиціями, спрямованістю потреб, мотивацій і дій. Отож, дослідження цієї взаємодії може відбуватися лише і виключно на основі конфліктуалістської методології, принципів і загального способу теоретизування. В будь-якому випадку подібність, узгодженість, солідарність і кооперація тут, скоріше всього, будуть підпорядковуватися несхожості, розбіжності, конфліктності і внутрішній реальній розбалансованості, неузгодженості, несумісності.

Органічна, незворотня і повсюдна поєднаність, злитість, взаємна органічна розміщеність суто психологічного і суто соціального, коли психологічне виявляється як соціальне, а соціальне – як психологічне, призводить ще до одного цікавого наслідку у процесі конкретного дослідження конкретної ситуації. Інколи, досліджуючи одну і ту ж сукупність безпосередньо взаємодіючих індивідів, але беручи їх у різних відношеннях, тобто, в одному випадку акцентуючи на соціальних, в іншому – на психологічних характеристиках, отримують в результаті дві версії (образи) двох різних груп з абсолютно чи достатньо відмінними формами внутрішньої будови, мережі стосунків, взаєморозуміння і порозуміння поміж собою (Sarason 1987, 182; Sarason 1990, 287).

Інколи розбіжність між методологією, методами дослідження і звітами про отримані результати частково або зовсім не синхронізуються між собою. Інколи надлишок інформації, висновків і припущень затіняє собою суть справи і повністю перекриває перспективу подальших досліджень. Інколи не береться до уваги внутрішнє, принципово перманентна суперечність взаємодіючих сторін, тобто, група інтерпретується як щось єдине, суцільне і органічно

тотожне саме собі, як внутрішньо цілісний суб'єкт стабільних реакцій і дій, чим стирається і нівелюється внутрішньо суперечлива сутність даної соціальної взаємодії і даного соціального суб'єкта (Duck 1988, 57-77).

Останнім часом в якості виходу із даної досить суперечливої і запутаної ситуації пропонуються нові методики фіксації і обробки даних, але щодо них робляться і серйозні критичні зауваження, найбільш принципові з яких полягають в тому, що ці методики нехтують занадто великою кількістю отриманої інформації виключно заради зручності їх обробки та інтерпретації (Duck 1981, 1-22).

Міжперсональна взаємодія в реаліях сучасних соціологічних підходів

Специфіка міжперсональної взаємодії в умовах найближчого суспільного оточення полягає також у тому, що досліджуючи це коло проблем, ми досліджуємо особу з боку найбільш безпосередніх, емоційних і суб'єктивно значимих аспектів їх життя. У такий спосіб ми прагнемо пояснити собі, зрозуміти чи поліпшити наші власні відносини з родичами (батьками, братами і сестрами та родичами другого і третього покоління), друзями, шлюбними (любовними) і просто партнерами з інших видів діяльності, потреб чи відносин. Це – та сфера взаємодії, яка є найбільш змістовно навантаженою або той аспект діяльності, коли людина не стільки живе, скільки переживає своє життя, формуючи і розв'язуючи екзистенціальні, тобто безпосередньо і очевидно життєві ситуації.

Міжперсональна взаємодія не є центральною проблемою соціології з різних причин. Найчастіше з тієї причини, що тут задіяні максимум суб'єктивно-психологічних і мінімум об'єктивно-структурних чинників. Для більшості дослідників це є достатньою підставою, аби уникати даної сфери аналізу, оскільки тут можна бути звинуваченим в суб'єктивізмі, психологізмі і врешті-решт – в ненауковості і неприналежності даного предмету до сфери соціологічних досліджень.

Прихильники макросоціологічної соціології відкидають таку проблему разом з усіма мікроструктурами і мікропроцесами, які вони розглядають як неналежний, вторинний, похідний об'єкт дослідження. Особливо не-соціологічним предметом аналізу вважаються при цьому парні (взаємодіють лише два соціальних суб'єкти) соціальні структури, бо на них важко перенести знання, залежності і структурно-функціональні взаємини, отримані при дослідженні

великих соціальних груп. Однією з причин є також та обставина, що стосовно цієї форми взаємодії не можна застосувати, або можна застосувати лише з деякими обмеженнями, звичні, традиційні та усталені соціологічні методи отримання і аналізу інформації.

Вважаємо за необхідне висунути в якості наукового аргументу наступну передумову: якщо ми зможемо пояснити певні властивості і прояви міжперсональної взаємодії суто соціологічним шляхом, на основі принципів, підходів, шляхів, методів і понять соціологічної науки, то ми тим самим обґрунтуємо соціологічний характер висунутого об'єкту і предмету дослідження.

Як відомо, основними макросоціологічними напрямками соціології є *функціоналізм* і *конфліктуалізм*, які у свою чергу, всередині себе розпадаються на ряд суб – чи мікронапрямів, специфіка яких для нашої роботи не має особливого значення, а тому деталізованому розгляду піддаватись не буде. Оскільки із цих двох напрямків конфліктуалізм є переважно байдужий (за виключенням конфліктуалізму Л. Козера, який прив'язаний виключно до такого соціального явища як організація, а в ній зосереджений переважно на розгляді структурних (в даному випадку мається на увазі – знеособлених) конфліктів, зосередимо нашу увагу в першу чергу саме на цій соціологічній течії.

Найбільш радикальним різновидом конфліктуалізму є марксизм. До того ж, він є певною мірою його (конфліктуалізму) історично висхідною формою. Тому з нього доцільно розпочати аналіз. Базовою аксіомою марксистського варіанту соціології є твердження про те, що суспільство є ні чим іншим, як сукупністю соціально-класових конфліктів, в яких виражається сукупність нерозв'язуваних на даному історичному етапі і на даній соціально-економічній і політичній основі суперечностей. Аби їх розв'язати, треба кардинально змінити соціальний базис (форми власності, характер і рівень продуктивних сил, зміст економічного інтересу і мотивації, технологічну основу і т. д. – тобто, весь, за логікою марксизму, спосіб виробництва). Завдяки цьому якісно трансформуються (як похідні від базису) політична і духовно-культурна та ідеологічно-освітня надбудова. Рушійною силою соціальних трансформацій виступають великі, об'єднані спільними умовами життя (праці і побутового проживання) соціальні групи – класи, рушійною силою яких, у свою чергу, є об'єктивний матеріальний економічний інтерес, а ідеологічно-духовно-ментальним вираженням якого виступає класова ідеологія.

А оскільки класова ідеологія трудящого класу є колективним продуктом, до того ж, об'єктивно і адекватно виражає історичну необхідність розвитку на даному відрізку історичного процесу, то окремий індивід ні як особа, ні як людська індивідуальність не має ніякого значення, бо істина та історична необхідність не можуть втілитись в окремій одиниці (індивідуальності). Згідно з такою логікою, всезагальне не може знайти своє опрідметнення в одиничному. Тому індивід, а з ним і міжперсональна взаємодія, відразу ж «випадають» як із теоретичного розгляду, так і з історичної практики, переміщуючись виключно у побутову сферу (споживання, по-дитячому наївні розваги, агресивні насолоди і т.д.).

Зрозуміло, що в такому випадку і міжперсональна взаємодія цілком усувається із теоретичного розгляду. Аналіз конфліктів у промисловій корпорації концепції А. Козера також інтерпретується в досить абстрактному вигляді, скоріше – в контексті веберівської теорії організації і управлінської бюрократії, тобто, як робоча чи виробнича функція, в результаті чого під аналіз потрапляють лише зовнішні перепони адекватної реалізації трудової функції, а персональна взаємодія в більш широкому соціальному контексті випадає з аналізу (Погорілий 1996, 147-155).

Особа, хоча і не зовсім як суб'єкт міжособистої взаємодії, частково розглядається в неомарксизмі франкфуртської школи Г. Маркузе, М. Хоркхаймера (Маркузе 2001; Адорно, 1986). Зокрема, авторами досліджуються передумови і механізми формування авторитарної особи, а також шляхи переродження пролетарських революціонерів в «обуржуазнених» міщан та формування «одновимірної людини» на етапі «розвиненого капіталізму». Але аспект розгляду при цьому залишається традиційним: людина на тлі глобальних історичних процесів.

І лише в соціології історичного акціоналізму сучасного французького соціолога А. Турена (Tourain, 1965, 312-337), якого також можна розглядати як прибічника конфліктуалізму, щонайменше його класової методології, вперше з'являється особа не як «сукупність суспільних відносин», а в якості конкретної людської особистості. Подібна точка зору відстоюється також деякими вітчизняними дослідниками (Гавриленко 2007, 90-112).

В соціотворчий процес (основний предмет дослідження А. Турена) включені, в межах своїх ресурсних можливостей, персональний (окрема особа), організаційний (функціонери різноманітних організацій) та історичний (суспільство в цілому, зайняте перебудовою чи трансформацією своїх суспільних відносин та соціально-

го порядку) суб'єкти соціотворчої активності. Шукаючи шляхи свого включення у глобальний історичний процес, А. Турен більш-менш всебічно досліджує людську особистість (персонального суб'єкта соціальних інновацій).

Проблема статусу особистості в структурному функціоналізмі

Варто зауважити, що сункціоналізм як соціологічний напрямок цілком і повністю протистоїть конфліктуалізму: за предметом дослідження (не історичний процес, а особлива соціальна система на конкретному етапі її історичної еволюції); методологією (не діалектика, а позитивізм); за вокабулярієм, принципами і технологією теоретизування, словесним образом суспільства, оцінкою (діагнозом) актуального стану та найближчою перспективою руху, пропонованою соціальною технологією колективного діяння.

Суспільство тут постає системою, тобто, впорядкованою сукупністю структурних і функційних елементів, внутрішньою основою і рушійною силою якого є перманентне впорядкування, стабілізація і врівноваження частин задля збереження усталеної цілісності. Воно (суспільство) виглядає як саморегульована, гомеостатична система, націлена на забезпечення своїх базових потреб, а його основною системоутворючою потребою є прагнення до самозбереження.

Отже, поміж базовими потребами, базовими функціями і базовими структурами існує співвідносність, взаємозалежність, пропорційність і відповідність. Функції визначають характер структур, тому вони є тією первинною основою, на якій (чи задля якої) формується вся соціальна конструкція. Безперервність структурно-функціонального порядку вважається головною якістю та інтегральним показником життєздатності соціальної системи. Із таких загальних міркувань виводяться сукупність принципів дослідження, на основі яких будується загальна теорія суспільства:

- будь-яка соціальна активність є репродуктивною, а тому і функціональною;
- будь-яка соціально-інноваційна діяльність є відносно дисфункційною, а тому в цій частині деструктивною;
- функційна діяльність є завжди адекватною відповідно до існуючої соціальної (в значенні – колективної) потреби. Тому процес задоволення (реалізації) потреби є функційним;

- кожна особлива функція є адекватна особливій потребі індивіда, групи чи формальної інституції. При цьому всі вони багатofункціональні;

- одна і та ж функція може задовольняти деяку сукупність потреб;

- одна й та ж потреба може бути реалізована у деякій сукупності структур;

- функція активніша, стабільніша і життєздатніша за структуру, тому в основі структурного розмаїття лежить функційна різноманітність;

- в суспільстві має місце перманентне заміщення і переміщення структурно-функційних елементів, що забезпечує його якісну самототожність при перманентних кількісних трансформаціях.

Загальним постулатом (універсальним твердженням і універсальною наперед визначеною передумовою) існування і еволюції суспільства є структурно-функційна стабільність його базових елементів та їх перманентна регенерація (відновлення в новій якості із збереженням позитивного набутку попередньої еволюції).

Функціоналістська теорія, особливо в її парсонівському варіанті, дещо ідентична марксизму і конфліктуалізму, визначаючи онтологічну реальність як наперед задану, визначальну та висхідну стосовно до її соціологічного осмислення. Але, розпочинаючи із спільного відправного пункту, обидва напрямки потім розходяться в протилежні сторони: конфліктуалізм в бік деякої соціології історії чи то історіософії; структурний функціоналізм – в бік теорії існуючих соціальних порядків (Parsons 1951; Parsons 1956; Парсонс 1993)).

Особистість в структурному функціоналізмі є елементом підсистеми соціалізації – відтворення суспільства через успадкування загальних ціннісних орієнтацій, наслідуваних зразків поведінки (потернів), попередньої рольової структури суспільства. Роль при цьому інтерпретується як «динамічний аспект статусу», особа ж виглядає як діяльний суб'єкт з реалізації тих очікувань, принципів, бажань, намірів і позицій, які емоційно утримуються у вимогах і можливостях статусної позиції індивідуального чи колективного суб'єкта соціальної дії.

Проблема статусу знаходить в структурному функціоналізмі взагалі, і у Т. Парсонса як його фундатора у першу чергу, подальший розвиток. В соціологічній концепції структурного функціоналізму відбулося цікаве змістовне «заперечення заперечення» даного терміну. Якщо у Вебера, попередника Т. Парсонса, статусні групи не заперечують, а лише доповнюють марксистську класову стра-

тифікацію суспільства, тобто, сюди входять лише ті суспільні прошарки, які з тієї чи іншої причини опинились «поза класами», у Парсонса все навпаки: класи стали лише різновидом, одним з можливих проявів статусної стратифікації суспільства, деяким абстрактним моментом даної стратифікації. Тут уже утримується у дещо втаємниченому вигляді думка про зникнення чи відмирання класів як історично віджилого елементу суспільного устрою.

Надалі це означає і зникнення чи відмирання таких класоутворюючих ознак як приватна власність, експлуатація, тотальне панування меншості над більшістю тощо. Поява замість класів статусних страт і замість класифікації – стратифікації як основної соціологічної проблеми призвела до зміщення всього концептуального апарату.

Тепер в основі соціальної стратифікації (інша назва класової нерівності) лежить не приватна власність, експлуатація чи додаткова вартість, а ринок праці або «система зайнятості» населення. Місце «майнової чи політичної» нерівності посіла «функційна обмеженість» одних («нижчих» соціальних груп) і «функційні переваги» інших соціальних груп. Функційні переваги формуються в системі соціалізації (сім'ї і школах всіх рівнів), а виявляються на ринку праці і в сфері зайнятості.

У такому разі місце панівного класу посідає еліта, яка формується через соціальну селекцію за ознаками особистих здібностей і талантів, а тому має легітимні та легально стверджені переваги: не вони (як виглядає з панівними класами у конфліктуалізмі) нав'язують себе суспільству, підлаштовуючи соціальний порядок під свій інтерес, а суспільство, з точки зору своїх потреб, добровільно висуває їх на керівні посади і панівні соціальні позиції. Соціальна нерівність у такому випадку трансформується в соціальні привілеї, які суспільство надає еліті, аби винагородити її компетентність і обізнаність. Отже, еліта «змушена» займати керівні позиції не з власного егоїстичного інтересу, а підпорядковуючись волі суспільства.

Якщо це так (довести чи заперечити це остаточно не дозволяють вади існуючих соціологічних вимірювальних процедур), то в основі соціальної стратифікації починають переважати культурно-освітні цінності, які не мають такого предметно-речового вигляду, як майнове багатство чи успадковані владно-розпорядницькі функції. У них інший спосіб існування: елітна мова, інформованість, культурно-психологічний профіль особи чи групи, естетичні сприйняття і смаки, рівень освіченості і загальної культури, уміння себе вести, що майже те саме, що «себе подати» (американці з дос-

татніми на це підставами говорять у такому випадку – «себе продати», тобто надати собі належного «товарного» вигляду відповідно до специфіки саме даного ринку).

Тут, на думку Парсонса, утримуються дві відносно самостійні проблеми: 1) як за допомогою певних ознак, підтверджених належними ресурсами та формами діяльності, здійснити розмежування за особистими здібностями і талантами; 2) як таке розмежування інституціоналізувати, тобто, надати йому легітимного (схваленого, підтриманого) і легального (узакононого в системі права) характеру. Парсонс при цьому визначає цей процес чи операцію як переважно моральне схвалення [Parsons, 1956, р. 84-89]. Але як моральна (більш широко – нормативна) дія, так і моральне схвалення набувають при цьому такої трансформації, що роль та її символічне оформлення стають невід'ємною частиною подібної діяльності.

В теорії Парсонса символи розглядаються як складова системи культури, що слугує посередником у взаємодії агентів і об'єднує особу з соціальними системами. Культура розуміється автором як «структурована та упорядкована система символів, що слугує орієнтирами для агентів, інтерналізованими аспектам системи особи та інституціоналізованими зразками в соціальній системі» [Parsons, 1990, с.32].

Можна побачити, що в контексті запропонованої Парсонсом моделі особи відбувається пасифікація соціальних агентів на користь символічних зразків культури, які стають своєрідними «ціннісними фатумами» для обмежених у творчому виборі індивідів. Водночас Парсонс дає доволі глибоке пояснення того, яким же чином відбувається інтерналізація символів особою і – побічно – утворення візуально-символічних маркерів статусно-рольових та макросоціальних ідентичностей.

Він вводить концепт «потребнісної диспозиції» [Parsons, Shils, 1951, р.111-113], яка формується як своєрідний вектор каналізування біологічної енергії особи суспільством. Якщо особа в соціальній дії формує власні потребнісні диспозиції, а останні скеровують її цілепокладання, то останнє супроводжується різними символічними експозиціями та інтерналізаціями.

При цьому особа інтерналізує культурні символи, за Парсонсом, набагато більше, ніж «креативізує» останні. Тобто, в своїх маскоподібно-рольових виявах (згадаємо, що слово «персона» перекладається саме як «маска») людина в суспільстві виступає як своєрідна експозиція різних символічних конструктів.

Останні виражають не стільки людину, скільки створювану символами-кодами редукціоністську модель людини, бажану для суспільства. Код передбачає наявність репертуару символів, і деякі з них будуть співвідноситися з певними явищами, у той час як інші до певного часу будуть незадіяними, не значущими. Сигнал у кодах передається за принципом вибору з двох можливостей (можна позначити як опозицію “так” “ні”), взагалі при описі комунікативних процесів користуються бінарним методом.

Код представляє собою систему імовірностей, яка накладається на рівноймовірність висхідної системи, забезпечуючи тим самим можливість комунікації. Код є системою, яка встановлює репертуар протиставлених одне одному символів, правила їх поєднання, okazіональна взаємно однозначна відповідність кожного символу якомусь одному об'єкту означення.

Так, заможна людина презентує свій статус самим наявним багатством (власністю, грошовим чи іншим «речовим» капіталом, структурою предметного споживання); владна людина підтверджує свій статус самою процедурою здійснення своїх владних повноважень; талановита людина може підтвердити наявність такої здібності лише через презентацію деякого додаткового продукту (книга, фільм, театральна постановка, зіграна роль, вдало здійснений захист підсудного тощо), через публічне визнання якого підтверджується авторська дієздатність.

Особливістю такого визнання є невизначеність тих потреб, які задовольняє культурний продукт. Тому його визнання на ринку здійснюється через додаткові публічні акції і наступну конвенцію споживачів. Вона (конвенція) завжди відносно умовна, потребує додаткових зусиль і тих самих театралізованих дій, на які звертає увагу Гофман. Не дивно тому, що визнання культурної продукції здійснюється через різного роду публічні презентації, де автор частково презентує власний продукт, частково – власну особистість. І в тому, і в іншому випадку «презентація» відбувається або як безпосередньо оформлена символічна акція, або супроводжується символічним антуражем (оформленням сцени взаємодії, демонстрацією акторських здібностей автора або його уповноваженого (уповноважених), «організованою спонтанністю» прихильників чи вболівальників тощо).

Парсонс продовжив лінію Вебера у критиці Маркса і марксизму, але, на відміну від Вебера, був його більш радикальним критиком: не «виправляв» Маркса в окремих деталях, а відкидав марксистський, як і будь-який інший конфліктуалізм у цілому. На дум-

ку Парсонса, Маркс побудував систему суспільства, відштовхуючись від свого розуміння соціальної структури капіталістичного підприємства; воно (капіталістичне підприємство) було тією точкою, від якої відштовхувався Маркс, і одночасно, тим наочним образом, на який він спирався.

Парсонс же, за його власним твердженням, відштовхується від образу соціальної системи, в якій всі підсистеми (в тому числі капіталістичне підприємство) є лише складовими частинами або елементами. Стратифікація ж є невід'ємною властивістю соціальної системи і основною умовою її існування. Статус у такому разі є лише репером, точкою позначення розподілу суспільства на страти, межею соціальних розломів. Лише завдяки цьому стає можливою соціальна активність або поведінка, в основі якої лежить або вже вироблений взірець (паттерн), або тісно пов'язаний з ним механізм чи узаконена модель (ordering).

Як бачимо, тут, в цьому пункті, вже утримуються всі основні моменти структурно-функціоналістської інтерпретації статусу і ролі: статус як становище чи позиція соціального суб'єкта; роль як модель відповідної йому (становищу) поведінки. Але це рівняння можна обернути і навпаки. Тоді роль стає належною поведінкою задля досягнення бажаного статусу, а статус – як визнання належності такої поведінки і розміщення деякого соціального суб'єкта на бажаній для нього соціальній позиції. Обмеженість зведення статусно-рольової взаємодії лише до взаємної адаптації соціальних суб'єктів, що є характерною рисою структурного функціоналізму, стає тут цілком очевидною.

5. Соціоструктурна зумовленість міжперсональної взаємодії

Хоча міжперсональна взаємодія апіорі означає, що стосунки і зв'язки людей тут носять контактний, безпосередній (безпосередній у даному випадку означає як фізично «без – посередній» (без посередників, обличчям до обличчя, «лицом к лицу», *face to face* і т. д.) контакт, який відбувається тут і зараз, і лише частково враховує перед-історію (ретроспективу) та після-історію (перспективу), так і безпосередність у значенні відсутності опосередкованих учасників, які б могли посилювати чи послаблювати, гальмувати чи прискорювати, керувати чи лише просто контролювати цей процес.

В більшості випадків така форма взаємодії має добровільний характер, відбувається з доброї волі співучасників, інколи супроводжується сильним почуттєво-емоційним настроєм, а взаємодіючі суб'єкти розглядають їхнє спільне перебування ізольовано, на самоті як зацікавлення, приємність чи щастя. З іншого боку, така взаємодія часто може бути і вимушеною (поїздка в автобусі, проживання в багатомістному номері готелю, перебування у військовій казармі, лікувальній палаті і т.д.).

Як уже відзначалося, такі стосунки є досить емоційними і почуттєво насиченими чи навантаженими, значну роль в них відіграє взаємне сприйняття, взаємне визнання, взаємна довіра і т.д., тобто, позитивно чи негативно спрямована взаємна установка. В західному суспільствознавстві на основі праць З. Фрейда усталилася думка про те, що в основі психологічного зв'язку між людьми перебувають два протилежно спрямовані почуття: взаємної любові і взаємної ненависті (Фрейд 1991). Обидва вони є незворотнім продуктом соціальної форми організації людського життя, тієї обставини чи факту, що людина змушена постійно жити серед людей, інакше вона просто не змогла б вижити. Необхідність постійного, перманентного і об'єктивно необхідного, і в цьому значенні – насильницького, вимушеного проживання людини серед інших формує одночасно ці два взаємопов'язані, але протилежно спрямовані почуття.

Необхідність проживання серед собі подібних людей формує до них позитивно забарвлене почуття, як відображення взаємної потреби людини в іншій людині, потреби в її визнанні, захисті, допомозі і т.д. Саме це і формує доцентрові устремління та відповідну йому (устремлінню) мотиваційну структуру. Однак, перебування серед людей формує і негативно насичені відцентрові почуття – прагнення бути автономним, особливим (звідси, скоріше всього, і походить термін «особистість» як «особливість», самотійність, окремішність, незводимість до загального) і в цьому значенні – деперсоніфікованим.

Протест проти нівелювання, знеособлення, анігіляції особистості унікального проявляється в негативних почуттях до соціального оточення як протест, невдоволення, негативізм, перманентне роздратування. Ці почуття особливо чітко і сильно виявляються тоді, коли має місце насильницький груповізм, примусова «колективізація», спонукальна і жорстко контрольована інтеграція, тобто, в таких насильницьки згуртованих зібраннях людей, як в'язниця, армія, лікарня (психіатрична особливо), якоюсь мірою виробничі

структури, особливо коли працівники кооперовані на основі зовнішнього адміністративного примусу або їх спонукає до цього дисципліна голоду.

Залежно від способу формування, організації і функціонування таких людських спільнот будуть виявлятися або лише негативні, або лише позитивні, або їх деякі комбінації із ситуативним переважанням тих чи інших почуттів, їх певного чергування. Проте, соціальна мережа, хоча взаємини тут густо просякнуті емоціями, настроями і почуттями, не є тотожною психічній, між ними існує суттєва розбіжність, сутність якої полягає в тому, що у психічній мережі домінує спілкування, у соціальній – відносини. Це не виключає того, що структури, які піддаються розгляду в даному випадку, і передбачають відносини, є достатньо насиченими спілкуванням.

Вперше звернув увагу на дії групи американський соціолог першої чверті XX ст. Чарльз Кулі (Cooley, 1902). Він є прихильником, частково одним із співзасновників і розробників, *акціоналістської соціології*, тому поділяв основні принципи і підходи останньої; зокрема, наполягав на фундаментальному значенні таких методологічних принципів аналізу: (1) – на самотійному, у певному відношенні – пріоритетному, значенні дослідження мікропроцесів щодо макропроцесів; (2) – відкидав когерентність (внутрішню наві'язаність, цілісність) того, що прихильники макросоціології називають системою, тобто, допускав існування особливих автономних частин суспільства, але відкидав його органічну пов'язаність; (3) – відкидав розуміння та відповідне дослідження індивіда і особи в якості протипаги діяльності незалежних від них історичних чи соціальних обставин.

На відміну від фундаторів соціології дії, зокрема Вебера, Кулі акцентує увагу не на дії, вважаючи таке розуміння обмеженим і однобічним, а на взаємодії, де обидві сторони даного процесу є однаково взаємно автономними і взаємозалежними. А особлива модифікація даного процесу визначається, на його думку, особливими комунікативними обставинами поточної взаємодії. Тому суттєве значення автор надавав тому змісту, який вкладають взаємодіючі суб'єкти як відносно один одного, так і відносно ситуації їхньої взаємодії. А власне смисли (приписані, декларовані, виражені, трансльовані у навкілля, фіксовані – нефіксовані, зрозумілі – незрозумілі, сприйняті (в значенні схвалені) – несприйняті) є основним полем дослідження даного напрямку. Основне спрямування даної роботи пов'язане з акцентацією переважно на способі трансляції – ретран-

сляції структури смислів, а також їх сприйняття-відкидання приймаючою стороною, детектором комунікативної взаємодії.

Звичайно, смисли (зміст, внутрішнє наповнення знаку, символу, зіграної ролі) ніколи не можуть бути повністю передані у довкілля, як також і повністю ним (навкіллям) засвоєні. Частково це залежить від якості персональних стосунків, їх здатності в одному випадку відповідним чином оформити, в другому – засвоїти передане; частково від характеру перебігу і розгортання комунікативної взаємодії; частково від супутніх, тому випадкових, супроводжуючих обставин. Тому зміст комунікації виробляється, еволюціонує чи розвивається, модифікується і кількісно-якісно трансформується в процесі взаємодії. В цей процес (трансформації, видозміни форми і змісту повідомлення) в однаковій мірі включені обидві сторони, як передавальна (повідомлювальна), так і приймаюча (розшифровуюча, інтерпретуюча).

Зрозуміло, що соціокультурний профіль взаємодіючих суб'єктів, їх соціо-класове походження, попередня соціалізація, актуальні інтереси і прагнення, матеріальний інтерес чи якась інша зацікавленість і т. д. можуть суттєво впливати і трансформувати комунікативний процес, радикально змінюючи його сутність, до прямо протилежного висхідному чи задуманому включно.

Для кращої ілюстрації цієї тези Кулі використовував образ взаємного дзеркального відображення, коли взаємодіючі суб'єкти стають деяким «відбитком одне одного одне для одного» (Cooley 1902, 21). Тільки цей вираз не варто розуміти суто механічно, у вигляді прямого дзеркального відображення буквального того, а тим більше – всього, що є і що виявляється у взаємодіючих індивідів.

Ю.В. Романенко наводить у своєму дослідженні наступний ілюстративний приклад. Дівчинка 6-ти років полюбає гратися не з ляльками і м'якими іграшками, як це роблять зазвичай дівчата її вікової групи («зазвичай» зовсім не означає, що це є типовим в сучасних умовах!!!), а з літаками і автомобілями, а також складати за допомогою конструктора різні механізми та споруди. Такі маніфестації її маскуліної ідентичності (а Мюреєм вже було доведено, що хлопчики і дівчата віддають перевагу різним типам іграшок.

Проте, наш час відзначений народженням значної чисельності осіб, гендер яких не співпадає з їх біологічною статтю) можуть бути цілком відповідними самосприйняттю дівчинки (бо вона, в зазначеному прикладі) сприймає себе як хлопчика і образ хлопчика є для неї его-синтонним). Якщо її оточення (причому не лише сімейне, але і макрогрупове) буде підкріплювати позитивними реакція-

ми (схваленнями і заохоченнями) її маскулінне самосприйняття, то відбуватиметься формування маскулінної его-синтонної гендерної ідентичності, себто, буде посилюватись цілісність, а значить, безсвідоме перестане неусвідомлюватись, себто, відбуватиметься інтеграція. Проте, оточення може і не заохочувати такого роду вияви (шляхом приниження, висоромлювання, засудження подібних проявів), що означатиме, що частина безсвідомого не буде асимільована свідомістю, себто, відщепиться від психічного центру, що означатиме фрагментацію.

Дівчинка буде приховувати, стидатись і соромитись подібних виявів, вживати різного роду механізми мімікрії, втаємничення (містифікації) тощо. Синтонний (відповідний) ідентичності образ буде сприяти витворенню цілісної (наскрізної) психічної організації. Якщо ідентичність є відповідною власному атрактору, то сам атрактор стає її рушієм, він веде цю ідентичність по передзаданому шляху. Така людина (соціальна група, суспільство) нагадуватиме потяг, який сам кладе перед собою колії [Романенко, 2014, с.40-41].

По-перше, у них не все є (частина рис і якостей є уявною, тобто, приписується іншому опонентом). По-друге, не всі вони виявляються в повній мірі, тобто, значна частина сутності чи ества співкомунікатора чи співдіяча залишається поза посланим у простір взаємодії месіджем; нарешті, якась (інколи досить значна) частина суті взаємодії спеціально втаємничується або спеціально знаходить неадекватне своїй власній природі відображення. Тому комунікативна взаємодія навіть на рівні діади (двоїстої структури, пари) є достатньо суперечливим і внутрішньо-неоднозначним процесом. Це прагнення правильного чи адекватного сприйняття повідомлення межує з нездатністю донести його справжній зміст до партнера чи навіть з прагненням свідомо його дезінформувати, ввести в оману, викривити справжній зміст повідомлення.

Механізми впливу соціального середовища на спосіб міжперсональної взаємодії

Ч. Кулі скоріше акцентував увагу не на технології повідомлення – сприйняття, хоча і приділяв йому належну увагу, а на суто людському аспекті даної взаємодії чи процедури, ставлячи перед собою завдання виявити, що ж саме врешті-решт виходить наприкінці, внаслідок, «у сухому залишку». Автор вбачає такий результат у тому, що внаслідок дзеркальної взаємодії і завдяки їй формується чи виробляється самоконцепція взаємодіючих

суб'єктів, їх концепція самих себе, своєї сутності, яку тільки і можна побачити, фіксувати, виявити і якимось чином дослідити чи зрозуміти через міжперсональну взаємодію. Осмисливши, зрозумівши чи якимось іншим чином виробивши концепцію самого себе, «Я-концепцію», індивід у подальших своїх діях прагне наслідувати їй, перетворюючи «Я-концепцію» у керівництво для дії.

Віддзеркалення, як відзначає Ю.В. Романенко, це процес і результат відображення тих чи інших аспектів ідентичності в її об'єктному оточенні. Тут автор послуговується з одного боку, тим розумінням, яке склалося з приводу віддзеркалення в психоаналізі Х. Кохута

З іншого боку, він додає до цього визначення те, що віддзеркалення людина може отримувати не лише від значущих інших (людей), але і від інших об'єктів (в якості них можуть виступати як люди, так і рослини, тварини, будівлі, тексти тощо). Це, звісно, дещо суперечить психоаналітичному уявленню, однак, анітрохи не заважає висувати вмотивовані припущення щодо присутності маркерів ідентичності в усьому, до чого вона буває дотичною [Романенко, 2014, с.25-26].

Будучи сформованою, ідентичність у вигляді набору самовіддзеркалюваних атрибуцій на рівні ментального плану психіки задає відповідні програми тілесного самоконструювання та візуального означування просторів та середовищ суб'єкта. Самозконструйована схема тіла, на основі зворотнього інформаційного зв'язку в процесі її самовіддзеркалювань та об'єктних віддзеркалювань, сприяє відтворенню параметрів ідентичності психіки через тілесні реїфікації та функціонально-психічні ознаки. Останні є «згорнутими» у вигляді візуально-структурних атрибуцій схеми тіла індикаторами-маркерами і візуальним «опертям» (supports) духовних, соціальних та психічних диспозицій.

Розвиваючи теорію віддзеркалення Я. Кулі та Дж.-Г. Міда, Ю.В. Романенко, відзначає, що виходячи із існуючої в соціології регіонально-ментальної типології моделей соціальних життєустроїв, в ціннісній надбудові яких закладені відповідні ідеології, можна запропонувати і типологію стратегій дзеркалізації, кожна з яких матиме свої візуально-інкорпоративні та візуально-акціональні індикатори. Стратегія максимальної (екстремної) селф-дзеркалізації. Притаманна розвиненим в техніко-інформаційному та економічному плані постіндустріальним соціумам та соціальним групам, що можуть відтворюватись на основі мінімізації соціальних ризиків і убезпечувати свій внутрішньо-соціальний простір від певних ко-

ливань та непередбачуваних інтервенцій агентів зовнішнього середовища. Звісно, що це скоріше елітна, ніж масова стратегія дзеркалізації всіх (або переважної більшості) проявів дзеркального дитячого Я, через яке ставлення до інших людей (як в просторових межах соціуму та соціальної групи, так і за їх межами) стає предметно-інструментальним. Надлишкова кількість віддзеркалень формує не лише споживчий егоцентризм і життєву філософію маніпулятора, але і візуально-структураційні атрибуції такої ідентичності: схильність до резервування надлишкового фізичного простору без особливих функціональних потреб (в житлі, розмірах і габаритах автомобілю, стилізаціях одягу тощо) дотримування значної комунікативної дистанції, експлуатативність як зовнішньоповедінкове поєднання відчуженості і агресії, оточення себе різноманітними «групами підтримки», що реалізують функцію допоміжного віддзеркалення (у вигляді різних легітимаційних практик).

Надалі автор констатує, що подібна лінія загалом реалізується в соціополітичному відтворенні великих імперій, що бачать весь світ як просторове продовження себе, і тому пропонують різного роду глобалізаційно-уніфікуючі проекти соціального облаштування. Етноцентризм, притаманний державам, які коли-небудь були імперіями (або ж будуть ними) потребує на рівні соціалізації відтворення такого типу людини, яка в повному розумінні цього слова вважає себе «пупом землі». Стратегія розщепленої селф-дзеркалізації (дзеркалізації на основі подвійних соціальних стандартів, норм та цінностей).

Сам процес відбувається без урахування автентичних ціннісно-сміслових універсалій спільноти із вибудовуванням «дзеркала», що складається із експектацій іншої спільноти. Прикладами для автора можуть бути країни із розщепленою (подвійною) макроідентичністю (скажімо, євроазійською), в яких колективно безсвідоме часто перебуває в опозиції із штучно-самонав'язуваною ідеологією. Нормативний соціотип в таких спільнотах формується на основі протиставлення ідеологічних візуалізацій – архетиповим конструктам (Росія, Японія, колишня Югославія).

В продуктах візуальної культури, в т.ч. в різних складових тілесно-візуального екзису, зазначена стратегія виявляє себе, на думку автора, в значній кількості запозичень (імітацій), які еkleктично вписуються у візуальний символізм спільноти, суперечливо переплітаючись із автентичними соціальними смислами. Проте в подібних практиках особа формується в режимі розщеплення: вона, висловлюючись словами Лакана, не координує реальність безсвідомого із

регістрами моральних, естетичних, релігійних політичних цінностей. Це схоже на те, як росіянин надягає європейський костюм, залишаючись і в цій дисциплінарній матриці класичним азіатом.

Виховання в сім'ях в таких соціумах часто побудовано за шизофреногенним сценарієм: вимагають з точки зору належного одного, мають на увазі інше. Особливо чітким стає подібний феномен на тлі поєднання зовнішньої ситуативно-парадної вишколеності (в час стеження і нагляду) і повсякденного безладдя (за умов відсутності або ж послабленості цензури).

Достатньо звернутися не лише до наукових, але і художньо-публіцистичних праць, щоб переконатись в тому, що знаменитий радянський «шмон» (перформанс перед вищестоящим начальством) вимагав від учасників соціальних перформансів саме подвійних віддзеркалень: за офіційною шкалою і неофіційною. Культурантропологічні констатації щодо «нашарування європеїзму на азіящину» мають під собою достатні підстави. Стратегія реверсивного віддзеркалення існує як домінантна в традиціоналістських суспільствах, де наджорсткі соціальні регулятиви створюють ефект «розмивання» кордонів між особою і суспільством.

Черговість віддзеркалень між дітьми та дорослими змінюється: дорослі віддзеркаляють дітей за умови, що діти віддзеркаляють дорослих. Останнє набуває свого візуально-культурного вираження в різноманітних тілесних деприваціях, а в більш широкому контексті – в соціальному аскетизмі та використанні сурогатів і симулякрів.

Одне з провідних місць за кількістю симулякрів, на думку автора, займає китайська культура і соціальність, де відповідні візуальні аспекти представлені в архітектурі (зникаючі дахи-пагоди, які розчиняються в височині неба), кулінарії (свинина із смаком риби, креветки із смаком грибів і т.п.), в промисловості (у вигляді множинних підробок оригінальних фірмових виробів тощо) [Романенко, 2014, с.126-127].

«Я-концепція» слугує у подальшому тим селективним знаряддям, за допомогою якого діючий суб'єкт або взаємодіюча особа деякі свої реакції і дії відкидає як не-технологічні, не-практичні, не-доцільні, не-естетичні, аморальні, асоціальні і т. д., а інші залишає як виключно надійні, корисні і функціональні для подальшої взаємодії, вдосконалюючи одночасно як технологію своєї взаємодії, так і образ власного «Я» (Cooley 1902, 89).

Що ж насправді презентують собою малі групи і чим вони принципово відрізняються від таких досить широко описаних в

соціології явищ, як індивід, група взагалі, велика група, формальна група, організація, корпорація і т.д.? Передусім, це всі ті соціальні структури, які знаходяться поза окремо взятим індивідом і формально організованою структурою, є малими (мінімальними) за своєю чисельністю, на що вказує вже їх назва, в структурі соціальних зв'язків в цих групах переважають безпосередні контакти. Постає, проте, в рамках дослідження необхідність віднайти якісь об'єктивні, однозначні, достатньо надійні при їх застосуванні критерії. Насамперед, це будуть числові показники: малі групи включають в поле соціальної взаємодії не більше 25-35 індивідів, тобто, їх повинно бути рівно стільки, скільки необхідно задля того, аби забезпечити можливий особистий контакт кожного з кожним.

Зрозуміло, що чим більшим є число членів такої групи, чим ближче воно наближається до вказаних раніше 25-35 взаємодіючих індивідів, тим більше взаємні контакти слабшають, постійні зв'язки трансформуються в епізодичні, інтенсивна взаємна потреба в спілкуванні глушиться, пригальмовується, поступово зводиться до нуля, на місці єдиної, автономної, внутрішньо-пов'язаної всебічними зв'язками соціальної одиниці виникає крихка і слабко-структурована соціальна маса, соціальне виживання якої саме в якості даної соціальної одиниці є зворотно-пропорційним її масі. Це означає, що чим більшою вона стає, тим більш розмаїтою стає її самоідентичність, слабішою – внутрішня консолідованість, байдужішим – відношення персональних суб'єктів один до одного.

Суттєво трансформується також природа внутрішнього зв'язку, те, що утримує індивідів один біля одного, один для одного, один виключно для іншого. Якщо в тісній малій (чим меншій, тим це виявляється більше) їх поєднуючим зв'язком є взаємна емпатія, тобто, симпатія – позитивно спрямоване один на одного почуттєве тяжіння, емотивний, не завжди раціональний або навіть ірраціональний зв'язок, то тепер, із збільшенням числа і маси групи, почуттєве все більше трансформується в раціональне, неусвідомлюваний емоційний взаємний потяг (як таке ж емоційне насичене взаємне відштовхування) трансформується у раціональний взаємний вибір, підґрунтям якого є взаємний соціальний інтерес.

Відсутність взаємного інтересу утворює взаємну байдужість, взаємне посягання на інтереси одне одного, породжує несприйняття, агресію, взаємну ненависть. Отже, чим меншою є група, тим більше демонструє вона рис і якостей саме малої групи: взаємну симпатію (антипатію), взаємний зв'язок або його відсутність,

взаємну неможливість існувати без своїх партнерів або ж таку емоційно-насичену неможливість існування разом.

Мала група в своїй більшості є добровільною асоціацією, що є її природною і найбільш поширеною формою існування. Існують, проте, такі соціогрупові структури чи скоріше соціо-корпускули, коли за формальною ознакою вони нагадують малу групу, але за змістовною – щось їй прямо протилежне. Мова у даному випадку йде про формально і штучно утворені малі групи, формування яких у більшості випадків пов'язане із виробничою чи якоюсь іншою необхідністю. Це так звані соціальні корпускули типу сім'ї, шлюбної (любовної) пари, мікроскопічних малих виконавських бригад або команд, груп спеціального призначення.

Тут внутрішній зв'язок, консолідація, взаємна повага, підтримка і кооперація впливають не із внутрішньої природи взаємодіючих індивідів, а з деякої зовнішньої необхідності, тому потребують додаткового аналізу. До речі кажучи, малі групи є найбільш багаточисельними соціогруповими структурами у суспільстві.

Серед соціологів на сьогодні немає одностайності як щодо концепції малих груп, так і щодо необхідності або можливості їх вивчати. На користь необхідності і перспективи такої роботи можна навести щонайменше декілька аргументів: – прагматико-практичний, суть якого зводиться до того, що внутрішнє життя в цих групах суттєво впливає на функціонування інших, в тому числі досить глобальних соціальних структур, а тому концептуально-цілісна теорія цих соціальних утворень дає в руки і дослідників, і практичних діячів надійний інструмент для нагляду, контролю і управління рухом цих мікроструктур. Особливо важливим при цьому є знання законів взаємодії лідерських мікроструктур, життя яких в більшості випадків взаємнічене, але прийняті ними рішення і наслідки їхніх практичних дій відображаються (або можуть відобразитись) на функціонуванні всього соціального порядку.

Але значення для розуміння між особою взаємодії мають не лише лідерські угруповання. Деякі соціально важливі рішення шлюбних партнерів (наприклад, стосовно народження – ненародження дітей) відображаються на всій демографічній ситуації в суспільстві. Суттєвим за своїми соціальними наслідками може бути рішення рад директорів промислових компаній, штабів збройних сил і військових об'єднань спеціального призначення, партійних лідерів та їх найближчого оточення, диктаторів різного роду, керівних органів терористичних структур і т.д.

Окрім того, кожен з нас проживає в одній або декількох групах найближчого оточення, тому має потребу розуміти її структуру, механізм існування, джерела напруги і способи пом'якшення чи розв'язання конфліктів, розуміти причини і спрямування руху внутрішньогрупової динаміки. Врешті-решт, стан і переживання визначається нашим місцем в житті і діяльності тих малих груп, в які включено наше особисте існування.

Має значення і власне соціологічна сторона проблеми. Пізнання структурно-функціональної динаміки малих груп передбачає розробку практики спостереження, діагностування і управління (керівництва) діяльністю і розвитком таких групових утворень. Головна теоретична і практична задача і трудність тут полягає в тому, що в переважній своїй більшості такі групи є транзитними, перехідними структурами, постійний рух і динаміка яких важко констатується і фіксується у просторі і часі. Ще важче прогнозуються їх навіть найближчі видозміни і метаморфози. Отже, з високою імовірністю, найбільш продуктивною концепцією чи теорією малих груп може стати (проте, необов'язково стане) концепція чи теорія їх перехідних станів.

Мала група як особлива система особливих міжособистих відносин сама є елементом більш розлогої і глобальної – соціальної – системи, їх особливим моментом, випадком, стороною, аспектом чи щось іншим, але в такому ж контексті. В мініатюрному вигляді тут представлено такі риси глобальної соціальної системи, як структурно-функційна взаємодія і розподіл, структурно-функційне переміщення і заміщення, розподіл форм активності і спеціалізації діяльності, розподіл праці, організація і самоорганізація, консолідація і самоідентифікація, розподіл, ствердження і підтвердження статусно-рольового розмаїття і форм їхньої взаємодії, в тому числі образно-символічним чином, відбуваються процеси взаємного обміну, формується ієрархія престижу і боротьба за його (престижу) розподіл. В малій групі представлено також форми і сфери впливу і контролю, в тому числі – за допомогою ідеологізованих, утопізованих чи якимось іншим чином навантажених дискурсів та інших комунікативних структур, які в цьому середовищі мають особливе поширення.

Певним чином, більш продуктивно чи більш деструктивно, функціонують тут також міфи, релігійні традиції, соціальні традиції взагалі, досвід і мудрість практичного досвіду і здорового глузду. Шляхом взаємної інтеграції малих груп у великі утворення відбувається побудова соціальної системи «знизу». Завдання полягає лише в тому, щоб знайти адекватну технологію такої побудови, що і є найважчим завданням.

Власне, це проблема трансформації одиничного і особливого у визначене, сукупності елементів – у систему, хаосу чи обмеженої впорядкованості – у загальний порядок. Оскільки суспільство в даному випадку (соціальний порядок) взагалі існує в межах від повної анархії і абсолютного безладу до тоталітарної супервпорядкованості, якість малих груп тут відіграє неабияку роль. Адже соціальні імпульси йдуть одночасно як від макро – до мікроструктур, так і навпаки. Теоретична проблема тут полягає в тому, щоб віднайти динаміку даних перетворень, по суті, – навчитись використовувати ці знання у практичній діяльності.

Варто пам'ятати і усвідомлювати, що дослідження малих груп є певним розвитком сформованої в ХХ ст. концепції, яка вимагає замість дослідження глобальних світових процесів і структурних зрушень вивчати структурну анатомію актуально-існуючого суспільства та вклад цих структур (елементів) у функціонування суспільства. За такого підходу аналіз груп найближчого оточення індивіда став незворотнім, хоча довгий час соціологія ще продовжувала шукати істину в широкому діапазоні протиставлення абстрактного індивіда не менш абстрактній соціальній системі.

Варто відзначити, що міжособистісна взаємодія є найбільш поширеною у найближчому оточенні індивіда. Вона характеризується психологічною насиченістю, емоційною навантаженістю, включає в себе не лише змістовний аспект відносин, але й взаємне фізичне сприйняття партнерів, їх зовнішній вигляд як в антропологічному вимірі (особливості будови тіла, статуру індивіда), так і його (тіла) зовнішнє оформлення: одяг, жести, пози, конфігурацію поведінки, пластику рухів і т.д. Взаємне сприйняття партнерів взаємодії при цьому супроводжується емоційністю сприйняття і оцінки, що в значній мірі задає як форму, так і зміст міжперсональної взаємодії. Завдяки цьому вона (міжперсональна взаємодія) є тією сферою, де соціальний і психологічний аспект людської діяльності безпосередньо зливаються, виявляючись в органічній цілісності: психологічне тут є в той же час і соціологічне, як і навпаки. Це є та предметна область, де соціологія, психологія і педагогіка взаємодіють найтісніше, а міжпредметні зв'язки між ними передбачають найбільш тісне співробітництво.

Міжперсональна взаємодія, будучи місцем зустрічі соціології, психології і педагогіки, разом з тим, є предметом дослідження спеціальної науки, найбільш поширеною назвою якої, переважно у

зарубіжному суспільствознавстві, є «наука про соціальну поведінку» (соціоетологія). Цей напрямок досліджень вже має певну історію і цілком визначені здобутки. Найбільш продуктивною частиною соціоетології є, на нашу думку, класифікація і типологізація видів міжперсональної взаємодії, яка здійснюється за характером поставленої учасниками мети, використовуваних при цьому засобів, досягнутих результатів. Більш доказовою є класифікація видів міжперсональної взаємодії за рівнем перспективності поставленої мети: ситуативна, тактична, стратегічна. Враховується при цьому і фактор ресурсної озброєності суб'єктів взаємодії, їх взаємні месиджі і адекватність сприйняття та інтерпретації цих взаємних послань. Інколи класифікація здійснюється залежно від соціального статусу взаємодіючих персоналій, їх ініціативності чи пасивності, прагнення домінувати чи підпорядковуватись. Можуть і бувають використовувані в якості критеріїв класифікації у взаємодії комунікативні ознаки, способи їх сприйняття та інтерпретації, формальна і змістовна спрямованість цілей. Важливою стороною аналізу міжперсональної взаємодії є врахування того типу зв'язків і відносин, який при цьому формується.

Виявлено, зокрема, що він може бути *конфліктним* (процес і результат взаємодії однаково конфліктні), *координаційно-впорядковуючим* (взаємодія націлена на координацію і впорядкування відносин), *невизначено-стихийним* (міжперсональна взаємодія не має чітко визначеної мети, правил, загально-визнаних механізмів, критеріїв досягнення і поразки, не включає в себе арбітраж і санкції). Всі ці та інші позитивні набути можуть слугувати для подальшого розвитку соціологічного дослідження у даному напрямку.

Визначення предмету дослідження, залежно від обраної методології аналізу, залежить, у свою чергу, від поняттєвого апарату окремих напрямків в соціології. Відповідно до логіки дослідження, такі загальносоціологічні теорії як функціоналізм і конфліктуалізм, є відносно байдужими до міжперсональної взаємодії, оскільки в них особа чи індивідуальність враховується або лише у формі колективного чи історичного персонажу (конфліктуалізм), або лише у вигляді статусу чи ролі (функціоналізм).

Суттєво більше уваги приділяє даній проблемі *мікросоціологія*, оскільки вона націлена на аналіз мікросередовища людського існування і механізмів безпосередньої соціальної взаємодії. Проте, тут також багато чого залежить від обраної методології дослідження. Зокрема, теорія обміну, акцентуючи на передумовах, механізмах і наслідках обмінної діяльності між людьми, в кінцевому рахунку

«втрачає» людську особистість в якості домінуючого предмету дослідження, акцентуючи увагу на передумовах, правилах, діях і наслідках обмінної діяльності, усуваючи врешті-решт проблеми особистості як суб'єкта обміну на периферію аналізу.

Адекватний сутності між особової взаємодії підхід перебуває, на думку авторки, переважно в інтеракціоналістичній соціології. В її основних різновидах (символічному і рольовому інтеракціоналізмі, драматургічному підході) міжперсональна взаємодія постає як домінуючий предмет дослідження, хоча у перших двох (символічному і рольовому інтеракціоналізмі) акцент ставиться скоріше на засобах (символічний інтеракціоналізм) взаємодії або способі деякого втілення особою своїх набутоків («статусний» інтеракціоналізм структурного функціоналізму) чи заявці на певну соціальну позицію (рольовий інтеракціоналізм).

Отже, в якості найбільш адекватного вважаємо драматургічний підхід, завдяки тому, що він дозволяє провести аналіз міжперсональної взаємодії у більш широкому, ніж міжіндивідні стосунки, контексті. Зокрема, враховуючи технологію виконання ролі, сцену, аудиторію та відповідний допоміжний персонал, хто і в чийх, в більшості випадків, інтересах здійснюються соціальні постановки (ініціатори, спонсори, організатори, тлумачі і перекладачі, коментатори всіх рівнів, посередники і т. д.).

Наукові джерела

- Гавриленко І. М. 2007. Соціологія та сучасне українське суспільство. К.: АПСВ. 157.
- Епишина Н.С. 2006. К вопросу о диалектике межличностных отношений в семье. М.: Барнаул. 4. 179-184.
- Кох, И.А.2006. Социальная аноμία и социальное управление. Изв. Урал. гос. ун-та. Екатеринбург. 42. 62-71.
- Погорілий О.І. 1996. Соціологічна думка ХХ століття. К. 221.
- Романенко Ю.В. 2007. Соціалізація особи: метапрограмний та психотехнологічний аспекти. К. 419.
- Романенко Ю.В., Святненко І.О., Зінченко А.А. 2014. Візуалізації в медійно-комунікаційному просторі: соціосистемологічний підхід. – Монографія 3-х авторів/ Ю.В. Романенко, І.О. Святненко, А.А. Зінченко. К.: Меркьюрі-Поділля», 2014, 25-26; 40-41; 126-127.
- Bourdieu P. 1979. La distinction. Critique social du jugement. Minuit. 670 p.
- Cooley C.H. 1992. Human Nature and Social Order. N.Y. 217.
- Duck D.F. and al. 1988. Hand Book of Personal Relation Ships. Chicnester.Wiley. 57-77.
- Parsons T. 1956. Structure and Process in Modern Societies. Chicago: Free Press. 129.
- Parsons T., Shils R. 1951. The Social System. NY, Glencoe Ill.: Free Press, 84-89, 111-113.
- Parsons T., Bales R.1955. Famille, Socialisation and Interaction Process. N.Y.: Free Press. 3-33; 35-131.
- Sarason I.G., Sarason B.R. and al. 1987. A Grief measure of social support. N.Y. 283.
- Sarason I. G., Sarason B.R. 1990. Social support. N.Y.: Wiley. 381.
- Tourain A. 1965. La sociologic de l'action. Seuille. 574.

Етноцентризм як проблема глобалізації культури та взаємодії цивілізацій у контексті міжкультурної комунікації

Ковтун О.В. – доктор педагогічних наук, професор
orcid: 0000-0001-5216-6350

Гармаш Т.А. – кандидат педагогічних наук
orcid: 0000-0001-6691-4815

Темпи інтегративних процесів між країнами, економічними системами, ідеологічними доктринами постійно зростають. Сучасний світ інтенсивно глобалізується. Цей процес свідчить, що формування культурної цілісності світу супроводжується виникненням щоразу нових, раніше незнаних проблем. Поглиблення міжкультурних комунікацій сприяє трансформації світогляду та породжує інноваційні пошуки в кожній культурі. Взаємодія культур генерує необхідність переосмислення значущості міжкультурних контактів і власної культурної ідентичності, що ґрунтується на ідеї міжкультурної толерантності, адекватного сприйняття культурних відмінностей, які виступають за таких обставин необхідними передумовами ефективних взаємовідносин між культурами і взаєморозуміння між їх носіями. У контексті процесів модернізації сучасного суспільства, глибокої трансформації культури і складних міжетнічних відносин набула значення проблема взаєморозуміння і взаємодії між представниками різних культур, що вимагає готовності до міжкультурної комунікації і здібності до міжкультурної компетентності. Важливого значення набувають знання про свою та інші культури, вміння та навички міжкультурного спілкування й життя в поліетнічному середовищі, подолання негативного ставлення до інших культур.

Проблеми міжкультурної освіти та виховання відображені в низці документів Ради Європи, зокрема в Конвенції про захист прав людини та основних свобод – Європейська конвенція з прав людини (1950); Віденській декларації (1993); Рамковій конвенції про захист національних меншин (1995); Європейській конференції проти расизму «Всі різні, всі рівні: від принципу до практики» –

Політична декларація (2000); Афінській декларації «Міжкультурна освіта: управління різноманітністю, зміцнення демократії» (2003) та ін. У цих документах визначено пріоритетні цілі діяльності у сфері міжкультурної освіти. Основними меседжами цих документів є такі: «різноманітність традицій і культур – одне із багатств Європи»; «засади толерантності – гарантія утримання в Європі відкритого суспільства, яке з повагою ставиться до культурної різноманітності»; «необхідно формувати демократичне і плюралістичне суспільство, яке з повагою ставиться до гідності всіх людей»; «поважне ставлення до етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності кожної особи, яка належить до національної меншини, створення відповідних умови для виявлення, збереження та розвитку цієї самобутності; створення клімату толерантності та діалогу, який є необхідним для того, щоб культурна різноманітність стала джерелом та чинником не розколу, а збагачення кожного суспільства».

Концептуальні засади полікультурної освіти закладено в Статуті ООН, Декларації прав людини, Загальній декларації про культурну різноманітність, Конвенції ЮНЕСКО проти дискримінації в освіті, Міжнародній Конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації. Важливість полікультурної освіти та виховання простежується також і в нормативно-правових документах України (Державна національна програма «Освіта» (Україна XXI ст.), Національна стратегія розвитку освіти в Україні на період до 2021 року, Концепція національно-патріотичного виховання дітей і молоді та ін.).

Статус етноцентризму в міжкультурній взаємодії

На тлі глобалізації виникає міжнародний діалог культур, який посилює взаєморозуміння між народами, уможливає глибше пізнання власного національного образу. Наприклад, якщо раніше здавалося, що культури Сходу й Заходу не переплітаються обопільно, то на сьогоднішній день постійно з'являються нові точки дотику та взаємовпливу, культури взаємодоповнюють і збагачують одна одну. Як свідчать результати наукових доробків учених, які досліджують окреслене коло питань (Horck, 2004; Auernheimer, 2002; Bennett, 2009; Сотер, 2016), успішність взаємодії людини з іншим культурним середовищем найчастіше залежить від її знання особливостей культури партнерів по взаємодії, їхніх комунікативних здібностей, попереднього практичного досвіду і навичок міжкультурного спілкування. Таким чином, глобалізація і глобальні проблеми сприяють діалогу культур, проблеми відкритості до діалогу та взає-

морозуміння в сучасному світі набувають глибинного характеру (Джонс, 2010). Однак для взаєморозуміння та ведення діалогу необхідна так звана «крос-культурна грамотність» (розуміння чужої культури), а це тягне за собою розгляд таких аспектів, як: усвідомлення відмінностей у звичаях, культурних традиціях, цінностей, вірувань, властивих різним народам, здатність побачити спільне та відмінне між різноманітними культурами й поглянути на культуру власного співтовариства очима інших народів (Ларіна 2013, 17).

Міжкультурна комунікація є тим механізмом, який дозволяє здійснити сумісну діяльність зі створення загальних цінностей, нового сумісного пізнання і єдиного соціокультурного простору, у якому можуть розвиватись і взаємодіяти представники різних культур. Аналіз динаміки соціокультурних трансформацій свідчить про існування глобальної культури, яка є наслідком процесу глобалізації сучасного світу, а характер міжкультурної комунікації дає можливість розглядати соціальний символізм як регулюючий механізм процесу глобалізації сучасного світу (Аксьонова, 2012, 223).

Глобалізація, вимушена і невимушена міжкультурна комунікація породжують нову проблему – проблему адаптації, яка є фактично процесом пристосування особистості до умов конкретного культурного осередку, тобто ціннісним вибором, що розкриває ключові характеристики культурного буття: обов'язкове внутрішнє прагнення особистості до вдосконалення; активну взаємодію людини з культурним середовищем. Перешкодою міжкультурній взаємодії може стати таке явище, як етноцентризм, коли більшість людей однієї етнокультурної спільноти розмірковують про чужі культурні цінності, вважаючи власні стандартом. В енциклопедичному виданні з філософії знаходимо таке тлумачення цього явища: «етноцентризм – погляд на світ через призму етнічної ідентифікації. Життєві і культурні процеси при цьому оцінюються через традиції етнічної самосвідомості, яка виступає як ідеальний зразок» (Івін, 2004). Етноцентризм за І. Коном (1984) трактується як «схильність розглядати явища та факти чужої культури, чужого народу крізь призму культурних традицій і цінностей свого власного народу». Т. Устименко (2018, 232) вважає, що термін «етноцентризм» у його широкому розумінні використовується для позначення специфічного феномена щоденної свідомості, що виникає у процесі взаємодії етнічних груп і характеризується надпозитивним ставленням до інгрупи і негативним емоційно-оцінним ставленням до аутгрупи. Попри значне розмаїття підходів, найбільш поширене тлумачення поняття «етноцентризм» характеризується, на думку

О. Горенко (2010, 354), двома основним аспектами: «етноцентризм» – це, по-перше, міжетнічне сприйняття, яке полягає у схильності оцінювати явища довколишнього світу крізь призму традицій і норм своєї етнічної групи, що вважається еталоном; по-друге, наявність упередженості або недовіри щодо сторонніх, які можуть побутовувати всередині соціальної групи або за її межами.

Уважається, що сам термін «етноцентризм» запроваджений у науковий обіг соціальним еволюціоністом, професором соціальних і політичних наук Єльського університету Уільямом Самнером у праці «Народні звичаї» (1906). Дослідник зокрема наголосив, що існує різка відмінність між відносинами всередині етнічної групи і міжгруповими відносинами. Якщо всередині групи панує солідарність, то у відносинах між групами переважають підозрілість і ворожнеча (Sumner, 1959). Етноцентризм відбиває і водночас відтворює єдність етнічної групи перед викликами зовнішнього світу. Не менш суттєвим є зв'язок етноцентризму із соціальними стереотипами, які засвоюються під час соціалізації і включення до того чи того соціокультурного середовища. Важливим чинником формування етноцентризму є націоналізм (ідеологія в цілому). Як і етнічну самосвідомість, етноцентризм не можна розглядати у відриві від історії і соціально-економічного стану відповідних етносів. Міжетнічні стосунки залежать від ступеня інтенсивності й спрямованості культурних контактів, що можуть бути не лише ворожими, а й дружніми (Горенко, 2010, 361).

Значення етноцентризму для процесу міжкультурної комунікації оцінюється неоднозначно. Значна група дослідників (Горенко, 2010; Пашукова, 2009; Устименко, 2018) вважає, що етноцентризм загалом є негативним явищем, яке часом межує навіть із расизмом. Ця оцінка етноцентризму ґрунтується на проявах тенденції несприйняття всіх чужих етнічних груп у сполученні із завищеною оцінкою власної групи. З іншого боку зауважується, що як і будь-яке соціально-психологічне явище, етноцентризм не може розглядатися виключно негативно. Хоча етноцентризм і створює перепони для міжкультурної комунікації, він одночасно виконує корисну для групи функцію підтримання ідентичності і навіть збереження цілісності й специфічності групи (Грушевицкая, Попков, Садохин, 2002).

За Л. Саратовою (2013), міжкультурна комунікація – це комунікація між представниками різних культур і народів, і здійснюється вона тільки тоді, коли між людьми різних культур розвивається «міжкультурна компетентність». Ми, услід за В. Аксьоною, міжкультурну комунікацію розуміємо як наукову етику, яка нама-

гається розробити наукові методи для покращення взаєморозуміння і міжкультурного обміну (Аксьонова, 2012, 223). Однією з причин виявлення інтересу до міжкультурної комунікації є розвиток людської цивілізації, інтернаціоналізація і глобалізація. Сучасні геополітичні зміни випробують збалансованість між нацією, територією і державою, збалансованість, яка визнається і забезпечується, головним чином, національними системами. У світлі зазначеного цікавими є висновки Т. Устименко (2018), яка вважає, що «етноцентризм є особистісною установкою, яка формується у процесі соціалізації індивіда в певній культурі та починається з надранніх етапів онтогенезу». Стадії формування етноцентризму авторка пов'язує із формуванням свідомості та самосвідомості в цілому. «Спочатку формуються сенсорні еталони, які є культурно специфічними, а отже, й етноспецифічними. Далі формуються моральні, поведінкові норми та ієрархічна система ціннісних орієнтацій, які теж чітко культурно визначені. Усі ці засвоєні еталони (сенсорні, нормативні, ціннісні) слугують для сприйняття та оцінювання людиною себе та інших людей. Функціонуючи у спілкуванні, вони є основою для порівняння і завжди виявляють схожість або несхожість позицій. У результаті такого порівняння виникає емоційна оцінка: позитивна у випадку схожості і негативна у випадку несхожості. Вираженість емоційного супроводу залежить і від міри схожості-несхожості, і від характеристик еталону, що був задіяний. Основний закон етноцентризму полягає в тому, що чим більш виразною є несхожість за всіма критеріями, тим яскравішим буде негативізм» (Устименко, 2018, 237).

Етностереотипи та упередження у міжкультурній комунікації

У результаті етноцентричної реакції, яка полягає в складанні суджень про чужі культурні цінності, спираючись на цінності власного народу, у міжкультурній комунікації виникають такі явища, як етнічні стереотипи та упередження. Відтак, часто при міжкультурній комунікації й оцінці співрозмовників, комуніканти керуються стереотипами та упередженнями, що склалися раніше, та оцінюють співрозмовників крізь призму власної культурної ідентичності, тобто через порівняння «себе»/«нас» і «їх».

Природа виникнення стереотипу сприйняття й упередження в міжкультурній комунікації лежить в об'єктивних умовах життя людей, для яких характерне багаторазове повторення одноманіт-

них життєвих ситуацій. Процес формування стереотипів та упереджень відбувається завдяки можливості людської свідомості закріплювати інформацію про однорідні явища, факти та людей у вигляді сталих ідеальних утворень (Ларіна, 2013, 16).

Прийнято виокремлювати три основні концептуальні підходи до проблеми дослідження стереотипів: психодинамічний, соціокультурний і когнітивний. Формування й засвоєння стереотипів відбувається кількома шляхами: у результаті соціалізації й інкультурації; у процесі особистісного спілкування з найближчим оточенням; унаслідок обмеженості контактів та інформації; через засоби масової інформації (Ларіна, 2013, 17).

Американські вчені Д. Кац та К. Брейлі (1933, 288-289), дали таке визначення поняттю «етнічний стереотип» – «стійка думка, яка мало узгоджується з тими реаліями, які вона прагне уявити, через притаманну людині властивість спочатку визначити явище, а потім вже його спостерігати». Таким чином, етнічні стереотипи як різновид соціальних стереотипів є відносно стійкими, спрощеними, схематизованими та емоційно-забарвленими образами і думками узагальненого характеру про етнічну групу, які з легкістю поширюються на всіх представників цієї групи.

Етнічним стереотипам притаманні такі властивості: по-перше, вони носять емоційно-оцінний характер (*представники взаємодіючих етнічних груп відчують один до одного почуття різної модальності і полярності, демонструють своє ставлення через оцінку якостей*); по-друге, мають різні полюси – негативний і позитивний: полярність етнічних стереотипів залежить від виду стереотипу (*в автостереотипах переважають стереотипи захоплення; у гетеростереотипах – стереотипи презирства, іноді позитивно пристрасні стереотипи*); по-третє, відчують вплив реальних міжетнічних відносин, і ступінь їх сприятливості залежить від характеру цих відносин – співпраці або суперництва, домінування або підкорення (Махній, 2016).

Серед механізмів, що сприяють формуванню стереотипів, зазначають такі: 1) схематизація (*на основі сприйняття народу формуються певні схеми уявлень, поведінки, що сприяють економії зусиль і швидкості дій у представників групи, яка стереотипує*); 2) категоризація (*існуючі розрізнені уявлення про групу поєднуються в певні категорії*); 3) раціоналізація (*стереотипи формуються через виправдання і логічне пояснення своїх дій*); 4) проєкція (*існуючі недоліки, негативні риси тощо не усвідомлюються, а приписуються чужій етнічній групі*); 5) каузальна атрибуція (*формуються*

негативні гетеростереотипи через приписування причин поведінки і досягнень представників чужої групи власній групі та позитивні автостереотипи через приписування позитивних причин вчинків своїй групі) (Махній, 2016).

У міжкультурній комунікації стереотипи тільки тоді бувають ефективними, коли використовуються як припущення про індивіда чи ситуацію (а не розглядаються як єдино істинна інформація про них), про причини та можливі наслідки своїх або чужих дій. Негативний бік стереотипізації полягає в абсолютизації образу групи, що не дає змоги виявити індивідуальні особливості окремої людини, а також при свідомому дотриманні людиною стереотипних суджень, що є ознакою негнучкості мислення та позиції щодо інших людей.

Під упередженням, у свою чергу, розуміють вороже ставлення до представників інших груп, їхньої культури та до будь-яких фактів, пов'язаних з їхньою діяльністю, поведінкою або соціальним статусом. Головним чинником виникнення та розвитку упередженості є нерівність у соціальних, економічних і культурних умовах життя різних спільнот. Упередження виникають як наслідок неповного чи спотвореного розуміння об'єкта, щодо якого формується думка, і здебільшого включені в культуру у вигляді нормативних заповітів (Ларіна 2013, 18).

Використання упереджень у міжкультурній комунікації має різні наслідки для людини. По-перше, наявність того чи того упередження серйозно спотворює для його носія процес сприйняття людей з інших етнічних або соціокультурних груп. По-друге, в середовищі людей, охоплених упередженнями, виникає неусвідомлюване відчуття тривоги та страху перед тими, хто для них є об'єктом дискримінації. По-третє, існування упереджень і заснованих на них традицій і практики дискримінації спотворює самооцінку об'єктів цих упереджень. Значній кількості людей нав'язується відчуття соціальної неповноцінності, і, як реакція на це почуття, виникає готовність до утвердження особистісної повноцінності шляхом міжетнічних і міжкультурних конфліктів. У процесі міжкультурної взаємодії люди воліють досягти взаєморозуміння і згоди шляхом компромісу між власними культурними цінностями з аналогічними цінностями партнера по взаємодії. Вирішальною обставиною тут виступає визнання взаємодіючими сторонами одне одного як рівноправних учасників спілкування, відносини між якими будується на принципах довіри, поваги, доброзичливості, рівності і свободи вибору. При цьому реалізація ними своїх інтересів і цілей припускає також

невтручання у справи одне одного і збереження самостійності. Такий тип взаємодії визначається в науці терміном «толерантність» (Малинка, 2012, 123).

Міжкультурна толерантність

У міжкультурній компетентності толерантність виступає як принцип оптимізації міжкультурних відносин, як необхідна умова вирішення міжкультурних суперечностей. Вона передбачає взаємну поступливість, постійну готовність до діалогу, рівність взаємодіючих сторін, визнання іншої думки, унікальності і цінності іншої особистості. У Декларації принципів терпимості (1995 р.), поняття «толерантність» визначається як правильне розуміння розмаїття культур, форм самовираження й прояву людської індивідуальності; активне ставлення до дійсності, що формується на основі визнання універсальних прав і свобод людини. Саме на цій основі створюється атмосфера довіри, рівності і терпимості, які забезпечують ефективну міжкультурну комунікацію. Толерантність у якості елементу міжкультурної компетентності характеризується відсутністю негативного ставлення до іншої культури, наявністю позитивного погляду на іншу культуру разом зі збереженням позитивного сприйняття власної культури.

Прояви толерантності нерідко можуть «переплітатися» з проявами нетолерантності, яка реалізує себе в різноманітних формах, таких як: шовінізм, ксенофобія; насильство, агресія; фанатизм, цинізм тощо. Саме на основі специфіки ідентичності формується толерантне чи нетолерантне ставлення до представників різних груп. Особиста відповідальність налаштовує толерування на розуміння позиції іншого, розширення свого досвіду до меж чужого, на спроможність мислити самому, але при цьому вміти ставити себе на місце іншого. Відтак, окреслюються межі власної автономії і свободи, межі волі в здатності не втрачати власну ідентичність, належність самому собі при вмінні мислити множинність інших (людей, позицій, ідей) в єдності людяності. З цього погляду, множинність позицій і точок зору виявляється можливою за втримання двох настанов свідомості – вірності своїй автентичності і толерантності до іншого (Іщенко, 2015, 37).

Головною метою міжкультурного навчання є формування в індивіда здатності до успішної міжкультурної комунікації. Така здатність виникає лише тоді, коли різні аспекти міжкультурного навчання наповнюються культурно-специфічним змістом, що відо-

ображає належність особистості до певного етносу, регіону проживання, суспільства в цілому. Тобто, процес навчання зводиться до того, щоб: розвивати мотиви, спрямовані на розширення міжкультурного досвіду, який відображає відмінності культурних цінностей і виховує поважне ставлення до цих відмінностей; сформувати когнітивну основу міжкультурної компетентності, що включає в себе здатність усвідомлювати загальне і специфічне в культурних картинах світу різних народів через посередництво порівняння, осмислення і прийняття культурних відмінностей; формувати зразки поведінки на основі адекватного використання вербальних і невербальних засобів комунікації; організовувати процес навчання на основі крос-культурного аналізу, тренінгових технологій навчання, емоційно-мовленнєвої сенситивності, рефлексії значущих міжкультурних комунікативних ситуацій.

Оскільки сучасні соціокультурні процеси створюють нові можливості, види і форми спілкування для представників різних культур, головною умовою ефективності яких є взаєморозуміння, діалогова взаємодія, толерантне ставлення до культури партнерів по комунікації, зазначене потребує підвищення ефективності детермінантів розвитку міжкультурної комунікації, необхідної для сумісної комунікації і співпраці з носіями інших культур. У процесі пошуку пріоритетів у міжетнічному спілкуванні через міжкультурну комунікацію «виявляється й узгоджується система цінностей різних культур» (Абрашкевічус, 2014, 29). Міжкультурні непорозуміння зазвичай виникають унаслідок несвідомого перенесення власної культурної ідентичності на співрозмовника, який є носієм інших культурних традицій і звичаїв. Потенційна можливість виявити свої культурно-ціннісні орієнтації, порівняти їх із ціннісними орієнтаціями інших представників соціуму через інформацію, яку було передано в результаті комунікації, виступає певним «культурним контекстом, здатним формувати суб'єктивне світосприйняття і впливати на особистість, формувати її культурну компетенцію» (Абрашкевічус, 2014, 29). Таким чином, толерантний підхід у міжкультурній комунікації означає, що ті чи ті етнічні і культурні особливості окремої особистості або групи осіб визнаються лише одними з багатьох і не можуть підпорядковувати собі всі інші. Він виступає як умова збереження відмінностей, як право на відмінність, несхожість, неоднаковість. При такому підході сприйняття чужої культури відбувається на основі порівняння попереднього досвіду і нового, порівняння з аналогічними елементами власної культури одночасно на раціональній і чуттєво-емоційній

основі. Почуття людини стимулюють розуміння або перешкоджають йому, встановлюють його межі.

Етноцентризм, як і будь-які інші соціально-психологічні явища, не варто розглядати як щось позитивне чи негативне, оскільки ціннісне судження про нього не може бути прийнятним. Етноцентризм є частиною буття особистості, наслідком її соціалізації та прилучення до конкретної культури. Незважаючи на те, що етноцентризм часто буває перешкодою в міжетнічній і міжкультурній взаємодії, він водночас виконує функцію підтримання та збереження етнічної самоідентичності, цілісності та специфічності.

Етнокультурні відмінності та подібності народів, які визначаються ландшафтом і кліматом, умовами їх проживання в різних країнах, різним становищем у структурі суспільства, типом релігії, способом життя та іншими причинами стають об'єктивною основою для формування міжкультурної компетентності. Практика формування міжкультурної компетентності у тій чи тій мірі пов'язана з подоланням етнокультурних стереотипів та упереджень, які певною мірою стають на заваді успішного міжкультурного діалогу, істотно обмежуючи ефективність міжкультурної комунікації. Тому ефективність міжкультурного діалогу досягається, зокрема, за рахунок подолання відповідних стереотипів шляхом залучення і використання однією культурою артефактів іншої. Толерантність як імператив взаємодії народів і культур ґрунтується на існуванні відмінностей у людських суспільствах і повазі цих відмінностей. У результаті міжкультурна компетентність стає тією властивістю особистості і товариства, яке дозволяє партнерам із міжкультурної комунікації здійснювати сумісну діяльність, створювати спільні культурні цінності, формувати єдиний соціокультурний простір, у якому можуть взаємодіяти представники різних культур і етносів. Таким чином, міжкультурна комунікація (компетентність) не тільки виконує функцію обміну інформацією у процесі взаємодії людей, що є носіями відмінних цінностей і типів поведінки, але й детермінує і формує міжкультурну толерантність партнерів із комунікації, адаптуючи тим самим представників різних етнічних і національних культур одна до одної і до мультикультурності єдиного глобалізованого світу.

Наукові джерела

Абрашкевичус, Г. 2014. «Культурна ідентичність у процесі розвитку полікультурного середовища». Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Культурологія» 14 (1): 26-33.

Аксьонова, В. І. 2012. «Детермінанти оптимізації міжкультурної комунікації в умовах сучасного глобалізованого соціуму». Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії 50: 220-230.

Горенко, О. 2010. «Історико-методологічна конкуренція етноцентризму та антропоцентризму в євроінтеграції України». Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки 19: 349-368.

Грушевицкая, Т. Г., Попков, В. Д., Садохин, А. П. 2002. Основы межкультурной коммуникации: учебник для вузов. Москва: Юнити-Дана.

Декларация принципов терпимости, 1995. Дата звернення березень 2020. http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/toleranc.shtml

Ивин, А. А. 2004. Философия: Энциклопедический словарь. Москва: Гардарики.

Іщенко, Ю. А. 2015 «Про забутий один чинник толерантності». Толерантність як соціо-гуманітарна проблема сучасності: 34-37.

Кон, И. С. 1984. В поисках себя: Личность и ее самосознание. Москва: Политиздат.

Ларіна, Н. Б. 2013. «Міжкультурна комунікація й особливості її проявів». Держава та регіони: Державне управління 2 (42): 15-18.

Малинка, Ю. Г. 2012. «Толерантність як результат міжкультурної комунікації в умовах глобалізації». Вісник Національного авіаційного університету. Серія: Філософія. Культурологія 2: 12

Махній, М. М. 2016. Етнічна психологія: навчальний посібник. Київ: Видавничий дім «Слово».

Пашукова Т. И. 2009. «Этноцентризм в межкультурной коммуникации». Вестник Московского государственного лингвистического университета 563: 50-61.

Сатарова, А. Х. 2013. «Основные проблемы межкультурной коммуникации как фактор развития современного общества». Современ. науч. исслед. и инновации 12. Дата звернення березень 2020. <http://web.snauka.ru/issues/2013/12/29074>.

Сотер, М. В. 2016. «Толерантність як основа міжкультурної комунікації». Підготовка менеджерів освітньої галузі в умовах децентралізації управлінських структур: світовий досвід: 186-188.

Устименко, Т. А. 2018. «Статус етноцентризму в міжкультурній взаємодії, його види та функції». Міжнародні відносини: теоретико-практичні аспекти 1: 231-243.

Auernheimer G., 2002. "Interkulturelle Kompetenz und Professionalität". Interkulturelle Studien 13: 18-29.

Baig, N., Ting-Toomey, S., Dorjee, T. 2014. "Intergenerational narratives on face: A South Asian Indian American perspective". Journal of International and Intercultural Communication 7: 127 – 147.

Bennett, M. J. 2009. "Defining, measuring, and facilitating intercultural learning: a conceptual introduction to the intercultural education double supplement". Intercultural Education 20 (4): 4 – 13.

Horck J., 2004. "An analysis of decision – making processes in multicultural maritime scenarios". Maritime Policy and Management 31 (1): 15-29.

Joe, J. O. 2010. "Cross-Cultural Communication Issues on Board". Proceedings IMEC-22. Alexandria: 182-195.

Katz, D., Braly, K. 1933. "Racial Stereotypes in One Hundred College Students" Journal of Abnormal and Social Psychology 28: 280-290.

Sumner, W. 1959. Folkways. New-York: Dover, Inc.

Установи соціальної пам'яті у соціокультурному інформаційному просторі

Тюрменко І.І. – доктор історичних наук, професор
orcid: 0000-0001-9350-6868

Культурний простір є виразним показником ступеня розвиненості суспільства, забезпечення особистих прав і свобод, творчого самовираження, соціального і духовного розвитку. Базовим елементом культури є бібліотечні, архівні та музейні установи, місією яких є формування мислячої, творчої генерації. На них лежить відповідальність за виховання підростаючого покоління, за його адаптацію у соціум, надання психолого-педагогічної допомоги, у тому числі і батькам; за збереження, організацію доступу та використання історико-культурної пам'яті, розвиток діалогу із суспільством.

Сьогодні в Україні інформаційне суспільство проникло в усі сфери суспільного життя, активно розвивається цифрове середовище. Складовою цього процесу є розгортання соціальних мереж, створення цифрових бібліотек, архівів, виставок, забезпечення швидкого онлайн доступу до культурного надбання, впровадження електронного урядування, розвиток нових комунікативних форм спілкування з громадами. Власне, установи соціальної пам'яті стають активним і рівноправним суб'єктом суспільних процесів, а не виконавцем, як раніше, допоміжної ролі у соціумі. Особливої актуальності набувають архівні, бібліотечні та музейні установи для невеличких міст, містечок та сільських поселень, де вони залишаються чи не єдиними осередками культури, здатним вносити в часом одноманітне, повільноплинне життя громади подих творчості, креативу, впевненості у забезпеченні повноцінного доступу дітей і дорослих до культурних цінностей. Тому метою дослідження є визначення ефективних комунікативних форм діяльності установ соціальної пам'яті для забезпечення сталого розвитку об'єднаних територіальних громад зокрема і соціуму загалом.

1. Обласні бібліотеки України для дітей як соціокомунікаційні центри громад

Тюрменко І.І. – доктор історичних наук, професор
orcid: 0000-0001-9350-6868

Халецька Л.П. – кандидат історичних наук
orcid: 0000-0002-8409-2138

1.1. Обласні бібліотеки для дітей у науковій літературі

Культурний простір є виразним показником ступеня розвиненості суспільства, забезпечення особистих прав і свобод, творчого самовираження, соціального і духовного розвитку. Базовим елементом культури є бібліотека, місією якої є формування мислячої, творчої генерації. Бібліотека для дітей має ту особливість, що на ній лежить відповідальність не лише за виховання підростаючого покоління, а й за його адаптацію у соціум, надання психолого-педагогічної допомоги, у тому числі і батькам. Питання щодо функцій дитячих бібліотек активно обговорювалося у 1970-х – 1980-х рр. Незважаючи на певний скептицизм, дитяча бібліотека посіла важливе місце у соціокультурному просторі, розширила свої функції, збільшивши вплив на суспільство. Розуміючи важливість заохочення дітей до бібліотек, суспільство продукує дитячу книжкову індустрію та індустрію дозвілля, використовує розвиваючі технології. Адже бібліотека – це перша ланка, з якої починається шлях дитини до книжки та дорослого життя.

В Україні мережа дитячих бібліотек почала складатися з кінця XIX ст. Значне розширення системи бібліотек для дітей відноситься до 60-х-початку 80-х рр. XX ст. Починаючи з 1991 р., незважаючи на складності перехідного періоду доби незалежності, вдалося зберегти накопичений досвід та залишити мережу бібліотек, у тому числі й у сільській місцевості. Роль науково-дослідного, видавничого і методичного центру виконує Національна бібліотека України для дітей, яка має універсальний склад фондів обсягом 13612 примірників книг, понад 90 назв журналів (2383 примірника), виданих до 1945 р. Загалом у 2016 р. у республіці діяло 930 дитячих бібліотек, які обслуговували біля 3 млн. дітей щорічно. У 2018 р. в Україні діє 22 обласні бібліотеки, 11 центральних. Сільську молодь обслуговує 13 000 бібліотек для дітей. Мережа дитячих бібліотек має у своїй інфраструктурі бібліотечні централізовані системи, створені у 9 великих містах. До їхнього складу входять, районні/міські бібліотеки, філії та відділи.

У 1999 р. була створена Українська асоціація бібліотек для дітей, яка є всеукраїнським громадським об'єднанням працівників бібліотечної сфери. Завданнями Асоціації є розвиток мережі дитячих бібліотек, створення умов для доступу дітей до інформаційних ресурсів, втілення у життя державної політики у галузі дитячого читання, запровадження у роботу бібліотек новітніх інформаційних технологій, підвищення професійного рівня бібліотечних кадрів тощо (Статут Української асоціації працівників бібліотек для дітей). Україна також має представництво в некомерційній Міжнародній раді з дитячої та юнацької книги (IBBY).

Незважаючи на значущу роль дитячих бібліотек дітей у соціумі, в українській науковій літературі вони ще не досліджені належним чином. Якщо питанням загального бібліотекознавства присвячений значний комплекс науково-дослідних праць, то кількісно і тематично не вистачає ґрунтовних узагальнюючих розроблень з різнопланових проблем бібліотек для дітей. За тематичною спрямованістю можна виділити праці, присвячені ролі дитячих бібліотек в інформаційному суспільстві, в адаптації підростаючого покоління, в організації дозвілля, розвитку творчих здібностей та вихованні дітей. «Популярною» залишається і проблема соціокультурної діяльності бібліотек (Т. Сафонова 2017, 10-14; В. Черноус 2015, 290-292; В. Агаркова 2018). Серед сучасних праць означеного напрямку слід виділити кандидатську дисертацію А. Гордієнко (А. Гордієнко, 2018), у якій дитяча бібліотека розглядається як культуротворчий феномен, визначається її роль у формуванні інтелектуального потенціалу суспільства. Пріоритетні напрями роботи бібліотек для юнацтва відповідно до Цілей сталого розвитку ООН на період 2016-2030 рр. визначені у публікації Людмили Рабаданової (А. Рабаданова 2017, 15-19).

Внеском у розуміння національних засад формування бібліотечної мережі можна вважати монографічне дослідження колективу авторів Національної бібліотеки України для дітей «Історія розвитку бібліотек України для дітей (кінець XIX – XX століття)» (Гордієнко, А.; Кобзаренко, А. та ін. 2015). У ній розкривається історія формування суспільної думки щодо дитячих бібліотек, характеризується процес зародження та розвитку бібліотек для дітей в Україні до 1991 р., висвітлюється роль подвижників бібліотечної справи у поширенні та формуванні мережі дитячих бібліотек, визначенні ціннісних засад їх функціонування.

Важливу роль в обміні досвідом, у професійному зростанні фахівців бібліотек для дітей мав щоквартальний науково-методичний

журнал «Світ дитячих бібліотек», який проіснував з 2001 р. по 2013 р. На сторінках цього журналу можна віднайти статті, у яких розкривалися нові форми і методи обслуговування читачів, формування фондів бібліотек, прищеплення дітям любові до книги, до читання, підвищення фахової майстерності бібліотекарів, аналізу напрямів інформаційно-бібліографічної діяльності, співпраці з органами місцевого самоврядування тощо. Перший електронний номер журналу з'явився 2002 р. (Світ дитячих бібліотек). Загалом, підсумовуючи тематику публікацій, уміщених у професійній періодиці, можна зробити висновок, що їх переважна більшість має навчально-методичний характер або представляє кращий практичний досвід.

Отже, слід констатувати, що бібліотекознавчій науковій думці не вистачає чіткого визначення стратегічних пріоритетів розвитку бібліотечної сфери в умовах глобалізаційних та трансформаційних змін. Переважно у публікаціях простежується класичний погляд на бібліотеку для дітей, який склався у попередні епохи. Науковій літературі бракує досліджень з узагальнення кращого світового досвіду з соціального партнерства, з розроблення нових технологій впливу на формування генерації «читаючої нації», створення сучасного іміджу бібліотек, з організації співпраці з органами державної влади та місцевого самоуправління. Отже, наукова думка має бути згармонізована з тими системними змінами, які відбуваються в Україні і світі.

1.1.2. Законодавче забезпечення діяльності бібліотек для дітей

З часу незалежності (1991 р.) бібліотечна система України зазнала структурних змін. Закон України «Про бібліотеки і бібліотечну справу» (1995 р.; останні зміни – 2017 р.) визначив статус бібліотек, правові та організаційні засади їхньої діяльності. А головне – Закон гарантував право на вільний доступ до інформаційних ресурсів, які зберігаються у бібліотечних фондах (Про бібліотеки і бібліотечну справу). Зміни, що стосувалися удосконалення мережі бібліотек для дітей, були внесені 2009 р. відповідно до Закону України «Про внесення змін до Закону України “Про бібліотеки і бібліотечну справу”» (2009 р.; зі змінами 2011 р.). Зокрема, дитячі бібліотеки як публічні (загальнодоступні) установи були визначні як спеціалізовані заклади, що позитивно вплинуло на формування бібліотечних фондів, створення цільових програм роботи з дітьми, батьками і, загалом, з громадою та суспільством.

На формування позитивного іміджу бібліотек для дітей та посилення їхньої ролі у формуванні освіченої нації вплинули Указ Президента України «Про стратегію сталого розвитку “Україна 2020”» (Про Стратегію сталого розвитку «Україна 2020» 2015 р.) та Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення стратегії розвитку бібліотечної справи на період до 2025 “Якісні зміни бібліотек для забезпечення сталого розвитку України”» (Про схвалення стратегії розвитку бібліотечної справи на період до 2025 року 2016 р.). Державна політика у сфері бібліотечної справи спрямована на формування ключових пріоритетів діяльності бібліотек: на консолідацію суспільства, дотримання європейських цінностей, забезпечення рівного та вільного доступу до інформації та знань тощо. У законодавстві були також визначені стратегічні напрями роботи бібліотек, які мають на меті подальше удосконалення нормативно-правової бази діяльності бібліотек та врегулювання стандартів у бібліотечній галузі відповідно до міжнародних рекомендацій; створення інтегрованої бібліотечної системи; інтенсивний розвиток документно-інформаційних ресурсів на різних носіях інформації; створення електронних бібліотек; розвиток читання через систему соціального партнерства; запровадження ефективних соціальних комунікацій тощо.

Реформування бібліотечної сфери тісно пов'язано із системними суспільними перетвореннями, які відбуваються в Україні. Зокрема, курс на децентралізацію, який покликав розвиток місцевого самоврядування на основі створення об'єднаних територіальних громад, позначився і на змінах в діяльності бібліотек. Так, відповідно до «Методичних рекомендацій з організацій мережі публічних бібліотек в об'єднаних територіальних громадах» (2017 р.) була визначена оптимальна мережа бібліотек з урахуванням типу об'єднаних територіальних громад та кількісним складом населення. З метою забезпечення рівного доступу усіх бажаючих до інформаційних ресурсів, законодавством передбачено створення нових форм бібліотечного обслуговування: 1) бібліотечних пунктів як форми нестационарного бібліотечного обслуговування для надання бібліотечних послуг територіально відокремленим підрозділом публічної бібліотеки, де працює її штатний працівник; 2) нестационарного бібліотечного обслуговування – обслуговування поза межами стаціонарної бібліотеки, що забезпечує наближення бібліотечних послуг за місцем роботи, навчання, відпочинку або проживання населення; така форма може здійснюватися за допомогою бібліотечного пункту, пересувної бібліотеки тощо; 3) пересувної бібліоте-

ки як форми нестационарного бібліотечного обслуговування, яка передбачає надання бібліотечних послуг за допомогою спеціально облаштованих транспортних засобів (бібліобусів) (Методичні рекомендації 2017). Відповідальність за розвиток публічних бібліотек в об'єднаних територіальних громадах лягає на органи місцевого самоврядування – правонаступниками усього майна на території об'єднаної територіальної громади. Водночас, громади, які не входять до об'єднаних територіальних громад, мають право спільно з органами місцевого самоврядування об'єднаних територіальних громад об'єднувати на договірних засадах кошти місцевих бюджетів для утримання комунальних установ, створювати спільні інфраструктурні об'єкти, у тому числі і бібліотечні заклади, реалізовувати спільні проекти тощо. Ці рекомендації поширюються і на бібліотеки для дітей, які відносяться до публічних установ.

Водночас нагальною залишається проблема створення Національної електронної бібліотеки для дітей. Аналогом такої бібліотеки може слугувати Міжнародна цифрова бібліотека для дітей, яка надає безкоштовний доступ до кращої дитячої книжки на мовах світу з метою інтеграції дітей у світове співтовариство на засадах толерантності, поваги до інших культур, мов та ідей, а залучення дітей до розроблення інноваційних технологій при читанні книжок може слугувати прикладом партнерства: діти для дітей (Bibliothèque Numérique Internationale pour enfants 2018).

1.1.3. Бібліотеки для дітей в системі суспільних комунікацій

Бібліотекам для дітей, які є складовою бібліотечної та інформаційної системи України, належить особлива місія у процесі соціалізації особистості. Поряд з інформаційною, пізнавальною, культурно-виховною, комунікативною, розважальною, естетичною, творчою, релаксаційною функціями важливе місце належить функціям соціалізації, інтеграції, соціального партнерства. Відбувається формування сучасних моделей соціальної взаємодії між суб'єктами громади за умови ініціативної ролі бібліотек. Тому у дослідженні була вивчена діяльність Національної бібліотеки України для дітей (Офіційний вебсайт Національної бібліотеки для дітей), а також робота обласних дитячих бібліотек України (Офіційні вебсайти Вінницької, Волинської, Дніпропетровської, Житомирської, Закарпатської, Запорізької, Івано-Франківської, Київської, Кіровоградської, Львівської, Миколаївської, Одеської, Полтавської, Рівненської, Сумської,

Тернопільської, Харківської, Херсонської, Хмельницької, Черкаської, Чернівецької, Чернігівської), за винятком Донецької, Луганської обласних дитячих бібліотек, дитячих бібліотек АР Крим і м. Севастополь (тимчасово окуповані території).

Вирішальним у цьому процесі є роль наступних чинників:

- стрімкий розвиток інформаційно-комунікаційних технологій, наслідком яких стало упровадження технологій Бібліотеки 2.0, 3.0., і нарешті Бібліотеки 4.0 у роботу українських бібліотек (Назаровець С., Кулик Є. 2017, 3-14);
- поширення електронної комунікації;
- зростання вимог до компетентності інформаційних фіхівців-працівників бібліотечних установ;
- розвиток демократії і формування в Україні громадянського суспільства;
- жорсткі умови фінансування діяльності бібліотек;
- поширення різноманітних форм «Економіки спільної участі» (Sharing Economy) – спільне користування людськими і фізичними ресурсами – що знайшло своє відображення в появі моделей «Відкритих знань» (Open Knowledge), «відкритих інновацій» (Open Innovation), кодизайну (Co-design), коворкінгу (Coworking) тощо (Назаровець С., Кулик Є. 2017, 8);
- суспільно-політичні особливості українських реалій, пов'язані з військовими діями на сході країни, наявністю значної кількості внутрішньо-переміщених осіб.

Дитячі обласні бібліотеки виступають сполучною ланкою ланцюга суспільних комунікацій «дитина-сім'я-місцева громада-суспільство-держава». Основними напрямками реалізації соціальної взаємодії між суб'єктами громадянського суспільства за допомогою інформаційно-комунікаційних засобів і соціальних ініціатив працівників бібліотек виступають: утвердження пріоритетності родинних цінностей, сімейного виховання, зміцнення взаєморозуміння членів родини; сприяння процесам соціалізації особистостей на різних вікових етапах, з різними фізичними та соціальними можливостями, у різних суспільних ситуаціях, реалізація завдань інформаційної соціалізації (забезпечення рівних можливостей в оволодінні надбаннями культури; створення умов для виявлення та розвитку творчої обдарованості дітей; захист прав та інтересів соціально неадаптованої молоді, попередження проявів бездоглядності, правопорушень; сприяння соціальній адаптації та реабілітації дітей з особливими потребами або таких, які потрапили у складні життєві ситуації; профорієнтаційна діяльність); громадянське

виховання; соціальне партнерство; утвердження позитивного іміджу бібліотек, авторитету серед владних структур, поширення їх впливу на громадськість через об'єднання зусиль бібліотечних, освітніх працівників, батьків; інформаційно-технологічне забезпечення діалогу громадян з владними структурами.

1.1.4. Проектна діяльність як засіб реалізації соціальної взаємодії

Одним з ефективних засобів є проектна діяльність та реалізація цільових програм. Виконання проектів охоплює відразу кілька напрямів реалізації соціальної взаємодії, фундаментом якої виступає соціальне партнерство, яке ґрунтується на взаємодії бібліотек з іншими установами для проведення спільних заходів в інтересах як безпосередніх учасників і організаторів проекту, так і місцевої громади. Таким чином бібліотека перетворюється на організатора соціального простору територіальної громади. Проекти та програми охоплюють різноманітні напрями, серед яких:

- пропагування книги і сімейного читання, підвищення престижу читання (Національний проект «Україна читає дітям», відповідні регіональні проекти, зокрема інтернет-проект «VIP-персона без краватки» Харківської обласної бібліотеки для дітей, Проект «17-а сторінка non-stop» Херсонської обласної бібліотеки для дітей, проект «Волинь читає дітям» Волинської обласної бібліотеки для дітей, проект «Бібліотечний клуб читання і розваг «Сонячний промінчик на книжковій полиці» Кіровоградської обласної бібліотеки для дітей ім. Т.Г. Шевченка тощо);

- сприяння зміцненню сімей через спільну діяльність (відеопроєкт «Шевченкіана нашої родини» Херсонської обласної бібліотеки для дітей; проект «Родинний вихідний або Губка Боб запрошує: подорож в країну Мультяндію» Волинської обласної бібліотеки для дітей);

- організація та підтримка краєзнавчої діяльності як засобу формування національно-культурної ідентичності (цільова програма «Джерела краєзнавства» Харківської обласної бібліотеки для дітей; проект «Ігри патріотів Херсонщини» Херсонської обласної бібліотеки для дітей; міжнародний проект «Ми – українці. Я і ти!» Львівської обласної бібліотеки для дітей тощо);

- налагодження співпраці між поліцією і громадськістю (програма ПОЛІС в рамках проекту «Залучення громадськості до реформ», проект «Поліція і Спільнота» Кіровоградської обласної біблі-

отеки для дітей ім. Т.Г. Шевченка, Чернівецької обласної бібліотеки для дітей);

- інтеграційна допомога дітям, що постраждали від збройного конфлікту на Сході України та анексії Криму, а також забезпечення соціально-культурної зайнятості дітей, чиї батьки є воїнами АТО (проєкт «Інтеграція через діалог» Кіровоградської обласної бібліотеки для дітей ім. Т.Г. Шевченка);

- сприяння соціалізації учасників АТО та членів їх сімей, а також сприяння сталій інтеграції внутрішньо-переміщених осіб у місцеву громаду (проєкт «Зробимо крок назустріч миру» Харківської обласної бібліотеки для дітей; проєкт «Файне єднає» Тернопільської обласної бібліотеки для дітей);

- запровадження міжрегіонального культурного партнерства, створення умов для повноцінної інтеграції Донецької і Луганської областей в єдиний культурно-мистецький простір України (Цільовий комплексний проєкт «Десять кроків назустріч миру» Харківської обласної бібліотеки для дітей);

використання мережі «Інтернет» для запровадження нових бібліотечних сервісів, обслуговування користувачів, проведення занять з формування інформаційної культури дітей і підлітків; надання допомоги в навчанні та організації дозвілля школярів (проєкт «Сучасна бібліотека – сучасні послуги» від програми «Бібліоміст»);

- подолання соціальної і культурної ізоляції дітей і підлітків, які знаходяться в не вигідному соціально-економічному становищі, та сприяння їх соціально-трудова адаптації до подальшого самостійного життя шляхом надання безкоштовної юридичної та психолого-педагогічної допомоги соціально незахищеним категоріям дітей середнього та старшого шкільного віку, а також батькам, опікунам, вихователям дитячих будинків (проєкт «Поглянь у майбутнє» Тернопільської обласної бібліотеки для дітей, який отримав перемогу у конкурсі «Вільний доступ до інтернету» за сприяння програми «Бібліоміст»; проєкт «Комп'ютерні технології для дітей із соціально незахищених сімей, важких підлітків, а також дітей-інвалідів» і Комплексна цільова програма «Територія без ґрат» Харківської обласної бібліотеки для дітей);

- надання інноваційних послуг для найменших користувачів бібліотеки та їхніх вихователів (батьки, опікуни, вихователі, вчителі, дитячі бібліотекарі), організація спільної діяльності дітей і батьків з метою адаптації малюків до навколишнього середовища, сприяння залученню до читання та вихованню любові до книги через гру (проєкт «Інноваційні послуги для дітей» Тернопільської

обласної бібліотеки для дітей; проєкт «Книжковий дитячий садок «Левеня» Львівської обласної бібліотеки для дітей);

- сприяння багатофункціональній реабілітації дітей з особливими потребами (проєкт «Промені надії» Харківської обласної бібліотеки для дітей; «Комп'ютерні технології для дітей із соціально незахищених сімей, важких підлітків, а також дітей-інвалідів» Харківської обласної бібліотеки для дітей; проєкт «Ти не один у світі» Вінницької обласної бібліотеки для дітей імені І.Я. Франка; проєкт «Читаємо другу» Чернігівської обласної бібліотеки для дітей ім. М. Островського);

- надання юридичної допомоги, консультацій, організація правової просвіти (проєкт «Правова ліга» Харківської обласної бібліотеки для дітей; проєкт «Файне єднає» Тернопільської обласної бібліотеки для дітей; веб-проєкт «Права дітей» Херсонської обласної бібліотеки для дітей; проєкт «Про права наймолодшим» Вінницької обласної бібліотеки для дітей імені І.Я. Франка);

- підтримка формування у дітей навичок здорового способу життя (проєкт «Бібліотека – територія здоров'я» Харківської обласної бібліотеки для дітей; проєкт «Ми за здоровий спосіб життя» Вінницької обласної бібліотеки для дітей імені І.Я. Франка);

запобігання молодіжному безробіттю шляхом створення передумов цілісної системи професійної орієнтації молоді (міжрегіональний інноваційний проєкт з профорієнтації учнівської молоді ПрофКемп, у якому беруть участь Закарпатська, Львівська, Рівненська та Херсонська області, в реалізації якого задіяні обласні бібліотеки для дітей, зокрема: проєкт «ПрофіСтарт: юні обирають майбутнє» Херсонської обласної бібліотеки для дітей, проєкт «Знай і люби свій край» Рівненської державної обласної бібліотеки для дітей);

популяризація фінансової та економічної освіти молоді (проєкт «Мільйон – це просто!» Херсонської обласної бібліотеки для дітей, Чернігівської обласної бібліотеки для дітей ім. М. Островського);

- сприяння опануванню англійською мовою (проєкт «Говоримо, вивчаємо, знаємо англійську» Вінницької обласної бібліотеки для дітей імені І.Я. Франка; проєкт «English 1 2 3 у бібліотеці» Волинської обласної бібліотеки для дітей; проєкт «Англійська в дитячих бібліотеках Львова» Львівської обласної бібліотеки для дітей (Звіт про роботу Львівської обласної бібліотеки для дітей) тощо.

Реалізація проєктів та програм передбачає різноманітність форм діяльності для досягнення задекларованих завдань. Серед найбільш поширених – тренінги, круглі столи, квести, фестивалі, свята, майстер-класи, ігрові програми, майстерні, виставки, арт-

години, конкурси, презентації, консультації, години спілкування, інформаційні повідомлення, семінари тощо. Ці форми діяльності можуть використовуватися як у рамках проєктів, так і самостійно. Проєкти можуть виступати складовою частиною програм.

Так, реалізація проєкту «Бібліотечний клуб читання та розваг «Сонячний промінчик на книжковій полиці» Кіровоградською обласною дитячою бібліотекою (в рамках програми розвитку молоді і громад «Активні громадяни» (Active Citizens), що її впроваджує Британська Рада в Україні) передбачала проведення заходів, які сприяють створенню комфортного бібліотечного середовища для усіх категорій користувачів-дітей та їхніх батьків, включають інноваційні заходи та ігрові програми, які допомагають корисно та цікаво організувати сімейне дозвілля і направлені на вироблення навичок комунікативної соціалізації для сталого розвитку громади міста (Проєкт соціальної дії Бібліотечний клуб читання та розваг).

Напрямами співпраці в рамках соціальної програми «Ти у світі не один» Харківської обласної бібліотеки для дітей (мета – інтеграція людей з особливими потребами, внутрішньо переміщених осіб у суспільне і громадське життя) (Соціальна програма «Ти у світі не один»), стали проєкти: «Тактильні книги»; «Книги доступною мовою для дітей з особливими потребами»; створення спеціальної адаптованої бібліотеки; «Діти з особливими потребами із числа внутрішньо переміщених осіб»: модульне містечко. Були обрані наступні форми роботи: сторітелінг; психологічні та дистанційні тренінги; реабілітаційні заходи (організація культурно-масових заходів, пісочна анімація, виготовлення поробок, навчання комп'ютерної грамотності); соціальні заходи (консультації юриста, правознавця, дитячого педіатра).

Поширеною формою соціальної взаємодії бібліотек є клубна робота, яка охоплює різноманітні напрями діяльності обласних бібліотек для дітей. Перевагою такої організаційної форми є можливість для учасників клубу займатися улюбленою, а значить цікавою справою у неформальній обстановці у колі зацікавлених співучасників, в результаті чого посилюються освітні, виховні, комунікаційні та інші ефекти соціальної взаємодії. Клуби (інакше – студії, майстерні, творчі лабораторії тощо) присутні у всіх без винятку обласних бібліотеках України для дітей. Вони приваблюють читачів-учасників не лише різноманітністю діяльності, але й креативними назвами: «Читай-компанія мандрує» – для дошкільнят та молодших школярів, театр-студія «Чеширський кіт» – для майбутніх акторів та актрис, Бібліокафе – для книжкових гурманів, «Спава

№ ...» – клуб інтернет-центра Херсонської обласної бібліотеки для дітей; клуб «Читацькі марципани», творча лабораторія «Мігія 3D», клуб для немовлят «Леопузики» Львівської обласної бібліотеки для дітей; клуб сімейного дозвілля «Нінтешк@», клуб цікавих зустрічей «ДОТИК» Рівненської державної обласної бібліотеки для дітей тощо.

1.1.5. Консолідація сім'ї засобами бібліотечної діяльності

Одним з пріоритетних завдань дитячих обласних бібліотек є сприяння зміцненню сім'ї як першорядної суспільної ланки, мікро-соціуму, всередині якого закладаються соціокультурні основи свідомого члена місцевої територіальної громади, громадянина України загалом. Тому в колі суб'єктів активного впливу бібліотек – батьки й інші члени родини. Окрім організації клубів, акцій, конкурсів сімейного читання, бібліотеки пропонують психолого-педагогічну підтримку як дітям, так і батькам, широке коло інформаційно-довідкових ресурсів з питань освіти та виховання. Сайти усіх бібліотек містять відповідні інформаційні сторінки. Кіровоградська обласна дитяча бібліотека пропонує рубрики «Дитяча психологія і виховання», «Дошкільна педагогіка», «Законодавчі матеріали з питань охорони материнства і дитинства», інтернет-ресурси для дітей і дорослих; в рамках проекту «Поглянь у майбутнє» у Тернопільській обласній бібліотеці для дітей діють «Батьківська академія», яка допомагає консультувати батьків, опікунів, вихователів дитячих будинків з питань виховання дітей та спілкування з ними, «Бібліотечна соціально-психологічна служба», завданням якої є психолого-педагогічна підтримка дітей і підлітків, «Клуб «Бібліо.inter.net», який надає дітям інформаційну та практичну допомогу з питань профорієнтації, працевлаштування та в реалізації їх культурних і дозвілєвих потреб; «Блог психолога», «Правову енциклопедію» для малят, підлітків, батьків представляє Харківська обласна бібліотека для дітей; у куточку «Справи сімейні» Закарпатської обласної бібліотеки для дітей батьки можуть отримати найактуальнішу інформацію з питань виховання, організації дитячого читання, сімейного відпочинку тощо.

1.1.6. Забезпечення рівного доступу до інформації, знань і культурного надбання

Соціальна взаємодія – це комунікаційно-інформаційна взаємодія, а отже сучасна дитяча бібліотека має відповідати інформацій-

ним запитам користувачів, випереджати їх, формувати інформаційну культуру громади. Обласні дитячі бібліотеки традиційно надають користувачам можливість користуватися базами даних, електронними каталогами, інтернет-ресурсами, віртуальною довідкою тощо. Так, рубрика Тернопільської обласної бібліотеки для дітей «Ресурси для батьків» (Ресурси для батьків) пропонує інформаційні сторінки «Безпека дитини в інтернеті. Шість правил для батьків», «Інтернет вікторина «Чи знаєш ти комп'ютер?», «Інтернет-ресурси для батьків», «Неймовірно про інтернет», «Правила поведінки в інтернеті», «Тест «Нема життя без інтернету», «Як зробити використання комп'ютера корисним та безпечним».

З метою подолання інформаційної нерівності, формування культури користування та споживання інформації використовуються такі форми роботи, як заняття з інформаційної та комп'ютерної грамотності, тренінги, консультації, вебуроки, інфошкола, у бібліотеках надається вільний доступ до мережі «Інтернет». Зокрема, у 2014 р. у відділі комп'ютерних технологій та забезпечення інтернет-доступу користувачам Кіровоградської обласної бібліотеки для дітей пройшла урочиста презентація проекту «Сучасна бібліотека – сучасні послуги» від програми «Бібліоміст» (Проект від програми «Бібліоміст»). У рамках проекту в грудні 2013 р. бібліотека отримала 9 комп'ютерів, оснащених вебкамерами, навушниками з мікрофоном, МФУ-пристрій, ліцензоване програмне забезпечення корпорації «Microsoft», обладнання для створення локальної мережі. З метою реалізації проекту в інтернет-залі бібліотеки створено: «Game room» – ігрову зону для розвитку дітей за допомогою онлайнересурсів та медіатеки бібліотеки; «Speaking land» – зону для надання можливостей скайп – зв'язку та різних форм онлайн-спілкування та «Education-online» – зону для надання інформаційної підтримки та допомоги учням у питаннях самоосвіти, освіти та підготовки до вступу у ЗНО.

В рамках проекту для користувачів різних вікових категорій постійно проводяться заняття з інформаційної та комп'ютерної грамотності, тренінги «Особливості спілкування у віртуалі: онлайн-безпека», «Скайп-спілкування без меж», «Зв'язок без меж сторінками соціальних мереж», «Знайомство з пошуковими системами інтернету: Комп'ютерний мегаполіс», «Разом з Пізнайком до країни знань», «Навчаємось з інтернетом», «Готуємось до ЗНО» тощо. Функції тренерів виконують працівники закладу. На тренінгах знайомляться з основами роботи з комп'ютером, вивчають основні текстові редактори, створюють свої поштові скриньки тощо. Крім тре-

нінгових занять, працівники відділу комп'ютерних технологій та забезпечення інтернет-доступу користувачам надають індивідуальні консультації допомагають підготувати цікаві, якісні реферати, презентації, створити власний блог чи відеоролик.

Завдяки проєкту, в бібліотеці з'явилася зона з вільним доступом до інтернету через Wi-Fi зв'язок, яка надає можливість користувачам закладу працювати не лише за бібліотечними комп'ютерами, а й на власних носіях інформації (планшетах, смартфонах тощо).

Проєкт «Сучасна бібліотека – сучасні послуги» також забезпечив користувачам закладу доступ до світових електронних інформаційних ресурсів на новому більш якісному рівні, значно розширивши можливості бібліотеки.

1.1.7. Модернізація комунікативно-просвітницького бібліотечного простору

Запорукою перетворення бібліотеки на центр громадської активності, зокрема дитячої, є створення креативного просвітницького, творчого, комунікативного, інформаційного простору. Засобом реалізації цього завдання є розробка блогів. Частина з обласних бібліотек для дітей активно задіяна в цьому процесі, серед яких (Сайти та блоги бібліотек України для дітей): Національна бібліотека України для дітей: «НБУшка: неофіційний сайт НБУ для дітей», «BiblioTemaTV: відеоблог НБУ для дітей», «Маленький читайлик: блог для дітей 9-10 років (НБУ для дітей)», «Психолог у бібліотеці: блог для дітей та їх батьків (НБУ для дітей)»; Житомирська обласна бібліотека для дітей: «МІСТО – Онлайн: блог Житомирської обласної бібліотеки для дітей», «Творча стежинка: блог Житомирської обласної бібліотеки для дітей»; Закарпатська обласна бібліотека для дітей: «Мандруймо разом Срібною Землею: краєзнавчий блог Закарпатської обласної бібліотеки для дітей та юнацтва»; Кіровоградська обласна бібліотека для дітей ім. Т.Г. Шевченка: «Бібліотечний клуб "АРТ-світ": блог Кіровоградської обласної бібліотеки для дітей», «Бібліотечна міні-школа «Вулик»: блог Кіровоградської обласної бібліотеки для дітей», «BIBLIOPORT: блог Кіровоградської обласної бібліотеки для дітей», «ФАХОВИЙ MESSAGE: блог відділу розвитку дитячих бібліотек і маркетингу Кіровоградської обласної бібліотеки для дітей ім. Т.Г. Шевченка»; Львівська обласна бібліотека для дітей: «Бібліородзинки: фотоблог Львівської обласної бібліотеки для дітей», «БлоГнот Методиста: блог Львівської обласної

бібліотеки для дітей», «Бібліо-Граф: блог інформаційно-бібліографічного відділу Львівської обласної бібліотеки для дітей», «БібліоЛіто: блог читачів Львівської обласної бібліотеки для дітей»; власні блоги пропонують також Миколаївська, Одеська, Полтавська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Харківська, Херсонська, Хмельницька, Черкаська обласні бібліотеки для дітей. Так, у лютому 2012 р. почав діяти блог Тернопільської обласної бібліотеки для дітей «Бібліомістечко» (Бібліомістечко), який отримав перемогу в конкурсі «Навчально-інноваційні бібліотеки – 2011» за програмою «Бібліоміст». Проект «Бібліомістечко» розрахований на дітей віком від 1 до 10 років. Завітавши до «Бібліомістечка» відвідувачі побувають у «Казковому дворі», де можна прослухати та переглянути аудіо та відеоказки, прочитати улюблені книги, спробувати акторські здібності у ляльковому театрі; позмагаються у складанні малюнка з пазлів, візьмуть участь у логічних і розвиваючих іграх у «Кварталі розумників»; побавляться у рухливі та рольові ігри на «Ігровому майдані», з якого можна буде потрапити до дитячого «Інтернет-куточку», де можна взяти участь у інтернет-вікторинах, складанні флеш-карток на інтерактивній дошці SMART і на сенсорних моніторах, пограти у відеоігри, здійснити віртуальну мандрівку, поспілкуватися з друзями у Skype; зможуть ліпити з пластиліну, виготовляти витинанки, розмальовувати писанки, будувати з кубиків і конструкторів у майстерні «Умілі ручки» та на «Будмайданчику». Цілями проекту є: створення належних умов і невимуженої атмосфери, що сприятиме залученню малечі до читання та вихованню любові до книги через гру; допомога батькам у навчанні ранньої грамотності дитини, в адаптації малюка до навколишнього середовища (поведінка на вулиці, у поліклініці, супермаркеті, перукарні, бібліотеці та ін.); інформаційна підтримка батьків, вихователів та вчителів в оволодінні ними педагогічними та психологічними навичками виховання дітей. Для реалізації проекту працівниками бібліотеки було розв'язано низку завдань (Проект «Інноваційні послуги для дітей»):

- створення сприятливих умов для відвідування бібліотеки дошкільнятами з батьками;
- облаштування зони для розваг і читання з урахуванням вікових особливостей дітей: від 1 до 3 років, від 4 до 6 років, від 6 до 10 років;
- оволодіння навичками надання інноваційних послуг для дітей у бібліотеці, використання інноваційних ігрових технологій з досвіду публічних бібліотек світу;

- підготовка і проведення тренінгів для дитячих бібліотекарів України та області, а також для батьків, вихователів та вчителів;
- підготовка навчального посібника з інформаційними матеріалами та описом інтерактивної методики роботи з дітьми на основі отриманого досвіду;
- створення вебсайт проєкту «Бібліомістечко», інформаційного блогу, налагодження випуску друкованої продукції (буклети, закладки, брошури з описом інноваційних послуг для дітей);
- залучення батьків до спільної з дітьми діяльності (сімейні читання, виготовлення аплікацій, іграшок, виробів з бісеру, конструювання, інтерактивні ігри) та до організації і проведення масових заходів для дітей;
- надання практично-методичної допомоги батькам з питань виховання дітей за допомогою книги та консультацій фахівців

Важливими умовами реалізації проєкту є довірливі, рівноправні стосунки між учасниками проєкту (діти, бібліотекарі, батьки, вихователі); урахування вікових та психологічних особливостей дітей; періодичність навчальних тренінгів та системність у проведенні інформаційних спілкувань. Працівниками бібліотеки забезпечений зворотній зв'язок маленькими відвідувачами та батьками, які можуть свої враження, зауваження, побажання записати у «Книзі відгуків та побажань». Слід підкреслити, що записи відображають захоплення і подяку відвідувачів творчому колективу бібліотеки (Відвідувачі про Бібліомістечко).

1.1.8. Розвиток ефективних соціальних комунікацій і соціального партнерства

Як центр громади, дитячі бібліотеки поступово стають майданчиками реалізації соціальної політики держави, опановують сучасні інструменти діалогу громади з органами влади, яким виступає електронне урядування. Зокрема, Миколаївська обласна бібліотека для дітей ім. В. Лягіна знайомить користувачів з поняттям електронного урядування, його завданнями, електронними послугами та пропонує на своєму сайті низку електронних ресурсів за рубриками «Е-уряд», «Інтернет-приймальні державних органів влади», «Е-законодавство», «Нормативні акти Миколаївського регіону», «Е-база даних», «Е-бібліотека», «Е-зайнятість», «Е-консультація», «Е-культура», «Е-митниця», «Е-освіта», «Е-пенсія», «Е-платежі», «Е-податки», «Е-послуги», «Державна міграційна служба України», «Е-пошта», «Е-реєстр», «Е-розшук», «Е-субсидія», «Е-суд», «Е-торги», «Е-

транспорт», «Е-юстиція», «Попередній запис на прийом на порталі Головного територіального управління юстиції в Миколаївській області для подачі документів щодо: державної реєстрації речових прав на нерухоме майно; реєстрації актів цивільного стану про народження та смерть; укладання та розірвання шлюбу; зміни імені; визначення дати та часу державної реєстрації шлюбу» (Е-урядування та електронні послуги в Україні). Чернігівська обласна бібліотека для дітей подає інформаційні посилання на сайти Чернігівської ОДА; Чернігівської облради; Міністерства культури України; Департаменту культури і туризму, національностей та релігій Чернігівської ОДА.

Успішна реалізація проєктів і програм в першу чергу залежить від налагодження бібліотеками ефективною взаємодії, найчастіше багатобічної, з різними організаціями, установами, органами влади, рухами, фондами, медіа-ресурсами тощо, що дає можливість вирішувати проблеми місцевого співтовариства у різних напрямках. Як слушно зазначив заступник директора з загальних питань Харківської обласної бібліотеки для дітей Роман Драган, «соціальне партнерство є прогресивною формою взаємодії з зовнішнім середовищем та вагомим чинником у розвитку бібліотек. Найбільш перспективним є партнерство на основі програмно-цільового підходу. Розробка та запровадження програм дозволяє сформулювати спільну стратегію діяльності, сконцентрувати інтелектуальні ресурси у сферах просвітницької та соціально-гуманітарної діяльності, розвитку і промоції читання, реалізації широкомасштабних міжнародних, всеукраїнських, міжрегіональних заходів, акцій, конкурсів тощо» (Огляд діяльності Харківської обласної бібліотеки для дітей).

Так, Кіровоградська обласна бібліотека отримала фінансування від Британської Ради на реалізацію проєкту «Бібліотечний клуб читання і розваг «Сонячний промінчик на книжковій полиці», долучившись у 2015 р. до програми розвитку молоді і громад «Активні громадяни», що впроваджує Британська Рада в Україні. Проєкт реалізовувався відділом дитячого та сімейного читання спільно з громадською організацією «Центр розвитку людини і сім'ї «Сонячний Зайчик», молодіжною громадською організацією «Сімейний Монтессорі Центр «Ладушки», а також іншими партнерами та друзями бібліотеки.

У 2016 р. Кіровоградська обласна бібліотека для дітей ім. Т.Г. Шевченка взяла участь в проєкті «Залучення громадськості до реформ», частиною якого є програма ПОЛІС, спрямована на плідну співпрацю між поліцією та громадськістю. В рамках проєк-

ту «Поліція і Спільнота» за підтримки та сприяння Міжнародної організації IREX бібліотека виступила комунікативним майданчиком і організатором проведення спільних з патрульною поліцією заходів для дітей, їхніх батьків, вихователів, вчителів, під час яких розглядалися такі важливі питання, як структура нової поліції, правила безпеки дорожнього руху та поведження дітей у разі виникнення небезпечних ситуацій, протидія булінгу в дитячому середовищі, причини правопорушень серед підлітків та їх попередження. Партнерами програми стали громадська організація «Прес-клуб реформ», обласна бібліотека для дітей імені Шевченка, благодійний фонд «Повернення до життя» та Льотна Академія НАУ.

Протягом 2016-2017 рр. на базі відділу підліткового читання та інформаційно-консультативних послуг користувачам працював Локальний центр громадянської освіти, діяльність якого була спрямована на інтеграційну допомогу дітям, що постраждали від збройного конфлікту на Сході України та анексії Криму, а також забезпечення соціально-культурної зайнятості дітей, чий батьки є воїнами АТО. Локальний центр працював завдяки участі бібліотеки у проєкті «Інтеграція через діалог» спільно з Всеукраїнською Асоціацією викладачів історії та суспільних дисциплін «Нова доба», підтриманого Європейським Союзом. Було організовано низку бібліотечних заходів, майстер-класів, зустрічей з фахівцями, які відбулись для дітей в рамках дії Локального центру; 11 травня 2017 р. в бібліотеці відбулося відкриття пересувної молодіжної арт-виставки «Те, про що важко сказати» (автор – український фотограф Христина Музичук). Учасниками цього арт-проєкту стали діти, які постраждали від збройного конфлікту на Сході України.

Кіровоградська обласна бібліотека для дітей ім. Т.Г. Шевченка спільно з департаментом культури, туризму та культурної спадщини Кіровоградської обласної державної адміністрації, обласним центром народної творчості, обласною громадською організацією інвалідів «Народна академія творчості» кілька років поспіль організовують на базі бібліотеки регіональний етап Всеукраїнського фестивалю творчості осіб з обмеженими фізичними можливостями «Барви життя» (Історична довідка).

Серед партнерів Тернопільської обласної бібліотеки для дітей: Тернопільська обласна організація Товариства Червоного Хреста; комунальна установа Тернопільської обласної ради «Центр здоров'я»; Головне управління юстиції у Тернопільській області; Міське управління юстиції; Спілка молодих юристів головного управління юстиції у Тернопільській області; Тернопільський міський відділ

внутрішніх справ; Тернопільський міський центр соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді; Головне управління Національної поліції у Тернопільській області; Служба у справах неповнолітніх тай Тернопільської міської ради; Громадська організація «Інформаційно-правовий центр «Права людини»; Студентська ініціатива Тернополя; громадська організація Молодіжний центр розвитку «Міст»; видавництва «Навчальна книга-Богдан», «Джура», «Підручники і посібники», «Медкнига» тощо.

До реалізації проєкту «17-а сторінка non-stop» (Проект «17-а сторінка non-stop»), започаткованого з метою популяризації книги та читання серед молоді та який представляє собою серію зустрічей з успішними людьми, Херсонською обласною бібліотекою для дітей залучено гостей-представників різноманітних сфер суспільної діяльності, серед яких: Володимир Сальдо, народний депутат України, мер міста Херсона 2002-2012 рр.; Тетяна Варушик, депутат Херсонської міської ради; В'ячеслав Савченко, начальник служби безпеки України в Херсонській області; Ігор Семенчев, голова Антонівської селищної ради; Сергій Кока, військовий комісар Херсонської області; Олег Мазуряк, головний лікар Херсонського кардіодиспансеру, Заслужений лікар України; Владлен Гірін, підприємець; Олександр Книга, директор Обласного академічного музично-драматичного театру ім. Миколи Куліша; Надія Звягінцева, поетеса, редактора видавничого проєкту «Літературні скарби Херсонщини»; Михайло Толстих, художник-сюрреаліст, філософ та ін.

На сайтах всіх обласних бібліотек України для дітей міститься інформація про друзів та партнерів бібліотек. До основних напрямів соціального партнерства належать наступні:

- партнерство «бібліотека-читач»;
- партнерство з органами влади;
- партнерство з інформаційними органами;
- партнерство з освітніми закладами;
- партнерство з установами культури;
- партнерство з громадськими організаціями;
- економічне партнерство (бізнес-структури, підприємства різної форми власності);
- партнерство з релігійними громадами і конфесіями;
- професійне партнерство (взаємодія бібліотек);
- міжнародне партнерство;
- індивідуальне партнерство (бібліотека-особа);
- волонтерська діяльність.

Таким чином, на сучасному етапі відбувається зміна формату роботи дитячих бібліотек: від бібліотеки-книгозбірні до бібліотеки-суспільного закладу, соціокультурного центру громади. Своєю діяльністю вони доводять свою значимість для громади, повною мірою розкриваючи свій суспільний потенціал. Механізмами реалізації цієї ролі бібліотек виступають: осучаснення інформаційно-технологічної бази; постійна активна участь в національних і міжнародних програмах, конкурсах, у діяльності бібліотечних асоціацій, що значно розширює можливості доступу бібліотеки до засобів модернізації діяльності і простору бібліотек; розвиток соціального партнерства; опанування організаційно-комунікаційними компетенціями для співпраці з громадою, органами місцевої і центральної влади, бізнесом, засобами масової комунікації, суспільними національними та міжнародними організаціями; створення креативного просвітницько-комунікативного простору для розкриття внутрішнього потенціалу дітей, їх інтеграції в громаду, згуртування навколо спільної діяльності місцевих жителів та вимушених переселенців; висвітлення діяльності бібліотек в ЗМІ, використання засобів PR та реклами для промоції своєї діяльності.

2. Державні архіви України як інформаційно-комунікаційна система

Божук Л.В. – кандидат історичних наук
orcid: 0000-0003-3883-5997

2.2.1. Архіви як соціально-комунікаційні інститути

Історико-культурна спадщина України, її історична пам'ять не можуть вважатися повноцінними без максимально повного залучення до наукового обігу величезних масивів документів, що містяться у фондах державних архівів. А відтак, – основними процесами в архівній справі є фізичне збереження архівних документів, облік та забезпечення доступу (безпосереднього та інтелектуального) до них.

Отже, сенс і мета існування архівних установ України полягає у забезпеченні всім членам українського суспільства умов рівного, нічим не обмеженого доступу до документної ретроспективної інформації.

Доступ до архівів – це прояв одного з основних прав людини: права на інформацію. Запорука конституційного права громадян

на вільний доступ до інформації – мобільність та відкритість різнопланових інформаційних потоків, зокрема й архівної інформації, не тільки для обмеженого контингенту користувачів (управлінців, науковців), а й для пересічних громадян та соціальних інституцій України. Зауважимо, що, за твердженням науковців, інформація є «соціальним благом», яке дозволяє людині «досягти ефективної самореалізації і реалізувати потенційні можливості, сприяє ефективній діяльності в різних сферах життя» і, що на нашу думку, є надзвичайно важливим, забезпечує «здійснення свободи вибору». Відтак, – право на інформацію є принципово важливим для сьогодення української держави як системи, що інтенсивно розвивається. У цьому сенсі «право на інформацію», зокрема й архівну, одержує «правову регламентацію не тільки як право індивіда, а й як найважливіша форма забезпечення взаємозв'язку між державою і громадянським суспільством» (Дзюбань&Жданенко 2013, 59-60).

Саме рівень доступності архівної інформації визначає сьогодні роль архівів у політичному житті суспільства як інструмента демократичного контролю за діяльністю органів влади та самопізнання. Адже «доступ до архіву, – як підкреслює дослідник В. Вятрович, – це не просто задоволення якихось просвітницьких чи інформаційних інтересів громадян. Це мірило демократії» (Розсекречені електронні архіви СБУ будуть зберігати і досліджувати у Києво-Могилянській Академії.). Разом з тим, доступ до інформації – це також і механізм конструювання колективної пам'яті й відповідно суспільної свідомості (Чиркова 2011, 37-38).

Таким чином у сфері архівної справи визначаються національні інтереси як певний баланс інтересів особи, суспільства та держави. Інтереси особи полягають у праві на законне володіння, розпорядження і користування архівними документами, на отримання й використання архівної інформації, на захист конфіденційних відомостей, що містяться в особових документах.

Інтереси суспільства полягають у забезпеченні верховенства права власності суспільства на архівні документи, створенні та підтриманні умов використання архівної інформації для самопізнання та самовдосконалення суспільства.

До сфери інтересів держави в архівній справі належать збереження архівних документів передовсім державного походження як одного з найважливіших елементів державності, використання архівної інформації для ефективного функціонування державних структур, регулювання використання архівної інформації, що містить державну таємницю.

Архів як своєрідна інформаційна система, не лише забезпечує постійне накопичення фонду як ресурсу інформації, але й здійснює його аналітико-синтетичну обробку, вдосконалює залучення до наукового й культурного обігу суспільно важливої інформації. Архіви України – Національний архівний фонд (НАФ) – є складовою частиною української і світової історико-культурної спадщини. Уперше правове поняття НАФ як однієї з найбільших національних цінностей зафіксував Закон України «Про Національний архівний фонд і архівні установи» (1993 р.; зі змінами 2020 р.).

НАФ є глобальною складно структурованою системою, складовою української й світової культурної спадщини та інформаційних ресурсів суспільства, перебуває під охороною держави і призначений для задоволення інформаційних потреб суспільства і держави, реалізації прав та законних інтересів кожної людини.

2.2.2. Проблеми актуалізації архівних інформаційних ресурсів України у науковій літературі

Архівні установи та інформаційні ресурси, які вони зберігають, відіграють важливу роль у формуванні інформаційного суспільства в кожній країні, забезпечують історико-культурну єдність держави, що є підґрунтям її економічного зростання, зміцнення її міжнародних зв'язків, у тому числі й шляхом репрезентації в глобальній інформаційній мережі національних документальних надбань.

Інформаційні послуги в задоволенні потреб споживачів у соціально значущій ретроспективній документальній інформації архів задовольняє на основі інформаційного ресурсу, що є сукупністю документів у інформаційних системах (бібліотеках, архівах, банках даних тощо). Інформаційним ресурсом архівів є архівні фонди. Оскільки інформаційні потреби споживачів ретроспективної документальної інформації задовольняються у результаті певних інформаційних процесів, то основне функціональне призначення архівної інформаційної системи полягає у забезпеченні відповідних інформаційних процесів: збирання, накопичення, опрацювання, створення, використання, поширення, збереження інформації, що представляє собою історико-культурну спадщину.

До ключових напрямів організації якнайширшого доступу до архівних ресурсів належить переведення в електронну форму довідкового апарату архівів та архівних документів – тобто формування цифрового інформаційного простору України.

Проблеми актуалізації архівних інформаційних ресурсів в Україні, використання новітніх форм репрезентації архівної інформації, зокрема й в мережі «Інтернет», досліджували українські науковці Г. Боряк (Боряк 1995, 348; 2013, 9-25; 2020, 141-169), А. Кисельова (Кисельова 2005, 19; 2004, 58-70; 2004, 238-247), І. Матяш (Матяш 2005, 10-26; 2007, 16-28), Н. Меньківська (Меньківська 2009, 51-55), К. Новохатський (Новохатський 2008, 75-83), Л. Юдіна (Юдіна 2005, 17) та ін.

Досить детально питання організації інтелектуального доступу до інформаційних ресурсів Національного архівного фонду (надалі – НАФ) з використанням як традиційних видів довідкового апарату, так і нових (електронні бази даних облікового та тематичного характеру, електронні версії реєстрів описів тощо) розглядає у своєму дисертаційному дослідженні Л. Юдіна (Юдіна 2005, 17). Ґрунтовні дослідження стосовно створення Археографічного реєстру національної архівної спадщини України та основних форм репрезентації архівних інформаційних ресурсів в мережі «Інтернет» належать Г. Боряку (Боряк 1995, 348; 2013, 9-25; 2020, 141-169). Проблемам формування електронних архівних ресурсів, створення та наповнення вебсайтів державних архівів установ, вебпорталу «Архіви України» присвячене дисертаційне як традиційних видів довідкового апарату (описи, каталоги, путівники, огляди, покажчики тощо) так дослідження А. Кисельової «Архівні ресурси України в глобальній інформаційній мережі: види, доступ, перспективи» (2005 р.), а також низка інших її робіт з означеної проблематики (Кисельова 2005, 19; 2004, 58-70; 2004, 238-247). Зокрема, у своїй дисертації А. Кисельова простежує історію становлення архівних вебсайтів у провідних державах світу, й в Україні, досліджує особливості функціонування вебсайтів архівних установ, види інформаційних ресурсів архівної сфери, структуру та перспективи їх розвитку (Кисельова 2005, 19). Важливо, що науковець визначає низку аспектів розвитку вебсайтів державних архівів України в напрямі трансформації їх у комплексні документально-інформаційні центри.

2.2.3. Інформаційні ресурси і сервіси Інтернет у соціокомунікаційній діяльності державних архівів України

Основною метою реалізації пріоритету архівних установ України в напряму підтримки та розвитку національної ідентичності, як зазначено у річному звіті Державної архівної служби за 2015 рік, є «на-

ближення діяльності архівних установ до потреб громадянського суспільства шляхом розширення доступу до архівних документів, запровадження сучасних інформаційних технологій, зокрема й з надання архівних електронних послуг користувачам, підготовки збірників документів, монографій, біографічних та довідкових видань, створення системи інформаційних ресурсів, інтегрованої у світовий інформаційний простір» (Звітна інформація 2015, 74).

Цілком зрозуміло, що для реалізації визначеного кола першочергових завдань необхідно вжиття заходів як нормотворчого так і організаційного характеру. Стосовно першого, то нагальним є забезпечення супроводу наказу Міністерства юстиції України «Про затвердження Порядку підготовки документальних видань».

Щодо заходів організаційного характеру, то на думку архівістів, це, насамперед: забезпечення вільного доступу до документів НАФ та сприяння активізації досліджень історії України; проведення круглих столів, виставок документів, організація оприлюднення документів з актуальних історичних тем у засобах масової інформації та у мережі «Інтернет»; надання широкого доступу до архівних документів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917 – 1991 рр., вирішення питання доступу до архівної інформації репресивних органів, носії якої містять грифи секретності, не передбачені законодавством України. Підготовка путівників та довідкових видань за галузевою програмою «Архівні зібрання України» та публікація їх електронних версій на галузевому вебпорталі «Архіви України»; створення електронної пошукової бази даних про склад і зміст архівних фондів на вебпорталі «Архіви України»; надання електронних сервісів тощо (Звітна інформація 2015, 74-75).

Проведений нами аналіз щорічних звітів про підсумки діяльності Державної архівної служби України (надалі – Укрдержархів), розміщених на вебпорталі «Архіви України» в електронному форматі за періоди 2010 – 2015 рр., показав усвідомлення українськими архівістами важливості наближення діяльності архівів до потреб суспільства. Так, у звітах за 2012 – 2015 рр. знаходимо розділи «Наближення діяльності архівних установ та установ страхового фонду документації до потреб громадянського суспільства (4-й розділ звіту) і «Нормативно-правове та науково-методичне забезпечення діяльності архівних установ та спеціальних установ страхового фонду документації» (5-й розділ звіту). Натомість у звітах за 2010 – 2011 рр. присутній розділ «Розсекречування документів НАФ», що свідчить про актуальність на той час саме роботи з розсекречення документів НАФ.

Безсумніву, пріоритетним завданням в діяльності архівів є робота зі зняття обмежень на доступ до секретних архівних документів, що не містять державної таємниці. Станом на грудень 2015 р. документи, що перебувають на таємному зберіганні, становлять 0, 18 % від загальної кількості документів державних архівів (Офіційний вебпортал Укрдержархіву).

Отже, на сьогодні ця проблема залишається актуальною, проте не є нагальною. Можемо стверджувати, що пріоритетним завданням в діяльності державних архівів України у зв'язку з глобальним поширенням інформації, впровадженням концепції відкритого суспільства в нашій державі, є розширення доступу до архівних документів, що в свою чергу надає можливість українському суспільству мати більше інформації про своє історичне минуле. А відтак українські архівісти у своїй діяльності намагаються керуватися положеннями Загальної декларації прав людини, в якій, зокрема, проголошується право кожного «здійснювати пошук, отримувати і поширювати інформацію та ідеї будь-якими засобами інформації і через будь-які кордони» (Загальна декларація прав людини 1998, 8).

2.2.4. Вебсайти архівних установ як документно-інформаційні системи доступу до історико-культурної спадщини України

Одним із стратегічних напрямів організації доступу до архівної інформації, що становить історичну та культурну цінність є оцифрування документів НАФ. Так, згідно зі звітом діяльності Укрдержархіву упродовж 2019 р. оцифровано 83 052 тис. одиниць зберігання та одиниць обліку документів НАФ, тоді як у 2018 р. лише 38971. Драйверами із оцифрування документів НАФ у звітному році є ЦДАГО, ЦДІАЛ, ЦДКФФА, ЦДНТА, держархіви Вінницької, Волинської, Київської, Луганської, Хмельницької областей. Також, впродовж року оцифровано та переведено в електронний вигляд 7204 описи. Найактивніше робота із оцифрування описів на документи НАФ у звітному році проводилася державними архівами Волинської, Кіровоградської, Миколаївської, Рівненської областей (Офіційний вебпортал Державної архівної служби).

У контексті розвитку відкритого суспільства маємо характеризувати й діяльність архівів України в плані репрезентації архівних інформаційних ресурсів в мережі «Інтернет», зокрема й через створення вебсайтів архівних установ, об'єднаних у єдиний вебпортал

«Архіви України», що є невід'ємною складовою інформаційних ресурсів України.

Вебсайт розглядається як документно-інформаційна система, оскільки йому притаманні всі ознаки такої системи у класичному розумінні: наявність масиву документів, засобів інформаційного пошуку, техніко-технологічних засобів фіксування, зберігання та представлення інформації, що існує у вигляді організованої сукупності електронних документів та їхніх зв'язків.

Офіційний вебпортал «Архіви України» було створено у результаті комплексу організаційно-правових заходів пов'язаних з інформатизацією архівної галузі і на сьогодні є потужним профільним інформаційним ресурсом, який містить величезний масив різнопланових відомостей про документальну спадщину України. Погоджуємося з твердженням А. Кисельової, яка визначає «вебсайт «Архіви України» як «новий вид архівного довідника – комплексний електронний довідник оперативного характеру» (Кисельова 2005, 19). Можливості такого довідника досить широкі: він може включати описову (повідомлення, хроніка, огляд тощо), бібліографічну та археографічну (каталоги, покажчики, списки, переліки), едиційно-текстову (публікація джерел та наукових ресурсів), зображувальну (зокрема й кіно-фото ресурси) інформацію, зокрема, й краєзнавчого змісту, бази даних тощо.

В Україні офіційний вебпортал Укрдежархіву (Держкомархів України до 2010 р.) створено 24 грудня 2000 р. відповідно до Указу Президента України від 31 липня 2000 р. № 276а/2000 «Про заходи щодо розвитку національної складової глобальної інформаційної мережі «Інтернет» та забезпечення широкого доступу до цієї мережі в Україні» та Розпорядження Президента України від 2 вересня 2000 р. № 273/2000-рп «Про невідкладні заходи щодо розвитку архівної справи» як основний державний інформаційний ресурс глобальної комп'ютерної мережі «Інтернет» в архівній галузі та архівній інформатизації.

Вебпортал Укрдежархіву в розділі «Архіви України» містить перелік архівних установ, а саме: Укрдержархів, УНДІАСД, 14 центральних державних, 27 місцевих, 14 галузевих державних архівів, відомчих архівних установ (НАН України, Міністерства освіти і науки України, Міністерства культури України) та надає можливість переходу безпосередньо до сторінки кожної установи (Офіційний вебпортал Державної архівної служби. 2020).

Наявність у кожного державного архіву офіційного вебсайту є невід'ємною складовою його інформаційної діяльності. Погоджує-

мося з думкою дослідників, що загалом можна виокремити наступні основні елементи (форми) представлення інформаційних ресурсів на вебсайті архіву:

1. Інформативні сторінки вебсайту – огляди фондів архіву, описи каталогів, картотек і покажчиків, які є в архіві.

2. Електронні довідники різноманітних жанрів і видів – путівники, анотовані реєстри описів тощо.

3. Цифрові зображення документів – у вигляді електронних виставок (онлайн виставок).

4. Власна науково-інформаційна робота працівників архіву – наукові публікації, дослідження.

Характерним для більшості архівних вебсайтів є те, що практично на кожному з них подано інформацію про фонди. На вебсайтах обласних архівів України характеристика складу фондів розміщена у рубриках «Фонди», «Склад фондів», «Склад та характеристика фондів», «Огляди фондів», «Науково-довідковий апарат». Показовими у плані оцифровування фондів є Державні архіви Кіровоградської та Одеської областей, на сайті яких у рубриці «Електронний архів» розміщені цифрові матеріали наявних в установах соціальної пам'яті фондів, описів, путівників, метричних книг ті інших архівних ресурсів (Офіційний вебсайт Державного архіву Кіровоградської області; Офіційний вебсайт Державного архіву Одеської області. 2020). Крім того, на сайтах деяких архівів подається характеристика фондів у розгалуженому вигляді.

Важливим елементом представлення наявного в архівах документального ресурсу є створення електронних фондових каталогів. Попри те, що в архівних установах України різноманітні інформаційні матеріали існують переважно на традиційних носіях, на вебсайтах архівів вони також вже є доступними і в електронному вигляді. Серед таких документів: путівники, огляди, покажчики, анотовані реєстри описів, бази даних, що виконують функції довідників. Відповідно до «Правил роботи архівних установ України» архівні довідники можуть вестися в електронній формі з метою забезпечення оперативного, багатоаспектного пошуку архівної інформації та виведення її на екран дисплея. Інформаційною основою комп'ютеризованого довідкового апарату є зміст описових статей на усіх рівнях архівного описування, а також ключові слова та рубрикатори (Правила роботи архівних установ України 2013, 111).

Аналіз вебсайтів державних архівів показав, що путівники по архіву є у відкритому доступі на сайтах майже всіх обласних державних архівів України. Готуються до друку путівники за фонда-

ми центральних (Центральний державний історичний архів України, м. Львів, Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, Центральний державний архів громадських об'єднань України) і регіональних архівів (державні архіви Вінницької, Сумської, Тернопільської, Харківської, Хмельницької, Чернівецької, Чернігівської областей, м. Києва), доповнення до опублікованих раніше путівників державних архівів Донецької, Миколаївської, херсонської областей (Офіційний вебпортал Державної архівної служби України).

Анотований реєстр описів як елемент вебсайту архіву виявлено на інтернет-сторінках переважної більшості архівів, зокрема: Державного архіву Волинської області (Анотований реєстр описів / Фонди періоду до 1939 року; Анотований реєстр описів фондів органів і організацій Компартії України (1939-1991).), Державного архіву Дніпропетровської області (Реєстр описів фондів радянського періоду і незалежності), Державного архіву Житомирської області (Фонди дорадянського періоду), Державного архіву Закарпатської області (Анотований перелік описів фондів угорського походження Берегівського підрозділу Державного архіву Закарпатської області до 1918/1919 рр. – та за 1938 – 1944/1945 рр.), Державного архіву Кіровоградської області (Том I. Фонди періоду до 1917 року; Том II. Фонди періоду після 1917 року Кн. 1 та Кн. 6), Державного архіву Миколаївської області (Т. 1. Фонди дорадянського періоду), Державного архіву Одеської області (Дорадянський період), Державного архіву Черкаської області (Том 1: Фонди дорадянського періоду; Том 2: Кн. 1. Фонди періоду після 1917 р.) Державний архів Херсонської обл. (Т.1, Т. 2. Фонди періоду після 1917 р.) тощо.

Ще одним видом інформаційно-аналітичного документа є архівний показчик, який може виступати самостійним архівним довідником або елементом довідкового апарату до архівного довідника. Основними видами показчиків є: тематичні, предметні (різновиди – іменні та географічні), хронологічні. Показчики бувають також внутрішньофондові, міжфондові, міжархівні.

2.2.5. Виставки онлайн як сучасний засіб репрезентації архівної інформації

До сучасних методів репрезентації архівної інформації відносяться також організація виставок архівних документів, які функціонують у мережі «Інтернет» в режимі виставок олайн. Виставки, як важливий напрям ПР-технологій архіву в сучасному соціально-

комунікаційному середовищі, розраховані на всі три види взаємодії з оточуючим середовищем: зовнішньосистемним, внутрішньосистемним та міжсистемним.

На вебпорталі Укрдержархіву України розташовані постійно діючі документальні виставки онлайн, які класифікуються за такими рубриками: автограф української історії, голодомор, історія державності, радянський тоталітаризм, вибори, персоналії, Друга світова війна, Чорнобиль, пам'ятні дати, катастрофи в архівах, різне, документальні виставки олайн регіональних архівів, бібліографічні виставки Фонду Президентів України. Для зручності користування соціально значущою ретроспективною документною інформацією на інтернетсайті Укрдержархіву розміщено тематичний покажчик виставок та окремих розділів.

Для порівняння нами було використано не лише наявну інформацію на вебсайтах державних обласних архівів України, але й звіти Державної архівної служби за 2010 – 2015 рр. та 2019 р. які є у відкритому доступі на вебпорталі «Архіви України».

Упродовж 2015 року на офіційному вебпорталі Укрдержархіву було опубліковано 4 онлайн виставки (660 документів), на вебсайтах державних архівів – 186 онлайн виставок (понад 5 тис. документів). Найбільшу кількість онлайн виставок опубліковано на вебсайтах держархівів Запорізької (10), Кіровоградської (12), Львівської (12), Миколаївської (16) та Сумської (11) областей (Звіт-на інформація 2015, 28).

У 2019 році на офіційному вебпорталі Укрдержархіву опубліковано 7 онлайн виставок (близько 850 документів), на вебсайтах центральних державних архівів, держархівів областей, м. Києва – 457 онлайн виставок (понад 9 тис. документів) (Публічний звіт Голови Укрдержархіву Хромова В.А. 2019).

Отже, організація документальних онлайн виставок посідає важливе місце в інформаційній діяльності сучасних архівів. Адже завдяки такій роботі архіви відкривають свої інформаційні ресурси для широкого загалу, стають ближчими до суспільства.

Обсяги цифрової інформації на вебпорталі Укрдержархіву поступово зростають. Так станом на грудень 2012 р. обсяг інформації на вебпорталі Укрдержархіву збільшився з 8 Гб до 18 Гб, а станом на грудень 2019 р. він становить 18, 2 Гб (Публічний звіт Голови Укрдержархіву Хромова В.А. 2019). У 2019 році на офіційному вебпорталі Укрдержархіву оновлено інформаційну подачу більшості рубрик: «Архіви у цифрах та фактах», «Анонси», «Актуально», «Новини».

Таким чином, нині всі обласні державні архіви України в різних формах (вебсайти, вебсторінки) представлені в глобальній мережі «Інтернет». Їх інформаційний потенціал є доволі значним, але, разом з тим, не цілком достатнім для подальшого розвитку архівів як сучасних соціально-комунікаційних структур. Актуальною залишається проблема розробки цільової комплексної програми соціально-наукової та електронної комунікації в мережі архівних установ України, гармонізація та впровадження міжнародних стандартів у цій галузі. Реалізація перспективних напрямів розвитку вебсайтів архівів нашої держави, використання сучасних методів репрезентації соціально значущої ретроспективної документної інформації дозволять поглибити процеси їх організаційно-функціональних трансформацій у сучасному інформаційному середовищі, забезпечить надійне підґрунтя переходу до формування єдиного архівного інформаційного простору.

Отже, в сучасному інформаційному суспільстві важливими аспектами є відкритість суспільства і вільний доступ до інформації. Відтак, державні архіви України, попри існуючі проблеми, керуючись принципами демократичної і соціально правової держави та в міру наявних можливостей, намагаються забезпечити всім членам українського суспільства умови рівного, нічим не обмеженого доступу до історико-культурної спадщини України.

3. Соціокомунікативна діяльність музейних установ України в умовах інформаційного суспільства

Курченко Т.Є. – кандидат історичних наук
orcid: 0000-0003-2704-6482

3.3.1. Музейні установи як осередки історико-культурної спадщини

Важлива роль у розбудові незалежної України, відродженні духовності, історичної пам'яті народу належить національній культурній спадщині та її складовій – пам'яткам історії та культури. Завдяки пам'яткам створюється унікальний, за своїми виховними можливостями, ефект особистої причетності до визначних подій минулого, що сприяє самоствердженню особистості в реальному світі та її національній ідентифікації. Підвищення інтересу суспільства до джерел духовності, вивчення багатовікових традицій

актуалізує дослідження проблем збереження історико-культурної спадщини, застосування новітніх форм доступу та поширення національного культурного спадку в країні та за її межами.

Культурна скарбниця світової цивілізації складається із окремого доробку кожного народу, яким би великим чи малим він не був. І світова спільнота є вкрай зацікавленою у вирішенні проблеми збереження історико-культурної спадщини та доступу до неї найсучаснішими методами в кожній із країн світу.

В повній мірі це стосується пам'яток, що зберігаються у музеях. Музейні предмети мають особливу здатність впливати на людину. Вони не тільки несуть інформаційний заряд, але й впливають на емоційний та духовний світ глядача. Музейні предмети є ідеальними передатчиками культурних цінностей народу, його історії та ментальності. З огляду на це вони мають виключне значення для формування націй, особливо молодих, що знаходяться у стадії становлення, а музейна сфера в таких країнах та музейні установи, зокрема, мають перебувати під посиленою опікою держави. Відомий український фахівець в галузі музейної справи Р. Маньковська справедливо відзначає, що «сучасний музей концентровано, специфічними засобами виражає духовні прагнення не тільки минулої, але й сучасної культури, розсуває межі замкненого музейного простору, сприяє висвітленню проблем суспільно-політичного життя» (Маньковська 2010, 115-120). Історико-культурні цінності, що знаходяться в музеях, мають були широко доступні громадськості, але в той же час, вони потребують збереження і захисту.

Україна є державою, що має глибоке історичне коріння та історико-культурну спадщину світової ваги. В той же час вона все ще проходить шлях формування політичної нації, її самоіндефікації. Отже, музеї мають прийняти виклики ХХІ ст., що стоять перед сучасним українським суспільством і долучитись до трансформаційних процесів соціогуманітарного простору держави, зайняти помітне місце у модернізації соціокультурних процесів, опираючись на потреби українського суспільства та загальноєвропейські тенденції модернізації культурного середовища. На українські музеї в сучасних умовах покладається місія ретрансляції інформаційного потенціалу музейних установ українському суспільству, різностороння комунікація із суспільством та його інститутами сучасними інструментами, що надає інформаційне суспільство

Музейна сфера України має давні історичні традиції та тяглість починаючи з початку ХІХ ст., вагомий інформаційний потен-

ціал. За даними Міністерства статистики України на 2017 р. на теренах України налічувалось 576 музеїв державної та комунальної форми власності, які зберігають державну частину Музейного фонду України. В складі цих музеїв функціонувало 122 філії. Інформація зібрана Держстатом не включає музеї, розташовані на тимчасово окупованій території території АРК та м. Севастополь. Інформацію по Донецькій та Луганській областях формується, на жаль, лише за наявними неточними даними. Загальна кількість предметів основного фонду музейних предметів державної частини Музейного фонду України, що зберігається в них, складає 11591707 одиниць збирання. Науково-допоміжний фонд музейних установ нараховує 6017370 одиниць. Інформаційний ресурс українських музеїв є надбанням української нації, складовою загального інформаційного ресурсу держави, що міститься в бібліотечних, архівних установах, та інших інституціях соціальної пам'яті. Музеї здійснюють комплектування Музейного фонду України, облік пам'яток, що входять до нього, збереження, вивчення, використання пам'яток природи, матеріальної і духовної культури. Прилучення громадян до надбань національної і світової історико-культурної спадщини, згідно з Законом України «Про музеї та музейну справу» є їх прямим обов'язком (1995.; останні зміни – 2020 р.). У 1974 р. в новому статуті Міжнародної ради музеїв (ІКОМ), при визначенні дефініції «музей» було наголошено на завданні музею служити суспільству і сприяти його розвитку, задовольняючи широкий спектр потреб. В центр музеєзнавчих досліджень було поставлено дослідження функціонування музею як соціального інституту, врахування в його діяльності потреб суспільства, впливу музею на суспільні процеси.

Сучасне інформаційне суспільство дає музеям найкращий інтерактивний інструментарій для здійснення такої комунікації із суспільством. Сучасний світ стає світом інтерактивних обмінів, взаємодій та трансформацій, а розвиток інформаційних технологій ставить нові завдання перед культурними та мистецькими інституціями. Тенденція використання цифрових технологій значною мірою змінює і сприйняття музеїв, музейних колекцій. Зберігаючи свої першочергові місії – збирання, збереження, комунікацію, дослідження, виставки – під впливом нових технологій сучасні музеї трансформують свою практику, щоб залишатися ближче до спільнот, яким вони служать.

3.3.2. Проблеми соціальної комунікації музейних установ у науковій літературі

Важливе значення для становлення музейної сфери в незалежній Україні, її перебудові і модернізації зіграли: Закони України «Про музеї та музейну справу» (1995 р.; останні зміни – 2020 р.), «Про охорону культурної спадщини» (2000 р.; останні зміни – 2019 р.), «Про охорону археологічної спадщини» (2004 р.; останні зміни – 2012 р.); Постанови Кабінету міністрів України «Про затвердження Положення про Державний реєстр Національного культурного надбання» (Про затвердження Положення про Державний реєстр Національного культурного надбання 1992 р.; без змін); «Про затвердження Положення про Музейний фонд України» (Про затвердження Положення про Музейний фонд України 2000р.; останні зміни – 2014 р.) та ряд інших законодавчих та нормативно-правових актів. Керуючись ними українські музеї здійснюють пам'яткоохоронну діяльність, спрямовують свої зусилля на комунікацію з суспільством, забезпечують представлення історико-культурної спадщини України у внутрішньому та зовнішньому культурному середовищах, в тому числі і за рахунок сучасних інформаційних технологій.

У зарубіжному і вітчизняному музейництві напрацьовано значний теоретичний матеріал і практичний досвід щодо ролі музею у житті суспільства та соціальної комунікації музейних установ. Дослідники, враховуючи нагальні потреби розвитку культурного середовища, термінові завдання організації збереження та доступу до історико-культурної спадщини, сучасні тенденції розвитку музеїв в умовах інформаційного суспільства неодноразово зверталися до проблем стосовно збереження історико-культурної спадщини сучасними методами, через оцифрування музейних предметів, репрезентацію музейних колекцій на вебсайтах музейних установ, популяризацію музейних колекцій в мережі «Інтернет», інших соціальних мережах тощо. Серед них виділяються загальні праці Ф. Вайдахера (Вайдахер 2005, 203], Н. Котлер, Ф. Котлер, В. Котлер (Н. Котлер & Ф. Котлер & В. Котлер 2010, 528), Б. Сміта (2015), численні напрацювання Р. Маньковської (Маньковська 2000, 214-221; 2009, 136-143; 2013, 75-84; 2015, 45-49; 2018, 64-70). Цікавим та цінним є доробок Є. Прокопенко (Прокопенко 1999, 289), Д. Сизова (Сизов 2014,) О. Черченка (Черченко) тощо. Проблемам трансформації музею як соціокультурного інституту у XX на початку XXI століття та комунікації музейних установ із суспільством

присвячене дисертаційне дослідження І. Пантелейчук (Пантелейчук 2006, 20), наукові праці М.Белікової, С.Гресь-Євреїнової (Белікова & Гресь-Євреїнова, 2013, 149-151); Л. Дубровіної, А. Киридон, І. Матяш (Дубровіна&Киридон&Матяш 2017, 3-10); С. Куценко (Куценко, 2014, 145-157). Всі ці роботи торкаються загальних проблем існування музеїв в сучасних умовах, популяризації їх колекцій сучасними інструментаріями, музейній комунікації в умовах інформаційного суспільства тощо.

Виокремлюється група робіт присвячених запровадженню конкретних інформаційних технологій в роботу музейних установ. Це праці В. Баталкіної, С. Андрєєва, К. Андрєєвої (Баталкіна&Андрєєв&Андрєєва 2015, 138-182); Л. Нургалеевой (Нургалеева 2009, 35); Л. Ноль (Ноль 1999, 137); К. Наседкина (Наседнин 1997, 123) та інших авторів.

На сьогоднішній день написано достатньо статей, як зарубіжних так і вітчизняних авторів, що відображають використання сучасних інформаційних технологій в роботі конкретних музейних установ. Увагу привертають роботи А. Жукова (Жуков 2011, 1); О. Зінченко (Зінченко 2013); Н. Кравченко (Кравченко 2015, 206-209); Э. Павловой та Д. Прохорова (Павлов&Прохорова 2013); П. Усенко (Усенко 2009, 573-581); О. Шевченко (Шевченко 2014, 216-221) та інших авторів. Ряд робіт написано Т. Курченко (Курченко 2015, 134-139); 2015, 206-209; 2015, 144-148). У них автор дослідила та визначила умови збереження цифрової історико-культурної спадщини на вебсайтах обласних краєзнавчих музеїв загалом та південного регіону, зокрема, висвітлила роль онлайн виставок та віртуальних екскурсій в організації доступу до історико-культурної спадщини на вебсайтах обласних краєзнавчих музеїв України, зупинилась на особливостях комунікації із суспільством окремих музейних установ.

Оскільки сьогодні важливо активізувати діяльність інформаційних установ не лише традиційними методами, але й стимулювати їх включення у цифровий інформаційний простір, використовуючи необмежені можливості інтернет-технологій для створення якісних інформаційних продуктів і послуг та забезпечення вільного доступу до цифрової спадщини у 2013-2016 рр. групою київських дослідників кафедри історії та документознавства Національного авіаційного університету (керівник проєкту доктор історичних наук, професор І.І. Тюрменко) було здійснено аналіз рівня доступу до історико-культурної спадщини державних архівних та музейних установ обласного рівня через їх вебсайти. Результатом

цих досліджень став вихід в 2017 р. колективної монографії, під керівництвом доктора історичних наук, професора І. Тюрменко «Соціально-етичні основи збереження цифрової історико-культурної спадщини в Україні» (Тюрменко & Рогожа & Божук & Курченко & Халецька 2017, 172), у якій було висвітлено рівень комунікації цих установ у період 2013-2016 років та накреслено шляхи її вдосконалення.

3.3.3. Обласні краєзнавчі музеї України як осередки збереження історико-культурної спадщини

Особливою групою музейних установ в українському музейному середовищі є обласні краєзнавчі музеї, що містять інформаційні ресурси регіонального рівня. Історико-краєзнавчий музеї виконують просвітницькі та науково-дослідницькі завдання, проводять роботу з охорони пам'яток історії та культури у своєму регіоні з найдавнішого до сучасного часу. Станом на 2019 рік в Україні нараховується 19 обласних краєзнавчих музеїв, інформаційний ресурс яких нараховує приблизно 3, 5 млн. одиниць збирання. Практично кожне місто обласного підпорядкування має власний краєзнавчий музей, або філію обласного музею. Як правило, обласні краєзнавчі музеї мають певну стабільну структуру, кожна ланка якої несе відповідальність за визначені функції. Започаткований ще на початку ХХ ст. потужний краєзнавчий рух продовжує опікуватись краєзнавчими дослідженнями в Україні, формувати все нові краєзнавчі музейні осередки. На даний момент всі обласні краєзнавчі музеї мають власні вебсайти, що виконують функцію основного комунікативного каналу із суспільством. Інформація про діяльність обласних краєзнавчих музеїв, та деяких міських музеїв, що мають цікавий досвід роботи, регулярно оприлюднюється на офіційному Музейному порталі України.

Сьогодні, в умовах децентралізації та розвитку місцевого самоврядування на основі створення об'єднаних територіальних громад, краєзнавчі обласні музеї мають особливі завдання та обов'язки перед місцевими громадами. Вони мають стати центрами соціокультурної комунікації певного регіону, платформою для спілкування, учасниками всіх громадських та культурно-освітніх проєктів, програм, осередками згуртування громад. Саме таким центром соціокультурної комунікації бачать європейські міжнародні музейні організації, такі як NEMO (Мережа європейських музейних організацій) та Європейський музейний форум сучасні ре-

гіональні та територіальні музеї. Починаючи з середини 2000-х років ними було засновано ряд щорічних міжнародних конкурсів та вагомих грошових грантів для музеїв Європейського континенту, що зуміли стати для власної громади таким соціокультурним центром та сприяють поширення європейських культурних цінностей (Рутинський & Стецюк 2008, 347-350).

3.3.4. Вебсайти музейних установ як інформаційні канали та сучасні інструменти доступу до історико-культурної спадщини України

Одним із комунікативних каналів музейних установ по налагодженню зв'язків з громадськістю і долученню її до інформаційних ресурсів вітчизняних музеїв є їх вебсайти. Вони одночасно виступають у якості інформаційних каналів та площадок в мережі «Інтернет» для розміщення необхідної інформації, що забезпечують доступ громадян до культурних надбань нації. Саме цим фактом пояснюється цікавість дослідницької групи, що аналізувала в 2013-2016 рр. стан доступу до інформаційних ресурсів музеїв та архівів обласного рівня, до вебсайтів цих соціокультурних інституцій.

У ході реалізації першого етапу підпроєкту (станом на квітень 2014 року) дослідницькою групою, що зосередила свою увагу на збереженні історико-культурних пам'яток на сайтах музейних установ було здійснено ознайомчий аналіз середовища вебсайтів краєзнавчих музеїв. Було з'ясовано, що в Україні в 24 областях нараховується 19 обласних краєзнавчих музеїв. Такі області як: Київська, Чернігівська, Львівська, Дніпропетровська та Харківська не мали обласних краєзнавчих музеїв. На територіях цих областей діяли і дотепер працюють потужні історичні музеї обласного та республіканського значення, які мають ряд філій. Вони ведуть краєзнавчу роботу в зазначених областях. В ході роботи було відмічено, що не всі обласні краєзнавчі музеї України мали на той момент свої офіційні вебсайти. Так, краєзнавчий музей Чернівецької області станом на 2014 рік не мав свого власного вебсайту. Інформація про цей музейний заклад, склад його фондів, виставкову та наукову діяльність була представлена на офіційному сайті ОДА. Саме через цей інформаційний канал музей здійснював свою комунікацію. Така ж ситуація збереглася і в 2016 році.

На початку роботи над другим етапом підпроєкту робочою групою було прийнято важливе рішення не долучати до аналізу вебсайти краєзнавчих музеїв Донецької та Луганської областей

через військову агресію на сході України. Таким чином, на другому етапі реалізації підпроєкту детальному аналізу підлягали вебсайти 16 обласних краєзнавчих музеїв.

Крім того, на другому етапі на основі розробленої І.І. Тюрменко методики експертної оцінки збереженості історико-культурної спадщини (Тюрменко&Рогожа&Божук&Курченко&Халецька 2017, 107-110), були проаналізовані вебсайти музейних установ.

В основу експертної оцінки вебсайтів музейних установ були також покладені рекомендації запропоновані в документах Комісії Європейських Співтовариств для реалізації Міжнародних проєктів «Minerva» (2002-2005 pp.) та «Minerva Plus» (2006 p.). Оскільки цифрове збереження об'єктів культурної і наукової спадщини на сьогодні є загальноєвропейським та світовим пріоритетом принципи єдиних стандартів і технологій оцифровки документів були розроблені Комісією Європейських Співтовариств для названих проєктів у відповідності з Лісабонською стратегією (березень 2000 p.) створення «Європейського культурного простору», планом заходів «електронної Європи» («e-Europe»), програмою «e-Content» зі створення європейських інформаційних ресурсів з культури та науки і забезпечення доступу до них, Лундськими принципами (квітень 2001) підтримки розробки єдиних стандартів і технологій оцифровки документів. Під час реалізації проєкту «Minerva» міністерствами культури європейських країн були забезпечені координація національних програм оцифровки культурної та наукової спадщини, створення узгодженої загальноєвропейської платформи, рекомендацій, методик оцифровки, стандартів і метаданих, для забезпечення довготривалого доступу і збереження інформації культурного та наукового характеру. Від початку реалізації проєктів надзвичайно велика увага приділялася питанням якості інформаційних ресурсів зі сфери культури. Ця проблема детально викладена у статті Л. Халецької «Принципи якості вебсайтів установ культури та науки: європейський досвід» (Халецька 2015, 230-233). Вона зазначає, що ключовим принципом побудови якісного вебсайту установи культури є орієнтація на користувача. Це в повній мірі відноситься і до музейних установ. Із 10 запропонованих принципів і контрольних характеристик робочою групою, що зосередила свою увагу на аналізі сайтів обласних краєзнавчих музеїв України, були відібрані ті, які відповідають міжнародним вимогам і в той же час відображають вітчизняні реалії музейної справи.

В січні-лютому 2016 р. були повторно переглянуті і проаналізовані сайти 16 обласних краєзнавчих музеїв за вже зазначеними

вище процесами і зроблено відповідні висновки, щодо поліпшення (або погіршення) стану доступу до історико-культурної спадщини та її збереження. По закінченню дослідження група отримала наступні результати.

Одним із важливих принципів доступності інформації про музейні колекції є прозорість вебсайту музею. Після проведеного аналізу показників за 2014 та 2016 рр. було з'ясовано, що середній показник прозорості музейних вебсайтів залишився без змін і дорівнює 78%. Як показало подальше дослідження деякі музейні установи за ці роки звернулись до професійних розробників, які суттєво удосконалили структуру вебсайтів, але не змінили назви, ступінь відображення їх назви в інформаційному рядку браузера залишилась без змін, як і інші параметри прозорості. Тому були отримані ідентичні показники. Бути прозорими на 100% вебсайтам музеїв заважає те, що при відображенні імені вебсайту в адресному полі браузера часто відбувається випадіння інформації про те що музей є саме краєзнавчим (читається, як просто музей, або історичний музей), частково зникає ідентифікація, що музей є обласного рівня. Така картина спостерігається на сайтах Житомирського, Сумського, Кіровоградського, Закарпатського та інших музеїв.

Для забезпечення доступу до історико-культурної спадщини, що зберігається в музеях, не менш важливим критерієм є ефективність вебсайту музею. За досліджуваний період відбулось незначне поліпшення показника ефективності вебсайтів обласних краєзнавчих музеїв приблизно на 5 %. Зміни відбулись в частинах наявності мапи вебсайту. Якщо в 2014 р. мапу вебсайту мали 2 музейні установи, то в 2016 карту її вже мали вже 3 музеї: Вінницький, Тернопільський та Херсонський обласні краєзнавчі музеї. Зазначимо, що найзручнішу мапу вебсайту мав Вінницький музей. Чотири музеї переробили вебсайт таким чином, що на ньому стала можлива навігація, а от кількість музеїв, що мали функцію пошуку по вебсайту і можливість авторизації залишилась без змін. Її в 2016 р. мали Хмельницький, Миколаївський та Рівненський обласні краєзнавчі музеї. На жаль, кількість реклами музейних предметів на вебсайтах за 1, 5 роки суттєво зменшилась. Розміщені оцифровані музейні предмети скоріше рекламують та ілюструють виставки, які відбуваються в музеї, або події музейного життя, а не інформують про багатство музейних фондів. Вони не мали цілісного характеру і дивлячись на них важко представити «обличчя» тої чи іншої колекції музейних предметів. Цей показник суттєво потяг вниз середній показник ефективності музейних вебсайтів в 2016 р.

Ще одною вимогою до вебсайту музею, як до комунікативного каналу є доступність вебсайту. Критерії оцінки доступності вебсайту передбачають розробку його професіоналами, наявність функції пошуку по всіх базах даних, наявність зв'язку із порталом (внашому випадку «Музейний простір України» сьогодні «Музейний портал України»), адаптацію вебсайту до людей з вадами зору тощо. Середній показник доступності вебсайтів обласних краєзнавчих музеїв збільшився доволі суттєво: з 33, 8 до 52, 4 %. Це відбулось в основному за рахунок того, що за півтора року вебсайти були вдосконалені і збагатили свою структуру за рахунок звернення до професіональних розробників. Якщо в 2014 р. на вебсайтах 43, 7 % музеїв стояли позначки фірми-розробника, то в 2016 р. були проставлені на 68, 7 % вебсайтів обласних краєзнавчих музеїв України. Декілька музеїв після переробки вебсайтів отримали зв'язок з рядом регіональних баз даних (Полтавський, Херсонський, Запорізький, Вінницький музеї) і один музей з порталом Музейний простір України (Волинський обласний краєзнавчий музей).

Показник реактивності вебсайтів передбачає надання консультацій на вебсайті музею, в тому числі і онлайн, вихід у соцмережі, наявність форуму сайту, обліку користувачів на вебсайті, використання хмар тегів. Показник реактивності вебсайтів обласних краєзнавчих музеїв країни за досліджуваний період зріс на 13, 4 % (з 27, 8% до 41, 2 %). Із 5 показників реактивності 4 зазнали удосконалення. У двох музеях додатково з'явилися форуми вебсайту, ще один музей став використовувати хмарні технології. У 2016 рр. ми їх побачили на вебсайтах Вінницького та Миколаївського обласних краєзнавчих музеїв. Збільшилась кількість музеїв, що надають консультації на платформі власного вебсайту. В 2016 році таких нараховувалось 6. Треба зазначити, що тільки 3 музеї: Хмельницький, Миколаївський та Рівненський надавали можливість авторизуватись на вебсайті і отримати онлайн консультації, вебсайти решти музеїв пропонували надіслати електронного листа і отримати відповідь через деякий час. Обласні краєзнавчі музеї стали активніше вести облік користувачів вебсайтів. Хоча цифровий показник виходу музеїв в соціальні мережі залишився без змін, але певні зміни в цьому напрямі таки було зафіксовано. Набагато більше музеїв в 2016 р. вже мали виходи в декілька соціальних мереж (2-3 одночасно). Найбільш популярними соціальними мережами були і залишаються: Твіттер (8 музеїв), та Фейсбук (більшість). Сьогодні до цих соціальних мереж додалися Інстаграм та Телеграм канали.

Особливо важливим показником доступності музейних колекцій на вебсайтах музеїв є показник засобів доступу до них. Цей показник сьогодні є одним із стратегічних напрямів організації доступу до музейних інформаційних ресурсів. Одним із інструментів доступу до інформації, що становить історичну та культурну цінність є оцифровування музейних предметів. Показник доступності музейних колекцій зріс в період з 2014 до 2016 на 16, 2 %. (з 27, 6 % до 43, 8 %.) Це стало можливим за рахунок суттєвого збільшення кількості оцифрованих музейних предметів з 18, 9% в 2014 р. до 62, 5% в 2016 р., Деякі оцифровані музейні предмети мали непогану якість із відповідним розрішенням (37, 8 %) можливістю роздивитись деталі. Відбулось суттєве збільшення анотацій під ними, розміщення наукових публікацій (списків, анотованих описів, повнотекстових версій і навіть наукових збірників музеїв у PDFформаті. Такі збірники праць у повнотекстових версіях мали на своїх вебсайтах в 2016 р. Волинський, Полтавський, Запорізький, Вінницький обласні краєзнавчі музеї.

Разом з тим, вже зазначалося, що оцифровані предмети не викладались, і по сьогоднішній день не викладаються, цілісними колекціями, це скоріше поодинокі унікальні предмети із колекцій, вони частіше за все виконують функцію реклами виставок, на яких вони представлені широкому загалу. Помітно знизився показник електронних виставок, на них музеї стали менше звертати уваги. По цій позиції також слід дати певні пояснення. Електронні виставки на вебсайтах музейних установ мають зовсім інший характер ніж на вебсайтах архівів. Якщо на вебсайтах архівів виставляються оцифровані документи, зв'язані певною тематикою, які документують певну подію, повнотекстові комплекси документів одного фонду, то музеї розміщують саме інформацію про виставки, звіти про експоновані там матеріали, доповнюючи цю інформацію як ілюстрацією невеликою кількістю оцифрованих предметів. Електронні виставки рівні виставкам на вебсайтах архівів ми знаходили лише на вебсайтах Національних музейних установ, та і то в незначній кількості. На вебсайті жодного з обласних краєзнавчих музеїв не вдалося знайти виставки, яка б складалась тільки із оцифрованих предметів. Така ситуація свідчить про те, що музеї не мають політики оцифровки цінних предметів. Скоріше за все вони не мають на це ані коштів, ані спеціалістів. Музеї обласного рівня в своїй роботі послуговуються тою невеликою кількістю зображень, що є в їх розпорядженні.

Ще одним показником доступу до музейних вебсайтів є актуальність інформації, розміщеної на цій платформі. Цей показник, на жаль, впав на 2 %. При тому, що всі музеї подають новини на своїх вебсайтах і кількість музеїв, що мають архів новин дещо зросла, за останні 1, 5 років вони стали рідше вказувати дату розміщення інформації на вебсайті. Судити про появу інформації на вебсайті частіше можна із дати проходження самої події, ніж по даті розміщення. Зрозуміло, що отримати інформацію про періодичність оновлення новин на вебсайтах було дуже складно. Це упущення музеям слід виправляти. Як показало дослідження, більшість музеїв зберігає архів новин 3-4 роки. Найдовше його зберігає Одеський обласний краєзнавчий музей – 10 років, щоправда ці терміни на пряму пов'язані із датами створення музейних вебсайтів, або їх докорінної переробки. Тематично новини на сайті в 2016 р, як і раніше, на 40% були пов'язані з визначними датами в житті країни і регіону, на 30% із подіями в музеї, на 30 % із персоналіями. Законодавча база діяльності музею, проєкти в яких бере участь музей і, особливо, проєкти по збереженню історико-культурної спадщини на вебсайтах музеїв не знаходять необхідного відображення. Лише на вебсайті Івано-Франківського обласного краєзнавчого музею розміщена інформація про проєкт музею «Збережемо скарби разом», що стосується оцифрування музейних предметів до і після реставрації. Проєкт було запроваджено ще в 2008 р, але на вебсайті музею не міститься зображення жодного оцифрованого предмета, зробленого в рамках данного проєкту.

Надважливим показником діяльності музею є його зв'язки з громадськістю. Музеї сприяють встановленню та укріпленню цих зв'язків за рахунок надання можливості користувачам вебсайту залишити свій коментар, наявності зворотнього зв'язку з музеєм через вебсайт, проведення аналізу щодо якості вебсайту, аналізу дописів користувачів. Порівняльний аналіз вебсайтів обласних краєзнавчих музеїв в 2014 та 2016 рр. показав, що цей показник зріс на 4, 7 % (з 14 % до 18, 7 %). У 2016 р. Миколаївський та Рівненський музеї почали аналізувати дописи користувачів своїх вебсайтів, Вінницький та Рівненський музеї запровадили опитування, щодо їх якості. З'явилося трохи більше можливостей залишати коментарі, але повторюємось, не онлайн, а часто у вигляді електронного листа, який невідомо коли прочитають і дадуть відповідь.

Ми вважаємо, що стан з мовами доступу до інформації розміщених на вебсайтах обласних краєзнавчих музеїв станом на 2016 р. був незадовільним. Більше 93% музеїв використовувало україн-

ську мову, як головну мову вебсайту, але для 74, 9 % музейних установ це мова була єдиною. На 2 мовах були представлені вебсайти 3 обласних краєзнавчих музеїв музеїв (Одеса, Рівне, Черкаси), і тільки один музей (Закарпатської області) використовував більше 3 мов. До честі цього музейного закладу на його вебсайті можна було прочитати інформацію на 52 мовах. Переклад здійснювався через сам вебсайт (не перекладалася тільки мапа), в 2014 році цей же вебсайт був лише на 4 мовах. Так що зрушення були відчутні, але їх було явно недостатньо для того, що б гідно і повно представляти інформацію про музейні багатства іноземним громадянам. Звичайно, більшість музеїв – 62, 5% надавали можливість перекладу частини інформації через перекладач в інтернеті, але частковий і тільки підстрочник. Вебсайти ряду музеїв такої функції взагалі не мали.

За термін, впродовж якого здійснювались дослідження рівня доступності музейної інформації, відбулись деякі зрушення у позиції «соціальна відповідальність» музеїв. У 2014 році по всіх процесах вона дорівнювала 0%. За 1, 5 наступних років ситуація дещо змінилась на краще. Аналіз вебсайтів в 2016 році показав, що музеї таки досягли певних показників у зазначеній позиції. Середній показник оцінювався в 15, 7%. Музеї стали розмішувати на вебсайтах інформацію про державні закупівлі, незначати кількість предметів, що були закуплені експертно-закупівельними комісіями музеїв, викладати фінансові звіти, подавати інформацію про співпрацю з організаціями та окремими особами. Але, на жаль, цього було недостатньо. Вочевидь музеї робили лише перші кроки в цьому напрямі.

Сучасні електронні технології дають широку можливість доступу до музейних колекцій за рахунок 3D екскурсій, слайд-шоу, використання кіно – включень у вебсайти музеїв. За 2 неповних роки відбулось незначне збільшення на вебсайтах музеїв віртуальних екскурсій та слайд-шоу. 43, 7% музеїв стали використовувати на вебсайтах різну анімацію, що полегшило доступ до музейних колекцій, зробило його більш інтерактивним.

Отже, повторний аналіз вебсайтів обласних краєзнавчих музеїв показав, що попри певне вдосконалення умов доступу до музейних колекцій та поліпшення музейної комунікації, станом на кінець 2016 року не існувало вебсайту обласного краєзнавчого музею, який би повністю відповідав бажаним параметрам. Так, вебсайт Одеського обласного краєзнавчого музею мав найкращі серед усіх виставки оцифрованих музейних предметів, але не скрізь до них був представлений науковий апарат. Вебсайт містив архів новин за 10 останніх років, на ньому було викладено повно-

текстові версії наукових статей і навіть наукові збірники музею у PDF форматі «Вісник Одеського краєзнавчого музею» і при тому вебсайт мав дуже незручне меню. Новини подавались описово і невиразно. Неможливо було встановити періодичність їх оновлення. Рівненський обласний краєзнавчий музей мав дуже зручне меню на 2 мовах, зворотній зв'язок, гостьову книгу, блог музею, форум вебсайту, 3D-екскурсію і при цьому були зовсім незаповнені деякі розділи, заявлені в меню. Вінницький обласний краєзнавчий музей розмістив в 2016 році інформацію про конференції за останні 2 роки, детальні звіти із фотографічним супроводом, повнотекстові версії статей, активно використовувались хмари тегів, вівся облік користувачів вебсайту, і при цьому на вебсайті відзначалась слабка мовна політика – вживалась лише 1 мова. І цей список можна було продовжувати... Тим не менш, найбільш якісними вебсайтами, станом на кінець 2016 р, на наш погляд, були вебсайти Закарпатського, Рівненського, Вінницького та Волинського обласних краєзнавчих музеїв.

Таким чином, сучасні електронні технології допомагають збереженню та популяризації пам'яток природної історії, матеріальної і духовної культури, що зберігаються в музеях України. Вони допомагають музейним установам здійснювати комунікацію з суспільством, долучати громаду до національних культурних надбань. Інтернет надає можливість доступу через вебсайти музейних установ до інформаційних об'єктів (музейних предметів) та загальних інформаційних ресурсів музеїв потенційно широкому колу користувачів соціальних мереж, дозволяє музеям заявити про себе в суспільстві. Комунікативний канал в мережі «Інтернет» надає можливості, яких не має традиційний музей. Слід зазначити, що українські обласні краєзнавчі музеї тільки в загальних рисах усвідомлюють перспективні шляхи поліпшення своєї діяльності на шляху збереження і поширення інформаційного потенціалу своїх колекцій через власні вебсайти. Втім їх конкретні кроки по реалізації цих завдань можна вважати поки що недостатніми і неповними. Проведене дослідження вебсайтів обласних краєзнавчих музеїв показало, що музейні установи України ще не в повній мірі використовують потенціал сучасних електронних технологій для спрощення доступу до колекцій та збереження музейних пам'яток. Вважаємо, що вивчення кращого міжнародного та українського досвіду, укріплення матеріальної бази вітчизняних краєзнавчих музеїв, насичення їх кваліфікованими кадрами, добре обізнаними

із сучасними цифровими технологіями дозволить суттєво поліпшити реально існуючий стан речей.

З огляду на досвід організації доступу до національних культурних скарбів європейських та азійських музейних закладів, можна рекомендувати всім музейним установам України звернути увагу на формування власної політики збереження і популяризації знакових музейних колекцій і окремих предметів. Музеям слід визначити та задокументувати політику збереження та доступу до музейних предметів, узгодити її із чинними правовими та регуляторними вимогами й нормами. Можливо, така політика існує в українських музейних установах, але громадськість не має про неї жодного уявлення про неї, адже вебсайти музеїв не містять подібної інформації. Ця політика має бути оприлюднена і результати її реалізації мають бути доступними широкому загалу. Кожен музей має обрати власні перспективні напрями і оптимальні шляхи реалізації своєї програми (оцифрування музейних предметів, цифрові виставки на вебсайтах, рекламування окремих предметів і цілісних колекцій, активне просування інформації через соціальні мережі і музейні блоги тощо) і наполегливо шукати можливостей втілення задумів в життя через участь у міжнародних програмах, отримання грантів, музейний фандрайзинг. Окремо слід подбати про те, щоб оцифровані музейні предмети були захищені від несанкціонованих змін та втручань.

Необхідно також зважити на те, що музеї, як соціокультурні інститути суспільства, функціонують в певному правовому полі, проте пересічний український громадянин зазвичай не зможе знайти на вебсайтах вітчизняних музеїв жодних нормативно-правових документів, що лежать в основі їх діяльності. Такий стан речей слід виправляти, шляхом оприлюднення на сайтах музеїв законодавчих актів, стандартів, інструкцій, що нормують їх інформаційну діяльність.

Як показало проведене дослідження, станом на сьогодні існують також певні проблеми із структурою та наповненням музейних вебсайтів, фіксацією внесення інформації, що також створює певні перепони у доступі до історико-культурної спадщини. Українські музейні вебсайти потребують уніфікації із загальноєвропейською практикою. Досвід формування вебсайтів відомих світових музейних установ підказує, що вебсайти музеїв мають на найбільш зручному для зорового сприйняття місці розміщувати інформацію адресовану саме відвідувачеві, а не фахівцям з музейної справи, адже завданням вебсайту є надання інформації та рекламування

музейних послуг саме серед широкої громадськості. З огляду на це, головна сторінка сайту має бути лаконічною, яскравою, якісно ілюстрованою, мати вхідні «вікна» для розширення інформації. Поки що головні сторінки вебсайтів вітчизняних музейних установ переобтяжені довгими академічними текстами, на них відсутня візуалізація інформації, а інформація для відвідувачів часто захована у останній розділ меню вебсайту. Досвід зарубіжних музейних установ доводить, що елементи музейного маркетингу мають бути обов'язково присутніми на сайтах музейних установ. Сайт має вабити відвідувачів долучитись до культурних цінностей вживу, «заманювати» їх в музей, надаючи при цьому правдиву та цінну в науковому відношенні інформацію. Без сумніву, завдяки більш якісному візуальному та інформативному наповненню музейних вебсайтів доступ громадян до історико-культурної спадщини буде простішим та зручнішим.

Вітчизняним музеям слід також звернути увагу на мовну політику музейних вебсайтів. На сьогоднішній день вона є незадовільною. Переклад інформації на вебсайтах на декілька мов, можливість авторизуватися і зробити дописи на іноземній мові, отримати консультацію, значно поліпшить рівень доступу до української історико-культурної спадщини іноземним громадянам. Така мовна практика є широкоживана в музейних установах за кордоном. Так, наприклад, вебсайт Британського музею має 9 мовних версій із частковим дубляжем матеріалів для осіб з вадами зору. Завданням недалекого майбутнього для вітчизняних музейних установ є забезпечення доступу до культурних цінностей людей із особливими потребами.

Отже, аналіз вебсайтів обласних краєзнавчих музеїв України дозволив визначити динаміку росту позитивних моментів та слабкі місця в вирішенні проблеми доступу та збереження національної історико-культурної спадщини за допомогою сучасних електронних технологій. Визначені проблеми є характерними для більшості музейних установ України, особливо регіонального рівня. Усвідомлення їх, вже є кроком до пошуку шляхів вирішення наболілих проблем. Адже використання музеями сучасних електронних комунікативних технологій є засобом долучення власного народу до національних культурних скарбів, можливістю популяризації українського культурного спадку у власній країні і світі, збереження його для прийдешніх поколінь.

Клиніна Т.С. – кандидат історичних наук
orcid: 0000-0002-0334-9852

На сучасному етапі побудови громадянського суспільства, головною метою якого є розвиток соціального та культурного простору, в якому громадяни орієнтуються не лише на власні інтереси, але й на взаємодію один з одним, вкрай важливим є діяльність установ соціальної пам'яті (бібліотечні, архівні та музейні інституції), які залучають соціум до національного культурного надбання. Оскільки соціальна пам'ять виступає носієм цінностей та норм різних соціальних груп, здатна накопичувати та зберігати так зване «соціальне надбання (капітал)», то інститути соціальної пам'яті забезпечують його використання в процесах спілкування й відтворення накопиченої соціальної інформації. Саме в цьому контексті актуальними стають соціальні комунікації установ соціальної пам'яті, які, паралельно з розвитком інформаційного суспільства, трансформуються і набувають нових форм.

Наприклад, відбувається зміна формату роботи дитячих бібліотек: від бібліотеки-книгозбірні до бібліотеки-суспільного закладу, бібліотеки як соціокультурного центру громади. У зв'язку з цим з'являються і нові форми комунікації: розвиток соціального партнерства; опанування організаційно-комунікаційними компетенціями для співпраці з громадою, органами місцевої і центральної влади, бізнесом, засобами масової комунікації, суспільними національними та міжнародними організаціями; створення креативного просвітницько-комунікативного простору для розкриття внутрішнього потенціалу дітей, їх інтеграції в громаду; висвітлення діяльності бібліотек в ЗМІ, використання засобів PR та реклами для промоції своєї діяльності. Не відстають від бібліотечних й архівні установи, які, дотримуючись принципу вільного доступу до інформації, намагаються забезпечити всім членам українського суспільства умови рівного, нічим не обмеженого доступу до документної ретроспективної інформації та історико-культурної спадщини України. Сьогоднішні комунікаційні технології архівних установ представлені розширенням доступу до архівних документів, запровадженням сучасних інформаційних технологій, зокрема й з надання архівних електронних послуг користувачам, підготовки збірників документів, монографій, біографічних та довідкових видань, створенням системи інформаційних ресурсів, інтегрованих у світовий інформаційний простір. Застосовуються й нові форми комунікації, серед яких популярність набуває онлайн-виставки як сучасний засіб репрезента-

ції архівної інформації. Музейні установи також зберігають національну історико-культурну спадщину за допомогою сучасних електронних технологій. Адже використання музеями сучасних електронних комунікативних технологій (онлайн-тури музеями, онлайн-виставки музейних колекцій тощо) є засобом долучення широких верств суспільства до національних культурних скарбів, можливість популяризації українського культурного спадку у власній країні і світі та збереження його для прийдешніх поколінь.

Наукові джерела

Агаркова, В.В. 2018. Соціокультурна діяльність бібліотек як складова розвитку Миколаївщини. Дата звернення 15 березня, 2018. <http://libs.mfkukim.mk.ua/bitstream/123456789/93/1/Агаркова-8-18.pdf>

Баталкина, В., Андреев, С., Андреева, К. 2015. «Веб-сайт музею – інформаційний доступ до збереження історії». Історико-культурна спадщина: збереження, доступ, використання: 178-182.

Белікова, М.В., Гресь-Євреїнова, С.В. 2013. «Інновації в музейній практиці України та світу: досвід та проблеми запровадження». Актуальні проблеми, сучасний стан та перспективи розвитку індустрії туризму в Україні та Польщі: 149-151.

Бібліомістечко. 2018. Дата звернення 17 березня, 2018. <http://bibliomistechko.te.ua/1>

Білан, Н.В. 2016. «Інформаційні технології в сучасному музеї (на прикладі музеїв комунальної власності міста Полтави)». Документно-інформаційні комунікації в умовах глобалізації: 165 – 166.

Боряк, Г. В. 1995. Національна архівна спадщина України та Державний реєстр «Археографічна українця»: архівні документальні ресурси та науково-інформаційні системи. Київ.

Боряк, Г. В. 2013. «До питання про стан і перспективи розвитку мережевих інформаційних ресурсів соціогуманітарних наук». Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Електронні інформаційні ресурси. Збірка наукових праць. Київ: НАН України, Інститут історії України. 21: 9-25.

Боряк, Г. В. 2002. «Електронні архівні публікації в Інтернеті: проблеми репрезентації інформаційних ресурсів». Архіви України. 4-6: 141-169.

Вайдахер, Ф. 2005. Загальна музеологія. Львів: Літопис.

Відвідувачі про Бібліомістечко. 2018. Дата звернення 17 березня, 2018. <http://bibliomistechko.te.ua/7>.

Гордієнко, А., Кобзаренко, А. 2015. Історія розвитку бібліотек України для дітей (кінець XIX – XX століття). Київ: Ліра-К.

Гордієнко, А.І. 2018. Дитяча бібліотека як культуро творчий феномен. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата культурології. Київ.

Дзьобань, О. П., Жданенко, С. Б. 2013. «Право на інформацію: філософсько-правовий аспект проблеми». Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Сер.: Філософія, філософія права, політологія, соціологія 4 (18): 56-64.

Е-урядування та електронні послуги в Україні. 2018. Дата звернення 15 травня, 2018. <http://loginlib.org.ua/ynfo/eur.php>

Дубровіна, Л., Киридон, А., Матяш, І. 2017. «Архіви, бібліотеки, музеї – джерельна основа національної пам'яті, культурної спадщини України». Бібліотечний вісник: Науково-теоретичний журнал: 3-10.

Жуков, А. 2011. «Віртуальна екскурсія літературно-меморіальним музеєм Григорія Сковороди». Щоденна всеукраїнська газета «День». Дата звернення 10 жовтня, 2015. <http://incognita.day.kiev.ua/virtualna-ekskursiya-literaturno-memorialnim-muzezem-grigoriya-skovorodi.html>.

Жуков, А. 2011. «Віртуальна екскурсія музеєм-садибою Івана Котляревського у Полтаві». Щоденна всеукраїнська газета «День». Дата звернення 10 жовтня, 2015. <http://incognita.day.kiev.ua/virtualna-ekskursiya-muzezem-sadiboyu-ivana-kotlyarevskogo-u-poltavi.html>.

- Загальна декларація прав людини. 1998. Київ: Логос.
- Звіт про роботу Львівської обласної бібліотеки для дітей 2017 року. 2018. Дата звернення 15 жовтня, 2018. <http://lodb.org.ua/pro-biblioteku/zvit-pro-robotu-2017>
- Звітна інформація. Підсумки діяльності у 2015 році та пріоритети на 2016 рік. Дата звернення 19 березня, 2018. http://www.archives.gov.ua/Archives/Zvit_2015.pdf.
- Історична довідка. 2018. Дата звернення 15 березня, 2018. http://librarychl.kr.ua/pro_bib/istor.php
- Зінченко, О. 2013. Що не так із сайтами українських музеїв. Дата звернення 5 жовтня, 2015. <http://istpravda.com.ua/articles/2013/01/21/108504/>
- Кисельова, А. А. 2005. Архівні ресурси України в глобальній інформаційній мережі: види, доступ, перспективи. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Київ.
- Кисельова, А. 2004. «Відкриті інформаційні ресурси архівного порталу України: структура, наповнення, моніторинг». Студії з архівної справи та документознавства: 58-70.
- Котлер, Н., Котлер, Ф., Котлер, В. 2010. Музейний маркетинг і стратегія: формування місії, залучення публіки, збільшення доходів і ресурсів. Київ: ВД «Стилос».
- Кравченко, Н. 2015. «Віртуальні виставки Педагогічного музею України як спосіб популяризації видатних педагогів». Історико-культурна спадщина: збереження, доступ, використання: 206-209.
- Курченко, Т.С. 2015. «Електронні виставки та віртуальні екскурсії як умова доступу та забезпечення збереження цифрової історико-культурної спадщини на сайтах обласних краєзнавчих музеїв України»: 134-138.
- Курченко, Т. 2015. «Стан доступу та збереження цифрової історико-культурної спадщини України на сайтах обласних краєзнавчих музеїв». Історико-культурна спадщина: збереження, доступ, використання: 206-209.
- Курченко, Т. 2015. «Стан доступу та збереження цифрової історико-культурної спадщини України на сайтах обласних краєзнавчих музеїв південного регіону України». Південь України: етнокультурний, мовний, культурний та релігійний виміри: зб. наук. праць: 144-148.
- Куценко, С.Ю. 2014. «Можливості використання соціальних мереж у діяльності музеїв України». Праці Центру пам'яткознавства: 145-157.
- Маньковська, Р.В. 2000. «Музеї України в інформаційному просторі: досвід та перспективи». Історія України. Маловідомі імена, події, факти: 214-221.
- Маньковська, Р.В. 2015. «Музейний наратив у пам'яттєвому дискурсі: соціокультурний контекст». Історико-культурна спадщина: збереження, доступ, використання: 45-49.
- Маньковська, Р.В. 2013. «Сучасні музейні комунікації та перспективи їх розвитку». Краєзнавство: 75-84.
- Маньковська, Р.В. 2013. «Сучасні музейні комунікації та перспективи їх розвитку». Краєзнавство: 75-84.
- Маньковська, Р. В. 2018. «Музейний простір України: питання структури та інтеграційного потенціалу». Фактор простору в історичних дослідженнях: 64 – 70.
- Матяш, І. 2005. «Організація архівної справи в Україні». Студії з документознавства та архівознавства: 10-26.
- Матяш, І. Б. 2007. «Архівна та рукописна українська як складова Національного архівного фонду: зміст та обсяг поняття». Сумський історико-архівний журнал: 16-28.
- Меньківська, Н. С. 2009. «Інформаційна діяльність державних архівів: сутність та визначення понять». Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія: 51-55.
- Методичні рекомендації з організації мережі публічних бібліотек в об'єднаних територіальних громадах. 2017. Дата звернення 15 серпня, 2018. http://mincult.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=245204350&cat_id=245204346
- Назаровець, С., Кулик, Є. 2017. «Бібліотека 4.0: технології та сервіси майбутнього». Бібліотечний вісник: 3-14.
- Наседкин, К. А. 1997. Локальная сеть и Интернет в музее. Москва.
- Ноль, А.Я. 1999. Компьютерные технологии в музее. учебн. пос. Москва: ТДУ.
- Новохатський, К. 2008. Організація доступу до документів Національного архівного фонду України та використання архівної інформації. Архіви України. 3 – 4: 75-83.
- Нургалеева, А. В. 2009. Проблемы внедрения информационных технологий в музейную деятельность. Томск: ТДУ.

Огляд діяльності Харківської обласної бібліотеки для дітей за 2016 рік. 2017. Дата звернення 18 листопада, 2017 <http://bibl.kharkiv.ua/vid-ideji-do-zvershennya/zvitnist>.

Офіційний вебпортал Державної архівної служби України. 2020. Дата звернення 20 березня, 2020. <https://archives.gov.ua/ua/>.

Офіційний вебпортал Музейний Портал України. 2020. Дата звернення 20 березня, 2020. <https://museum-portal.com/>

Офіційний вебсайт Вінницької обласної бібліотеки для дітей імені І.Я. Франка. 2018. Дата звернення 20 вересня, 2018. <http://frankolibrary.org/>

Офіційний вебсайт Волинської обласної бібліотеки для дітей. 2018. Дата звернення 21 серпня, 2018. <http://www.biblioteka.volyn.ua/>

Офіційний вебсайт Державного архіву Кіровоградської області. 2020. Дата звернення 21 березня, 2020. <http://dakiro.kr-admin.gov.ua/e-arhiv.php>.

Офіційний вебсайт Державного архіву Одеської області. 2020. Дата звернення 21 березня, 2020. http://archive.odessa.gov.ua/el_arh/

Офіційний вебсайт Дніпропетровської обласної бібліотеки для дітей. 2018. Дата звернення 21 серпня, 2018. <http://biblio-child.dp.ua/>

Офіційний вебсайт Житомирської обласної бібліотеки для дітей. 2018. Дата звернення 20 серпня, 2018. <http://childlibr.org.ua/>

Офіційний вебсайт Закарпатської обласної бібліотеки для дітей та юнацтва. 2018. Дата звернення 21 серпня, 2018. <http://zodub.uz.ua/>

Офіційний вебсайт Запорізької обласної бібліотеки для дітей «Юний читач» Запорізької обласної ради. 2018. Дата звернення 21 серпня, 2018. <http://zobd.zp.ua/>

Офіційний вебсайт Івано-Франківської обласної бібліотеки для дітей. 2018. Дата звернення 19 серпня, 2018. <http://biblioteka-if.at.ua/>

Офіційний вебсайт Київської обласної бібліотеки для дітей. 2018. Дата звернення 27 серпня, 2018. <http://child-library.kiev.ua/>

Офіційний вебсайт Кіровоградської обласної бібліотеки для дітей ім. Т.Г. Шевченка. 2018. Дата звернення 21 серпня, 2018. <http://www.librarychl.kr.ua/>

Офіційний вебсайт Львівської обласної бібліотеки для дітей. 2018. <http://lodb.org.ua/>

Офіційний вебсайт Миколаївської обласної бібліотеки для дітей ім. В. Лягіна. 2018. Дата звернення 21 серпня, 2018. <http://labinlib.org.ua/index.php>.

Офіційний вебсайт Національної бібліотеки для дітей. 2018. Дата звернення 20 серпня, 2018. <http://www.chl.kiev.ua>

Офіційний вебсайт Одеської обласної бібліотеки для дітей ім. В. Катаєва. 2018. Дата звернення 21 серпня, 2018. <http://odessabibliotekakrupskoj.blogspot.com/>.

Офіційний вебсайт Полтавської обласної бібліотеки для дітей ім. Панаса Мирного. 2018. Дата звернення 20 серпня, 2018. <http://odb.poltava.ua/>.

Офіційний вебсайт Рівненської обласної бібліотеки для дітей. 2018. Дата звернення 22 серпня, 2018. <http://www.rdobd.com.ua/>

Офіційний вебсайт Сумської обласної бібліотеки для дітей. 2018. Дата звернення 21 серпня, 2018. <https://sodb.sumy.ua/>

Офіційний вебсайт Тернопільської обласної бібліотеки для дітей. 2018. Дата звернення 18 серпня, 2018. <http://odb.te.ua/>

Офіційний вебсайт Харківської обласної бібліотеки для дітей. 2018. Дата звернення 21 серпня, 2018. <http://bibl.kharkiv.ua/>

Офіційний вебсайт Херсонської обласної бібліотеки для дітей. 2018. Дата звернення 20 серпня, 2018. <http://www.library.kherson.ua/lw/>

Офіційний вебсайт Хмельницької обласної бібліотеки для дітей ім. Т.Г. Шевченка. 2018. Дата звернення 21 серпня, 2018. <http://odb.km.ua/>

Офіційний вебсайт Черкаської обласної бібліотеки для дітей. 2018. Дата звернення 8 серпня, 2018. <http://chobd.ck.ua/>

Офіційний вебсайт Чернівецької обласної бібліотеки для дітей. 2018. Дата звернення 15 вересня, 2018. <http://bukovinchiki.cv.ua/>

Офіційний вебсайт Чернігівської обласної бібліотеки для дітей. 2018. Дата звернення 26 серпня, 2018. <http://ostrovskogo.com.ua/>.

Офіційний вебсайт Вінницького обласного краєзнавчого музею 2014, 2016, 2020. Дата звернення 14 березня, 2020. <http://vinnytsia-museum.in.ua/>

Офіційний вебсайт Волинського обласного краєзнавчого музею 2014, 2016, 2020. Дата звернення 14 березня, 2020. <http://volyn-kra-mus.at.ua/>

Офіційний вебсайт Івано-Франківського обласного краєзнавчого музею 2014, 2016, 2020. Дата звернення 15 березня, 2020. <https://www.ifkm.if.ua/>

Офіційний вебсайт Житомирського обласного краєзнавчого музею 2014, 2016, 2020. Дата звернення 14 березня, 2020. <http://krajmuz.zt.ua/>

Офіційний вебсайт Запорізького обласного краєзнавчого музею 2014, 2016, 2020. Дата звернення 17 березня, 2020. <https://zokm.jimdofree.com/>

Офіційний вебсайт Закарпатського обласного краєзнавчого музею. 2014, 2016, 2020. Дата звернення 17 березня, 2020. <https://www.zkmuseum.com/>

Офіційний вебсайт Кіровоградського обласного краєзнавчого музею 2014, 2016, 2020. Дата звернення 14 березня, 2020. <http://kokm.kr.ua/index.php?lang=ua>

Офіційний вебсайт Миколаївського обласного краєзнавчого музею. 2014, 2016, 2020. Дата звернення 15 березня, 2020. <http://www.museum.mk.ua/>

Офіційний вебсайт Сумського обласного краєзнавчого музею. 2014, 2016, 2020. Дата звернення 14 березня, 2020. <http://museum.sumy.ua/>

Офіційний вебсайт Одеського обласного краєзнавчого музею. 2014, 2016, 2020. Дата звернення 18 березня, 2020. <http://www.history.odessa.ua/>

Офіційний вебсайт Полтавського обласного краєзнавчого музею. 2014, 2016, 2020. Дата звернення 14 березня, 2020. <http://museum.rv.gov.ua/>

Офіційний вебсайт Рівненського обласного краєзнавчого музею. 2014, 2016, 2020. Дата звернення 15 березня, 2020. <http://pkm.poltava.ua/ua/>

Офіційний вебсайт Тернопільського обласного краєзнавчого музею. 2014, 2016, 2020. Дата звернення 15 березня, 2020. <http://tokm.com.ua/>

Офіційний вебсайт Черкаського обласного краєзнавчого музею 2014, 2016, 2020. Дата звернення 18 березня, 2020. <http://ckoblmuz.ck.ua/>

Офіційний вебсайт Чернівецького обласного краєзнавчого музею. 2020. Дата звернення 15 березня, 2020. <https://regmuscv.io.ua/>

Офіційний вебсайт Херсонського обласного краєзнавчого музею. 2020. Дата звернення 14 березня, 2020. <http://hokm.ks.ua/>

Павлова, Е.В., Прохоров, Д.М. 2016. К проблеме качества контента сайтов музеев Псковской области. Дата обращения 15 октября, 2016. <http://jurnal.org/articles/2013/kult1.html>

Пантелейчук, І.В. 2006. Трансформація музею як соціокультурного інституту (XX – початок XXI століття): автореф. дис... канд. іст. наук. Київ.

Правила роботи архівних установ України. 2013. Київ: Укр. наук.-дослідн. ін.-т архів. справи та документознавства: 243.

Проект від програми «Бібліоміст» «Сучасна бібліотека – сучасні послуги». 2018. Дата звернення 15 липня, 2018. http://librarychl.kr.ua/pro_bib/bibliomist.php

Проект «Інноваційні послуги для дітей». Дата звернення 15 липня, 2018. 2018. <http://old.odt.te.ua/?menu=info&id=1322>

Проект «17-а сторінка non-stop». 2018. Дата звернення 19 липня, 2018. <http://www.library.kherson.ua/lw/2013/04/17-c%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D0%BD%D0%BA%D0%B0-non-stop/>

Проект соціальної дії Бібліотечний клуб читання та розваг «Сонячний промінчик на книжковій полиці». 2018. Дата звернення 15 липня, 2018. http://librarychl.kr.ua/pro_bib/sun_prom.php

Про бібліотеки і бібліотечну справу. Закон України від 27.01.1995; зі змінами 01.01.2017. Дата звернення 15 липня, 2018. <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/32/95-%D0%B2%D1%80/ed20170101>

Про Національний архівний фонд і архівні установи. Закон України від 24.12.1993; зі змінами від 14.01.2020. Дата звернення 15.03.2020. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3814-12>

Про музеї та музейну справу. Закон України від 29.06.1995; зі змінами від 05.02.2020. Дата звернення 21.03.2020. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/249/95-%D0%B2%D1%80>

Про охорону культурної спадщини. Закон України від 18.03.2004; зі змінами від 12.12.2012. Дата звернення 15 липня, 2018. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14>

Про охорону археологічної спадщини. Закон України від 08.06.2000; зі змінами від 25.01.2019. Дата звернення 15 березня, 2020. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1626-15>

Про затвердження Положення про Державний реєстр Національного культурного надбання. Постанова Кабінету Міністрів України від 12.08 1992 р. Дата звернення 10 липня, 2018. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/466-92-%D0%BF>

Про затвердження Положення про Музейний фонд України. Постанова Кабінету Міністрів України від 20.07 2000; зі змінами від 24.04.2017. Дата звернення 12 липня, 2017. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1147-2000-%D0%BF>

Про схвалення стратегії розвитку бібліотечної справи на період до 2025 року «Якісні зміни бібліотек для забезпечення сталого розвитку». Розпорядження Кабінету Міністрів України. 2016. Дата звернення 15 липня, 2018. <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/219-2016-%D1%80Rabadanova, L.>

Про Стратегію сталого розвитку «Україна 2020». Указ Президента України від 12.01.2015 року. Дата звернення 15 липня, 2018. <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/5/2015?test=XX7MfyfCSgkyH3cIZiicqIpAHl4Vgs80msh8Ie6.>

Прокопенко, Є. В. 1999. Музей та засоби масової інформації на сучасному етапі. Дніпропетровськ.

Публічний звіт Голови Укрдержархіву Хромова В.А. Про підсумки діяльності Державної архівної служби у 2019 році. 2020. Дата звернення 20 березня, 2020. https://old.archives.gov.ua/Public-info/2020_02_12_pub_zv.pdf

Рабаданова, Л. 2017. «Пріоритетні напрями роботи бібліотек для юнацтва». Вісник Книжкової палати: 15-19.

Ресурси для батьків. 2018. Дата звернення 11.07.2018. <http://odb.te.ua/resursy-dlya-batkv.>

Розсекречені електронні архіви СБУ будуть зберігати і досліджувати у Києво-Могилянській Академії. 2020. Дата звернення 23 березня, 2020. <http://kmfoundation.com/oldsite/newsletter/2/news-viatrovych-ua.php.>

Сафонова, Т. 2017. «Дитячі бібліотеки України: соціокультурний аспект». Вісник книжкової палати: 10-14.

Сизов, Д. 2014. Музеї в Інтернеті. Дата звернення 17 червня, 2016. <http://internetua.com/muzei-v-internete>

Смит, Бернард. 2015. Исследовательская деятельность Европейского Союза в области культурного наследия. Дата звернення 20.12.2015. <http://www.minervaplus.ru/publish/p01-r.htm>

Статут Української асоціації працівників бібліотек для дітей. 2018. Дата звернення 7 липня, 2018. <http://www.chl.kiev.ua/Default.aspx?id=3433>

Сайти та блоги бібліотек України для дітей. 2018. Дата звернення 15 липня, 2018. <http://www.chl.kiev.ua/Default.aspx?id=68>

Світ дитячих бібліотек. Науково-методичний журнал. 2002-2013. Дата звернення 19 вересня, 2018. <http://www.chl.kiev.ua/Default.aspx?id=3433>

Соціальна програма «Ти у світі не один». 2018. Дата звернення 19 вересня, 2018. <http://bibl.kharkiv.ua/yarmarok-tvorchikh-idej/programi-proekti>

Усенко, П. С. 2009. «Сайт Дніпропетровського історичного музею: аналіз інформаційної присутності в Інтернет». Роль музеїв у культурному просторі України і світу: 573-581.

Черноус, В.Ю. 2015. «Соціально-культурна та інформаційна діяльність бібліотек для дітей: досягнення та перспективи». Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія: Бібліотекознавство. Книгознавство: 290-292.

Черченко, О. 2016. Світові та українські музеї в умовах інформаційно-комп'ютерного суспільства. Дата звернення 5 березня, 2016. <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/53821/08-Cherchenko.pdf?sequence=1>

Чиркова, М. Ю. 2011. «Доступ до архівної інформації як механізм формування суспільної свідомості». Архіви України: 37-45.

Халецька, А.П. 2015. «Принципи якості веб-сайтів установ культури та науки: європейський досвід». Історико-культурна спадщина: збереження, доступ, використання: 230-233.

Шевченко, О. О. 2014. «Використання сайту та соціальних мереж в роботі художньо-меморіального музею І. Ю. Рєпіна як новий засіб комунікації музеїв». ХХ Сумцовські читання: Музей у глобальному світі: інновації та збереження традицій: 216-221.

Юдіна, А. М. 2005. Використання інформаційних ресурсів Національного архівного фонду України: науково-методичні засади, напрями та форми (1993 – 2004 рр.). Автореферат дис. ...канд. іст. наук. Київ: Укр.НДІ архів. справи та документознавства.

Bibliothèque Numérique Internationale pour enfants. 2018. Dernière modification 15 mars, 2020. <http://fr.childrenslibrary.org/about/mission.shtml>

Стратегії розгортання соціальних комунікацій мережевого суспільства

Інформаційна діяльність у структурі соціальних комунікацій мережевого суспільства: стан і перспективи

Ягодзінський С.М. – доктор філософських наук, професор
orcid: 0000-0001-8755-2235

У науковій літературі зустрічаються десятки підходів до періодизації суспільного розвитку. Залучаються економічні, політичні, культурні, соціальні чинники і фактори, які той чи інший автор вважає ключовими. Здійснивши обґрунтування правоможності обраного критерію, вчені диференціюють епохи, культури й цивілізації. Історично такий підхід, звісно, має право на життя, оскільки він унормовує, класифікує, упорядковує, дозволяючи схопити закономірності, виявити напрямні лінії і перспективи цивілізаційного розвитку.

Однак ці критерії, на наш погляд, надто наративні. Як наслідок, частина підходів абсолютизують ту чи іншу сторону соціального життя, частина – гіперболізують роль і значення деяких факторів суспільного поступу. І якщо способи вирішення людиною буденних потреб, форми задоволення її запитів знаходять відбиток у дослідженнях, то засоби подолання суспільством кризових явищ ігноруються.

Обмежувальні заходи, що носили глобальний характер під час світової пандемії 2020 року, продемонстрували, що саме наявність інструментарію, який дозволяє мінімізувати економічні, соціально-політичні, культурні втрати і ризики є ключовою характеристикою відповідного етапу розвитку суспільства та його інституцій.

Такою атрибуцією у наш час є інформаційна діяльність, яка стала визначальним аспектом соціальних комунікацій суспільства початку ХХІ ст. Важливо усвідомити, що інформаційна діяльність є не лише засобом, інструментом, а нормотворчим компонентом, що підпорядковує та структурує соціальну дійсність і соціальні практики.

Інформація: у пошуках дефініції

Не потребує доведення той факт, що кровоносними судинами сучасних соціальних процесів є інформаційний обмін. Незалежно від структури способу виробництва, від того, що є основою визначення вартості товарів і послуг, навколо чого концентруються суспільні та індивідуальні цінності й інтереси, саме інформація, була й залишається базовим соціально-економічним, суспільно-політичним і культурно-історичним ресурсом.

Залишимо осторонь філософів, істориків, соціологів, політологів, культурологів, а також томи наукових праць, у яких детально вивчено цивілізаційний поступ людства від його зародження й до кінця ХХ ст. Предмет нашого наукового інтересу – початок нової ери, яка повною мірою розгорнула себе на початку ХХІ ст., завершивши первинний етап комп'ютеризації соціальних практик. Суспільство, в якому названі процеси визначають метрику соціального простору й часу, традиційно називають інформаційним.

Як відомо, ідея інформаційного суспільства була сформована в кінці 60-х – на початку 70-х років ХХ ст. Запровадження терміну «інформаційне суспільство» приписують професору Токійського технологічного інституту Ю. Хаяші. В його розумінні інформаційне суспільство визначається як таке, в якому процес комп'ютеризації дасть людям доступ до надійних джерел інформації, забезпечить високий рівень автоматизації виробництва. При цьому зміниться і саме виробництво – «виробництво інформаційного продукту, а не продукту матеріального буде рушійною силою утворення і розвитку суспільства» (Masuda 1983, 29).

У сучасній науковій літературі відносини, що виникають в інформаційному суспільстві, класифікують по-різному. Втім більшість дослідників погоджуються з тим, що саме інформаційна діяльність ляже в основу соціальних взаємодій на початку ХХІ ст. Причина цього криється у зміні статусу знання та інформації, адже, як переконливо довів Д. Белл, їхнє залучення до практичної переробки ресурсів перетворює працю на побіжне, неосновне джерело вартості (Bell 1980, 18-35). Через це ми змушені черговий раз поставити питання, що ж таке інформація? Яка інформація є соціально важливою, та який вплив вона здатна здійснити на трансформацію соціальної реальності, форми індивідуальної і суспільної свідомості?

Як не дивно, але у сучасних енциклопедіях і словниках не наведено більш-менш усталеного визначення поняття інформації.

Так, у «Новій філософській енциклопедії» стаття «Інформація» відсилає до статті «Теорія інформації». І хоча її автор вказує на важливості концепції інформаційної взаємодії для розуміння розвитку природних і соціальних процесів (Новая философская энциклопедия 2010, 142), все ж він оминає категоріальне вираження сутності інформації. Крім того, на наш погляд, поняття інформаційної взаємодії та інформаційної діяльності помилово вважати тотожними, адже останнє передбачає не лише взаємодію, а і її результат. Філософський словник під редакцією І. Фролова (2001) хоча й містить окрему статтю, присвячену інформації, теж не дає вичерпного розуміння її змісту. Висвітлюючи різні аспекти інформації, укладачі словника вважають, що інформаційне суспільство – це «скоріше ідеал, який має реалізуватися у ході соціального розвитку» (Философский словарь 2001, 217). Не розкривають сутності поняття інформації й більш сучасні словники. Так, у «Короткому філософському словникові» (2008) наведене визначення інформації ілюструє лише її предметно-практичний, побутовий ужиток (Краткий философский словарь 2008, 140-141).

Така ситуація змушує нас звернутися до загальнонаукової літератури. У «Новому енциклопедичному словникові» (2012) читаємо: «Інформація – це відомості, що передаються людьми усним, письмовим чи іншим способом (за допомогою умовних символів, технічних засобів та іншого). Із середини ХХ ст. – це загальнонаукове поняття, що «містить у собі обмін даними між людьми, людиною і машиною, машиною і машиною» (Новый энциклопедический словарь 2012, 435). Тобто під інформацією можна розуміти будь-яку активну дію, що має хоча б якийсь відомчий чи змістовий характер і може мати як матеріальне, так і нематеріальне вираження.

Сформульоване поняття інформації застосовуємо для обґрунтування тези про атрибутивний характер інформаційної діяльності в суспільному поступі людства. Перш за все мусимо відповісти на питання: яка інформація складає суспільну цінність, і за якими критеріями потрібно визначати цю цінність? Для вирішення проблеми розділимо інформацію на «позитивну» (спрямована на еволюційний темп розвитку суспільства) і «негативну» (призводить до деградації суспільства; містить аморальний, незаконний, підливний контекст).

На наш погляд, саме «позитивна інформація» наповнює інформаційні потоки, які є об'єктами інформаційної діяльності та є основою суспільних комунікацій. Адже суспільний прогрес є там, де на вході і виході суспільних інформаційних взаємодій знаходиться

інформація, що ідентифікована як позитивна. Оскільки вона є відображенням соціальних відносин, то її структурованість прив'язана до домінуючої системи соціальних мереж. Лише така інформація може бути об'єктом правового регулювання, основою економічних відносин, рушієм суспільних змін. А тому вона носить універсальний, загальнолюдський характер і може бути основою для комунікаційних взаємодій, якій й стають елементами глобального інформаційного простору.

Свобода і контроль соціальних комунікацій

Стрімке підкорення соціального простору новітніми комунікативними технологіями нашою думкою, що критерієм суспільної цінності інформації є не тільки її кількість (обсяг), а й соціокультурний потенціал. Специфіка інформації передбачає, що простір її поширення не може обмежуватися лише «об'ємом».

Логічним є запитання про те, чи може такий простір бути контрольованим. Хто, і за яких умов, здатен визначати його правила, норми і пріоритети? Деякі дослідники переконані, що з таким завданням має впоратися держава, оскільки саме вона є гарантом правопорядку, основною функцією якої є захист усіх типів відносин, що виникають у суспільстві. Справді, глобальний інформаційний простір позбавлений штучних кордонів, якими є держави. Вивчаючи мови та долучаючись до інформаційних мереж, людина все менше стає залежною від владних і громадських структур. Такі міркування привели футурологів середини ХХ ст. до висновку про зникнення держави вже в найближчому майбутньому.

Втім прогнози не справдилися. Як пишуть С. Нора та А. Мінк, кооперуючись у економічній і соціально-політичній сферах, приймаючи міжнародні нормативно-правові акти, держави забезпечують собі винятковий доступ до усього комплексу соціально важливої інформації (Nora 1980). На наш погляд, цей процес є зворотним боком глобалізації. Відкриваючи ринки, зближуючи культури, ущільнюючи соціальний простір, глобалізаційні процеси тим не менше мають спиратися на стабільність базисної структури, яку уособлюють собою держави, транснаціональні корпорації, мега-трендові групи, економічні консорціуми, органи так званого світового уряду.

Зазначені соціально-правові та морально-ціннісні індивідуалізовані інтереси неминуче породжують конфлікт у розумінні інформаційної діяльності, її захищеності, автономності, відкритості, самоорганізованості різними соціальними агентами. Ці принципи

відкрито обстоюють представники технічної еліти, які демонструють негативне ставлення до адміністративно-правового контролю. Підпорядковані їм інформаційні ресурси (медійний простір, віртуальні соціальні мережі, спеціалізовані фахові мережі і т.п.) в автоматизованому режимі регулюють право на захист персональних даних, право на думку, право на недоторканність особистого життя тощо.

Громадські організації теж пильно слідкують за відкритістю інформаційного простору та усіма засобами борються проти надмірної нормативності, формалізації й регламентації інформаційної діяльності. В 1996 році на світовому форумі в Давосі Дж. Барлоу була презентована «Декларація незалежності кіберпростору» (Барлоу 2004, 349-354). Метою декларації стало проголошення нового світу, в якому немає привілеїв і упередження, соціальної дискримінації та адміністративного ресурсу. Це реальність, у якій не діють старі індустріальні методи поневолення людини, відсутні кордони, війни і соціальна несправедливість. Прихильники такої позиції вважали, що мережа повинна залишатися «чистою» від законодавчого нормування, бути зоною вільного транслявання інформації, ідей, думок тощо. Адже, увійшовши у мережу, суб'єкт соціальних відносин тим самим погоджується з «колективним» використанням його інформації, внаслідок чого ці дані починають належати мережі, стають суспільним ресурсом.

Втім таку позицію мусимо визнати утопічною. На нашу думку, цьому є кілька причин. Перш за все відзначимо, що декларування власниками транснаціональних корпорацій інформаційної свободи, рівності доступу до соціально важливих даних конвертується ними в значні статки та мережеве поневолення населення більшості країн. Будучи на рівні індивідів поборниками їхніх прав, на соціальному щаблі вони, зазвичай, уособлюють найвищий рівень мережевих структур. Ми переконані у неможливості створення і реалізації такої моделі інформаційної взаємодії, яка б унеможливила дії, спрямовані на руйнування, дестабілізацію соціальної системи. Програмно, апаратно, примусово, адміністративно, політично, економічно, військово можна втрутитися в роботу будь-якої інформаційної мережі та нав'язати підключеним до неї соціальним агентам наперед визначені правила гри.

Другим фактором, що, за нашими переконаннями, ускладнює розгортання соціальних комунікацій, криється у спотвореному на рівні масової свідомості уявленні про інформаційні відносини, інформаційні ресурси та інформаційну діяльність. Прикметним у

даному контексті є дослідження В. Ємеліна та А. Тхостова, які порівняли мережу Інтернет із Вавилонською вежею. Дослідники ставлять питання про те, наскільки інформаційний простір є реальним, а його суб'єкти дійсними (Ємелін, Тхостов 2013, 76). Внаслідок цього кількість інформації абсолютно розриває зв'язок з її якістю, а практика самотиражування інформаційних повідомлень у формі гіперпосилань перетворює захоплення від швидкості доступу до інформаційних ресурсів на сумнів у її валідності, точності, достовірності.

Зважаючи на зазначене, мусимо вказати на важливу інститууючу роль держави в організації інформаційної діяльності та, як наслідок, налагоджені соціальних комунікацій. Наші аргументи з цього приводу зводяться до таких міркувань. Перш за все держава та її представницькі органи є значно ближчими до громадян, ніж наднаціональні корпорації та їхні очільники. Психокультура, притаманна більшості населення країни, дозволяє доволі точно передбачити мотиви та вчинки представників влади. По-друге, навіть нині ступінь інтеграції суспільства до інформаційних мереж, а через них до інформаційної діяльності, не можна вважати цілком задовільним. За різними соціологічними оцінками, у розвинених країнах світу від 15% до 30% населення не є активними користувачами віртуальних соціальних мереж, а інформаційні технології використовують лише як інструмент спрощення повсякденних справ (сплата рахунків, листування, перегляд новин). У країнах, що розвиваються, та країнах «третього світу» ситуація є значно гіршою.

Третім аргументом на користь державного регулювання інформаційної діяльності є введення, підтримка та розробка стандартів. Останні забезпечують стабільність і надійність системи, а також довіру до неї як репрезентанта соціальної справедливості. І хоча корпорації масштабу Apple, Google, Facebook, Samsung ті інші намагаються впровадити власні стандарти безпеки, звітності, аутентифікації та навіть грошові одиниці (наприклад, біткойни), при бажанні держава здатна відмежуватися від цих систем.

Зазначене вище змушує нас визнати за державою важливу функцію адаптування її громадян до активного залучення до інформаційної діяльності як на рівні побуту, так і при веденні бізнесу, реалізації власної громадянської активності тощо. Без волі держав процес глобалізації інформаційних мереж є неможливим, адже мережевий простір хоча й є нефізичним, все ж залишається віртуальним стосовно до його носіїв – серверів, комунікативних мереж, протоколів, супутників, адміністраторів, провайдерів тощо.

Ми дійшли висновку, що на даному етапі цивілізаційного розвитку держава як основний політичний інститут має підстави втручатися в інформаційні відносини та інформаційні процеси, що відбуваються або проходять її територією. Цей висновок корелює з процесом становлення світових правових систем, в якому чітко визначені різновиди інформаційних відносин, які потребують соціокультурної оцінки та правового захисту. По-перше, це відносини, зв'язані з функціонуванням Інтернету і доступом до нього. Саме ці відносини характеризують взаємодією споживача і тих служб, які забезпечують доступ до інформаційних мереж. По-друге, відносини у сфері електронної комерції, що стають домінуючими, оскільки несуть користь як споживачу, так і виробнику. По-третє, відносини щодо захисту авторських та інших виключних прав на об'єкти інтелектуальної власності, які розміщені в інформаційному просторі. Традиційно до об'єктів авторського права відносяться комп'ютерні програми, так як «питання, у якому правовому полі здійснювати захист комп'ютерних програм, постало разом з їхньою появою та залишається актуальним і на сьогоднішній день» (Жалінкова 2003, 51). По-четверте, відносини, що виникають стосовно захисту конфіденційності інформації, запобігання розповсюдження інформації приватного змісту.

Пізнавальні стратегії соціальних комунікацій інформаційної доби

Хоча нелегко класифікувати усі характерні соціальним комунікаціям інформаційного суспільства інформаційні відносини, утім очевидно, що успішна організація такої діяльності можлива лише через зміну пізнавальних стратегій на рівні суспільної свідомості. Оновивши когнітивні установки та прийнявши інноваційно-комунікаційні стратегії, суспільство здатне розгорнути весь спектр соціальних комунікацій інформаційних мереж та реально, а не теоретично, перетнути рубікон мережевого суспільства.

З моменту винайдення паперу, мас-медійний простір був надбудовою над соціокультурним простором (Ороховська 2015). Подальші винаходи, технічні та технологічні інновації лише підсилювали вплив медійної культури, розширюючи можливості та перспективи створення мас-медійного продукту. Тобто інформаційна діяльність, змінюючи свої форми, зміст, наповнення, спрямованість, методику і засоби перманентно супроводжувала соціальний поступ людства.

Разом із тим, яким би не був характер інформаційної діяльності в кожен історичну епоху, на початку ХХІ ст. відбулися радикальні зміни в осмисленні її як соціокультурного феномену. Соціально-політичні, культурні, економіко-правові процеси перетворилися на різновид інформаційних взаємодій. І якщо в попередні епохи вміння читати, писати, працювати з комп'ютерною технікою були ознаками високого рівня знань і навичок, гарантом індивідуальної свободи, поваги та авторитету, то нині використання інноваційних технологій, інформаційних систем, програмних комплексів, електронної пошти, web-серфінгу стало неодмінною умовою готовності людини до виконання нею як професійних, так і особистих завдань, до рівноцінності її іншим учасникам соціальних комунікацій.

М. Фуллер більш категорично заявляє, що «вся інтелектуальна діяльність нині є дослідженням програмного забезпечення, в якому програмне забезпечення надає їй і середовище і контекст» (Fuller 2008). Зважаючи на сказане, вважаємо неможливим досягнути сутність і значення інформаційної діяльності в суспільному розвитку без осмислення пізнавальних стратегій наукового дискурсу. Будучи історично сформованим соціальним інститутом та соціальною мережею, наука з притаманною їй інноваційно-дослідницькою сферою стала основою інформаційної (комп'ютерної, цифрової, технократичної) революції. По-новому розмічаючи суспільний поділ праці, визначаючи потреби, цінності й інтереси соціальних суб'єктів, впливаючи на темпи соціальної динаміки, мобільності, стратифікації, вона надає засоби здійснення інформаційної діяльності в режимі on-line та концентрує її в межах мережевої структури. Саме тому для позначення сучасного етапу цивілізаційного поступу нерідко використовується поняття «мережеве суспільство».

Концепція мережевого суспільства набула значного поширення в соціальних дослідженнях і застосовується паралельно з такими поняттями як «інформаційне суспільство», «суспільство ризику», «суспільство знання», «постіндустріальне суспільство», «емерджентне суспільство» та іншими. Незважаючи на те, що в деякому діапазоні значень вказані поняття є синонімічними, поняття «мережеве» вирізняється тим, що характеризує тип структур, які лежать в основі соціального буття, а також передбачає їхню історичну змінність.

У даному контексті нам імпонує аналіз мережевого суспільства, представлений у низці праць О. Назарчуком. Репрезентуючи суспільство кінця ХХ – ХХІ століть крізь призму комунікації та медіарегальності, дослідник наполягає на тому, що структура та конфігурація сучасних мереж (зокрема інформаційних) індивідуалізується.

За рахунок цього «реальна комплексність і морфологія мереж виявляється не в локальному просторі..., а в глобальному світі. Саме глобальна розгортка перетворює елементарні конструкції на складні за своєю будовою мережі» (Назарчук 2008, 74). Що ж надає усталеним, інституційованим соціальним мережам глобального виміру? Відповідь на це запитання здається очевидною за формою – комунікативний ефект. Якщо в попередні епохи він у жодний спосіб не вирізнявся з-поміж інших соціальних процесів, то в епоху цифрових систем соціальна комунікація різко звузила соціальний час і соціальний простір.

Інформаційні мережі обходять традиційні для соціальних інститутів функціональні обмеження, здійснюючи конверсію (зміна способів і механізмів сполучення) та конвергенцію (зближення та взаємопроникнення) інформаційних мереж. Останні не просто набувають глобального характеру, а й стають самостійними суб'єктами соціального впливу і контролю за трансформаціями соціального простору.

У розрізі сказаного ми поділяємо установку представників світ-системного підходу (Ф. Бродель, І. Валлерстайн) щодо значення феномену системності як у процесі індивідуального сприйняття суспільних процесів, так і при проектуванні політичних, економічних, культурних трансформацій соціальної реальності. Як доводить В. Спіцнадель, вже в другій половині XX століття системність почали визначати як пізнавальну процедуру (Спіцнадель 1979, 103-106).

Необхідність орієнтації на системне мислення вже не потребує додаткового обґрунтування і приймається як парадигма, тренд. Воно є основою для моделювання, світорозуміння, осмислення зв'язків, залежностей, відношень, які визначають конфігурацію глобального соціального простору. Запозичивши термін Д. Бела, скажемо, що інформаційні системи виступають віссю соціальних перетворень і суспільних рухів, концентрують у собі сукупність суспільних норм, регулятивів, цінностей, схем, стилів, паттернів.

Тому однією з ключових проблем при аналізі мережевого суспільства є усвідомлення актуальності формування в масовій свідомості когнітивних, алгоритмічних і структурно-функціональних пізнавальних стратегій. Потреба в пізнанні, освоєнні, яка в наш час стала домінантною, визначає критерії розбудови сучасного суспільства як у технологічному, так і в соціокультурному вимірах.

Класичний підхід до розуміння пізнання передбачає, що воно є спеціалізованим видом діяльності, яка спрямована на продукту-

вання особливого типу інформації – знання і керується загально-прийнятими нормами та ідеалами, використовуючи специфічні засоби й методи та безпосередньо зв'язана з відповідними соціально-історичними умовами (Ягодзинский 2001). В сучасних умовах поняття раціональності аналізується не лише в контексті філософії і методології наукового пізнання, а й залучається при дослідженні соціокультурних процесів та феноменів. Поборник раціоналізму Ю. Хабермас щодо цього відзначав, що в епоху науково-технічного прогресу більшість соціальних інститутів пройшли стадію раціональної реорганізації (Хабермас 2007, 110). При цьому подальша раціоналізація соціального простору виявить свій соціокультурний потенціал лише тоді, коли вона буде спрямована на ліквідацію комунікаційних бар'єрів.

Знаковою в даному аспекті є позиція В. Швирьова, який вважає застарілим зведення усього суспільно значимого знання до поняття «наука». Мусимо визначити «специфіку більш вузького поняття, зв'язаного зі спеціальними соціальними інститутами й механізмами виробництва знання» (Швырев 1988, 116). Схожу думку висловив Х. Патнем, який, аналізуючи концепції раціональності, зауважив, що в процесі прийняття рішень людина користується не лише фактами та емпіричними даними, а й нерідко залучає релігійні, політичні й філософські погляди (Патнэм 2002, 150). Через це дослідник вважає виправданим брати слова «наука», «раціональність», «аргументування» та подібні їм поняття у лапки.

Цю позицію поділяють і вітчизняні філософи. Так, В. Онопрієнко пише: «Якщо раніше в методології науки в основному питання про соціальні та когнітивні чинники вирішувалося запереченням одного з них... або наданням одному з них другорядної ролі..., то зараз усе більше спроб знайти способи їх взаємодії» (Онопрієнко 1998, 72). У свою чергу С. Кримський, виявляючи неоднозначність у тлумаченні феномену науки, відмічає, що в умовах глобалізації її функції універсалізуються; вона проникає в усі клітини сучасного соціуму від сфери виробництва та споживання до легітимації богословських дисциплін (Кримський 2003, 148).

За бажанням, список мислителів і вчених, які пропонують переглянути сутність пізнавальних стратегій в умовах інформаційного суспільства, можна продовжити. Але наведених цитат достатньо, щоб усвідомити: наука втрачає статус володаря істини в структурі соціальних комунікацій суспільства ризику. Обираючи стратегію поведінки, алгоритм дій, обґрунтовуючи рішення люди-

на, соціальна група, агенти соціальних мереж не обов'язково узгоджують їх із критеріями наукової раціональності.

І в цьому ми вбачаємо значну проблему. Ігнорування зазначеної особливості неминуче спотворюватиме розуміння сутності, механізмів та форм інформаційної діяльності, яка була невід'ємним атрибутом, каталізатором, причиною і наслідком суспільного розвитку людства. Саме тому в одній із робіт (Ягодзінський 2011, 80-83) ми підкреслювали, що в мережевому суспільстві необхідно ставити питання про перехід від тлумачення пізнання як особливого виду діяльності, до його інтерпретації як складового елемента соціокультурного потенціалу інформаційних мереж. На наш погляд, успішне вирішення цього завдання можливе за умови аналізу інноваційної складової сучасних пізнавальних стратегій.

До таких ми відносимо: зміну типу раціональності соціальних дій; інформатизацію і комп'ютеризацію усіх сфер життєдіяльності соціуму; трансформацію суб'єкта соціального пізнання, яким стає людино-машинна система; перетворення результатів пізнавальної діяльності на елемент дискурсу влади. Нас цікавить поняття раціональності, адже саме воно репрезентує ключові параметри, атрибути, методологію та методику пізнавальної діяльності.

Традиційним став підхід, запропонований В. Стьопіним, який у низці праць доводить, що раціональність є сукупністю як загальних інваріантних, так і особливих рис у змісті пізнавальних ідеалів та норм. Така методологічна настанова дозволила вченому виокремити класичний, некласичний і постнекласичний типи раціональності (Степин 2003, 115-160). Саме на останній ми будемо спиратися, виявляючи специфіку раціональності інформаційної діяльності в історичному поступі людства.

Евристичною в контексті дослідження специфіки соціальних комунікацій інформаційної доби вважаємо також концепцію «відкритої» та «закритої» раціональності В. Швирьова, який пояснює, що «в жодному випадку не можна постулювати деякий остаточний критерій раціональності» (Швырев 2003, 55). Такий підхід дає можливість вийти за вузькі межі методології фундаментальних і прикладних наук, поширивши поняття раціональності на сферу гуманітарних і соціальних дисциплін. Враховуючи означену вище специфіку інформаційної діяльності, оберемо плюралістичне тлумачення раціональності соціальних дій, що здійснюються у просторі і за посередництва інформаційних мереж.

Одним із перших, хто перетворив раціональність соціальних дій на предмет соціально-філософського аналізу, був М. Вебер. Він

вважав, що весь хід історії людства, його культура та соціальні інститути пронизані прагненням людини віднайти довершені, продуктивні, ефективні зразки поведінки, ведення господарства, розбудови міст, системи комунікацій тощо. Віра М. Вебера в домінування розумного в соціальному житті була безмежною. Це виявилось в інтерпретації ним соціальної дії, яка, на його переконання, або повинна мати осмислений характер, або орієнтуватися на очікувану реакцію людей. Дослідник був упевнений, що капіталістична система та відповідна їй конфігурація соціальної інфраструктури не можуть бути усунуті, адже це можливо «лише у випадку винайдення такого технічного засобу, який спроможний дати настільки ж всезагальний знаменник, як гроші» (Вебер 2001, 14). У часи М. Вебера сама можливість появи чогось подібного вважалася малоймовірною, допоки в середині ХХ ст. світ не побачили перші електронно-обчислювальні системи, які шаленими темпами почали підкорення соціального простору і всіх форм життєдіяльності як суспільства загалом, так і окремої людини зокрема.

Під впливом комп'ютеризації (кількісний приріст комп'ютерної техніки) та інформатизації (якісна перебудова комунікативних практик та структури і способу виробництва суспільних благ) відбулося переосмислення соціокультурних домінант і детермінант. Визнаючи тотальний вплив технократичного мислення на уклад життя й самосвідомість суспільства кінця ХХ ст. П. Козловськи наполягав на тому, що «основою розуміння культури... є думка про те, що ми маємо враховувати культурно та з найбільшою делікатністю принагідний вплив нашого знання і діяльності, а також взаємний зв'язок між нашими намірами й об'єктами цих намірів» (Козловськи 1997, 220). Іншими словами, в умовах підкорення соціального простору інноваційними технологіями кордони раціонального втрачають визначеність.

Що ж змінилося в структурі інформаційного обміну, навколо якого є зосередженою інформаційна діяльність? Перш за все, вкажемо на превалювання ймовірнісних і наближених методи числення, системного та варіаційного аналізу, інформаційного моделювання, теорії ігор та управління ризиками як при вирішенні суто наукових, так і предметно-практичних проблем. На рівні суспільної свідомості це призвело до того, що раціональність соціальних дій почала асоціюватися не лише з істинністю, а й з доцільністю та швидкістю отримання результату.

Проникнення в масову свідомість неklasичних пізнавальних стратегій дозволило дослідникам говорити про «комп'ютерну», а в

загальному випадку – про постнекласичну гносеологію (Дротянко 2001, 185). Схожий висновок отримав і теоретик систем штучного інтелекту А. Ендрю, який вважає, що ускладнення програмних і апаратних засобів техніки, які забезпечують інформаційну діяльність, може викликати незвичну «поведінку» електронно-обчислювальних машин (Ендрю 1985, 23). На наше переконання, обсяг впливу на соціум на цьому не завершується, адже, звикаючи до алгоритмізованого, схематичного, структурованого «машинного мислення», людина переносить відповідний стиль прийняття рішень на усю сферу соціальних відносин.

Отже, реалізація інформаційної діяльності потребує залучення мови дискретної математики, теорії ймовірностей, теорії алгоритмів, когнітивної і комп'ютерної лінгвістики та інших наук. Вироблені в межах цих дисциплін пізнавальні стратегії та понятійний апарат дозволяють працювати з імовірнісними процесами, описувати складні нерівноважні системи, враховувати ризики, нелінійні співвідношення, залежності тощо. Наприкінці ХХ ст. дослідник М. Мойсеев застерігав від надмірного захоплення процесом інформатизації, оскільки комп'ютер – це лише електронно-обчислювальна машина, яка виконує певні соціальні функції, а тому тільки тоді, коли «існує чітко поставлена ціль і алгоритм прийняття рішень, повністю розкриваються знання, цінність та сенс інформації» (Мойсеев 1998, 105). Останні десятиліття повністю нівелювали ці слова.

Нині вже неможливо ігнорувати той факт, що інноваційно-комунікативні технології безпосередньо впливають на зміну стилю і форм соціального життя.

Ера «розумних» машин: початок

У кінці ХХ – на початку ХХІ століть почав формуватися особливий тип раціональності соціальних дій – інформаційний. Він відображає тенденції розвитку соціально-економічного, освітнього, політико-правового та культурно-цивілізаційного векторів суспільного розвитку в інформаційну добу. Прагнення до систематизації бачиться сучасності архаїчним, оскільки націлює на таке перетворення навколишньої дійсності, при якому будь-які її вияви піддаватимуться контролю і передбаченню. І хоча формалізована мова науки у свій час сприяла утвердженню ключової для епохи модерну лінії наука-виробництво-суспільство, нині така стратегія інформаційної діяльності (обміну та використання інформації) втрачає

свою пріоритетність. На її місце приходять стратегії й практики комунікативних співтовариств (Ю. Хабермас), які породжують не дискурси, а інформаційні соціальні мережі.

Не останню роль у цьому процесі відіграє розробка й впровадження мережевих цифрових сервісів, які відкрили простір віртуальної реальності, комп'ютерного моделювання, ігор, віртуальних лабораторій, університетів, бібліотек тощо. Успіхи в програмуванні, до якого нині тією чи іншою мірою залучено все інформаційно-активне населення Землі, змінюють спосіб мислення, структуру і принципи прийняття рішень. Не можна не погодитися з О. Журавльовою, яка, досліджуючи місце методів Інтернет-дослідження у моніторингу соціальних процесів зазначає, що інструментально-сервісні, комунікативні технології та інфраструктура змінюють пізнавальну діяльність не лише вчених, а й усіх соціальних акторів (Журавлева 2013, 85-89). Як фіксація змін і підкреслення їхнього інноваційного характеру у соціально-гуманітарному дискурсі набули поширення спеціальні терміни – «e-social science» (електронна соціальна наука) та «digital humanities» (цифрова гуманітарна наука). Вони вказують не просто на інноваційні засоби, що можуть бути використані в ході гуманітарних і соціально-політичних досліджень, а й на перебудову стилю мислення людини, її орієнтацію на сприйняття світу з позицій системності, стохастичності, імовірності, алгоритмічності.

Утім навіть нинішні механізми і засоби реалізації інформаційної діяльності очевидно в перспективі будуть видозмінені, що, неодмінно вплине на структуру суспільного виробництва та форми суспільної свідомості. Адже, якщо сучасні інформаційно-комунікаційні системи реалізовані з використанням двозначної логіки, то в майбутньому технології вийдуть за ці обмеження, за багатьма параметрами (у першу чергу когнітивними) перевершивши свого творця.

Вже в наш час програмні комплекси якісно змінюють характер інформаційної діяльності та соціальних комунікацій. Цьому існує кілька пояснень. По-перше, інноваційні технології суттєво прискорюють соціальний час та звужують соціальний простір. Інтернет-конференції, системи пошуку, мультимедійні лекції, круглі столи, бібліотеки із відкритим доступом до електронних архівів, експертні програми, хмарні сервіси і т.п. інновації дають змогу бути присутнім у кількох місцях одночасно. Концепт «одномірної людини» Г. Маркузе втрачає свою актуальність. У просторі глобальних інформаційних і соціальних мереж людина перетворюється на бага-

томірну як у соціальному, так і у фізичному відношеннях. Події, пережиті людством під час пандемії 2020 р., наочно продемонстрували готовність суспільства до імплементації інноваційних форм соціальних комунікацій в усі соціальні практики.

По-друге, спостерігається розширення пізнавальних можливостей людини, внаслідок чого зростають її інформаційно-практичні перспективи. Як відомо, І. Кеплер витрачав кілька місяців для обрахунку траєкторії руху небесних тіл. Сьогодні програмні комплекси виконують аналогічні процедури за лічені секунди. Впроваджуючи персональні комп'ютери, вчені прагнуть передати частину інтелектуальних можливостей людини електронному мозку. Вже у кінці ХХ столітті електронна машина справлялася із задачами, які ще півстоліття тому вважалися винятковою прерогативою *Homo Sapiens*. Комп'ютерні програми керують рухом транспорту, потоками фінансової інформації, діагностують хвороби, ведуть моніторинг змін клімату, обраховують економічні ризики, прогнозують техногенні та природні катастрофи і т.п.

Запровадження новітніх інформаційних технологій, розвиток комп'ютерних експертних систем, мереж, робочих комплексів, уніфікація під вимоги електронних стандартів набули глобального характеру. Нові «правила гри» інформаційної діяльності необхідно сприймати не лише в географічному вимірі, а й як незворотні зміни в усіх сферах соціального буття і зокрема, в соціальних комунікаціях.

Мірою входження суспільства в інформаційну еру стало зрозуміло, що його розвиток «все більше залежить від соціальних, інформаційних, культурних, політичних технологій та інновацій» (Онопrienко 2005, 142). Через це інформаційна діяльність стає атрибутом, невід'ємною складовою комунікацій не лише владних, економічних, політичних мереж, але й окремого індивіда. Ці та інші закономірності цивілізаційного поступу виявлені й детально описані в спеціалізованій науковій літературі. Узагальнюючи роботи соціологів, політологів, психологів, економістів, відзначимо, що ідентифіковані ними тенденції виражають не тільки суб'єктивні потреби людини у спілкуванні, самореалізації, ідентифікації тощо, а й вказують на об'єктивність процесів еволюції способу виробництва, переорієнтацію його на інтелектуальні, інноваційні технології, зміну структури вартості товарів, превалювання економіки послуг над промисловістю.

Людина нової епохи ототожнює себе зі своїм віртуальним прообразом, транслуючи свій світогляд і світорозуміння за посередництва глобальних інформаційних мереж. Відтак інформаційна діяльність,

репрезентована в її найширшому тлумаченні, найповніше виражає соціальну сутність людини. Комунікація стає основним виміром і простором її свободи, ключовою цінністю та ресурсом.

Наукові джерела

- Bell, D. 1980. The Social Frame Work of the information society. Oxford.
- Fuller, M. 2008. First Software Studies Workshop. <http://pzwart.wdka.hro.nl/mdr/seminars2>
- Masuda, Y. 1983. The Information Society as Postindustrial Society. Washington: World Future Soc.
- Nora, S., Minc, A. 1980. The Computerization of Society. A report to the President of France. Cambridge.
- Барлоу, Дж. 2004. «Декларация независимости Киберпространства». Информационное общество. Москва: АСТ.
- Вебер, М. 2001. История хозяйства. Город. Москва: «КАНОН-пресс-Ц».
- Дротянко, Л.Г. 2001. «Філософське та наукове знання в культурній свідомості постмодерну». Totalodgy-XXI (п'ятий випуск). Постнекласичні дослідження. Київ: ЦГО НАН України: 182-189.
- Емелин, В.А., Тхостов, А.Ш. 2013. «Вавилонская сеть: эрозия истинности и диффузия идентичности в пространстве интернета» Вопросы философии. № 1: 74-84.
- Жалінкова, І. 2003. «Правове регулювання Інтернет-відносин». Право України. № 5: 48-54.
- Журавлева, Е.Ю. 2013. «К типологии методов интернет-исследования». Вопросы философии. № 5: 84-93.
- Козловски, П. 1997. Культура постмодерна: Общественно-культурные последствия общественного развития. Москва: Республика.
- Краткий философский словарь. 2008. Москва: Проспект.
- Кримський, С.Б. 2003. Запити філософських смислів. Київ: ПАРАПАН.
- Моисеев, Н.Н. 1998. Расставание с простотой. Москва: Аграф.
- Назарчук, А.В. 2008. «Сетевое общество и его философское осмысление». Вопросы философии. № 7: 61-75.
- Новая философская энциклопедия. В 4 т. 2010. Москва: Мысль. Т.2.
- Новый энциклопедический словарь. 2012. Москва: Рипол Классик.
- Оноприенко, В.И. 2005. «Проблемы трансформации академической науки в радикально изменяющемся обществе». Наука та наукознавство. № 1 (47): 123-142.
- Онопрієнко, В.І. 1998. Наукове співтовариство: Вступ до соціології науки. Київ: НАНУ.
- Ороховська, Л.А. 2015. Медіакультура у дзеркалі філософії історії. Київ: Центродрук.
- Патнэм, Х. 2002. Разум, истина и история. Москва: Практис.
- Спицнадель, В.Н. 1979. «Комплексный и системный подходы: соотношения и взаимосвязь». Комплексный подход к научному поиску: проблемы и перспективы: Тез. докл. Всесоюз. симп. Свердловск: Урал. науч. центр: 103-106.
- Степин, В.С. 2003. Теоретическое знание. Москва: Прогресс-Традиция.
- Философский словарь. 2001. Москва: Республика.
- Хабермас, Ю. 2007. Техника и наука как «идеология». Москва: Практис.
- Швырев, В.С. 1998. Анализ научного познания: основные направления, формы, проблемы. Москва: Наука.
- Швырев, В.С. 2003. Рациональность как ценность культуры. Традиция и современность. Москва: Прогресс-Традиция.
- Эндрю, А. 1985. Искусственный интеллект. Москва: Мир.
- Ягодзинский, С.Н. 2011. «Проблема дискурсивности в классической философии». CREDO NEW. № 1:125-136.
- Ягодзінський, С.М. 2011. «Людський потенціал мережєвих технологій». Вісник Національного авіаційного університету. Серія: Філософія. Культурологія. Київ: НАУ. № 2 (14): 80-83.

Роль сформованості національної ідентичності в системі соціальних комунікацій

Глушаниця Н.В. – кандидат педагогічних наук
orcid: 0000-0002-8511-0844

Конопляник Л.М. – кандидат педагогічних наук, доцент
orcid: 0000-0002-3244-1965

Пришупа Ю.Ю. – кандидат педагогічних наук
orcid: 0000-0002-5617-4152

Шостак О.О. – кандидат філологічних наук, доцент
orcid: 0000-0001-7532-4294

Колісниченко А.В. – кандидат філологічних наук
orcid: 0000-0002-9596-3103

Харицька С.В. – кандидат педагогічних наук
orcid: 0000-0002-9404-9731

Мова є потужним засобом соціалізації особистості, а відтак вона відіграє визначальну роль у формування національної ідентичності. Мовна система віддзеркалює те, що є найважливішим для будь-якої нації, її культури, історії, звичаїв та традицій. Мовна політика, у свою чергу, відображає соціальні чи політичні зміни в країні та світі. Тому, не варто недооцінювати значимість коректного вирішення гуманітарних питань (мови, культури, освіти, науки) оскільки це може спричинити ослаблення та руйнацію держави, переконливим доказом чого слугує історичний досвід багатьох країн світу. Мовна ідентичність є вагомим засобом самовизначення й самоідентифікації особистості. Саме цей аспект і визначає актуальність теми дослідження.

Питання взаємозв'язку мови та національної ідентичності стає предметом наукового пошуку вітчизняних та зарубіжних науковців (Joseph 2005, 11; Хобсбаум 2005, 10). Вивчення ролі мови у формуванні національної культури є предметом дослідження низки науковців: Р. Вечірко, Д. Гринчишина, А. Капелюшного, О. Сербенської, З. Терлак, Н. Шип, Г. Кисіль; роль мови у формуванні особистості висвітлюють А. Бурячок, І. Ющук, В. Лизанчук, В. Радчук, М. Томенко та інші науковці; проблему мовної політики в Україні досліджували: С. Здіорук, В. Нагорний, С. Гнатюк та ін.;

проблему мовної політики з питань значення культурних і мовних чинників для збереження національної ідентифікації вивчали О. Ткаченко, А. Ковач, В. Отрешко, І. Ісаченко.

Дж. Джозеф вважає мову домінуючою складовою національної ідентичності, обґрунтовуючи своє твердження тим, що 1) мова визначає соціальні риси, які формують основу національної приналежності; 2) мова слугує засобом передачі культури та ідентичності від старшого до молодшого покоління; 3) концепти національної ідентичності відображені в сакральних текстах нації (конституція, національний гімн, визначні літературні твори нації); 4) розробка та запровадження системою освіти стандартів правильного мовлення здійснюється з метою збереження та відтворення національної культури; 5) коли нація прагне контролювати тих, хто може перебувати в її складі, вона може використовувати мову як найбільш очевидний критерій для вирішення питання, чи належить конкретна особа до неї. Чимало сучасних націй вимагає від своїх членів наявності певної культурної кваліфікації, яка найчастіше прямо чи опосередковано включає мову (Joseph, 2006, 490 – 491).

Гриценко П. досліджує роль української мови в націєтворенні, особливості сучасної мовної ситуації в Україні з увагою до наявності іншоетнічних анклавів у структурі макросоціуму. Дослідник аргументує необхідність утвердження позиції Української держави щодо обов'язкового володіння всіма її громадянами українською (державною) мовою та недопущення сегрегації суспільства за мовною чи етнічною ознакою, що є важливою передумовою збереження цілості України, зміцнення її суб'єктності в міжнародних відносинах.

М. Шумка, аналізуючи роль мови у формуванні національної ідентичності, наголошує на тому, що національні інтереси та духовне здоров'я нації виражаються за допомогою мови, яка володіє здатністю зберігати й передавати історію свого народу. Розвиненість національної мови та володіння рідною мовою дослідниця визначає головними критеріями соціальної ідентичності й самодостатності людини та нації, а мову головним чинником консолідації нації. Ми погоджуємося з твердженням дослідниці, що ступінь розвитку рідної мови залежить від ступеня зрілості народу та глибини його духовної культури (Шумка, 2015).

Найбільш ефективною моделлю мовного спілкування О. Куць визначає мову нації, відповідно до національності якої названа держава. Дослідник доводить, що використання моделі мовного спілкування сприяє забезпеченню загальнодержавного спілкування та взаємодії різних частин одного етносу в моноетнічній

державі або різних етноспільнот у поліетнічній державі. Спільна мова для всіх громадян обумовлює формування в суспільстві базових цінностей його існування (Куць, 2004).

О. Казакевич досліджує роль мовного фактору у формуванні етнічної та національної ідентичностей, розкриваючи взаємозв'язок між мовою та національною ідентичністю. Дослідниця визначає мову вагомим чинником для ідентифікації особи з конкретною етнічною спільнотою, яка об'єднана уявленням про спільне походження, наголошуючи, що меншою мірою мовна свідомість впливає на становлення національної ідентичності як уявлення про приналежність до політичної спільноти (Казакевич, 2017).

Л. Азарова вивчає роль мови як джерела духовного життя народу, визначального чинника і головної ознаки ідентичності української нації. Проаналізувавши причини й наслідки двомовності в Україні, дослідниця доводить, що двомовність на державному рівні є руйнівним процесом для країни. Єдине консолідоване суспільство може витворюватися лише на ґрунті спільної духовності й мови. Дослідниця наголошує на необхідності цілеспрямованого й послідовного дотримання Україною обраної нею мовної політики – виконанням 10-ї статті Конституції, адже нація тільки тоді може бути повністю функціональною, якщо мова виконує всі належні їй функції. Л. Азарова доводить, що мовна політика визначає курс держави на зовнішньополітичній арені, формує концепт самоусвідомлення народу себе як нації (Азарова, 2018).

Аналіз останніх досліджень і публікацій дозволив зробити висновок, що зміцнення авторитету державної мови (збереження колоритних національних традицій, їх відтворення рідною мовою) сприяє консолідації нації, формуванню національної культури (Гора 2011). Отже, ми визначаємо мовний фактор ключовим консолідуючим чинником нації. На нашу думку, в цьому і полягає основна функція мови. Існування потужної української культурної еліти, яка володіє національною мовою, сприяє трансформації етнічної ідентичності в національну.

Метою нашого дослідження є показати мову як визначальний чинник формування національної ідентичності розкривши взаємозв'язок та взаємозалежність двох чинників, які формують розвиток мови сьогодні: мовної політики та національної ідентичності. Для досягнення цієї мети розв'язано такі завдання:

- визначено роль мовного фактору у формуванні національної ідентичності;

- розкрито взаємозв'язок між мовою та національною ідентичністю;
- розкрито взаємозв'язок та взаємозалежність мовної політики та національної ідентичності;
- визначено сутність терміносполук «державна мова» та «офіційна мова».

Основними методами дослідження є метод лінгвістичного опису, систематизації мовних фактів та метод комплексного аналізу.

Людина послуговується двома кодами вербального спілкування: розмовним (материнським), який формується в родині та державним, прийнятим в державі (макросоціумі) як засіб офіційного спілкування. Означені коди можуть належати до однієї національної мови, як, наприклад, в Україні: українська літературна мова, українське розмовне та діалектне мовлення або до різних систем мов, наприклад, гагаузька мова меншинств в переважно україномовному соціумі. Отже, державна мова та рідномовний код можуть мати спільну та різну генезу. Однак, добре оволодіння та послуговування державною мовою представниками будь-якого етносу не сприяє зникненню їхнього рідномовного коду, наприклад, після отримання незалежності Ірландії багато ірландців говорять тільки англійською, при цьому, вважаючи себе ірландцями (Фишман 2005, 133 – 134).

Відповідно до результатів опитування дослідницького центру Rew (2017 року), більшість людей вважають що необхідно говорити рідною мовою щоб бути справжнім членом нації. Приблизно вісім з десяти і більше голландців, британців, угорців та німців вважають, що уміння здійснювати спілкування державною мовою є важливим для збереження національної ідентичності. Канадці та італійці менше пов'язують мовний фактор та національну ідентичність.

Питання мовного устрою держави будь якого типу визначаються положеннями базового правового документа – конституції, яка окреслює права та обов'язки громадян щодо використання мови чи декількох мов та функції держави щодо їх забезпечення. Однак, в реальному житті мововибір людини залежить від стратегії мовленнєвої поведінки, комунікативної ситуації. Використання державної мови сприяє забезпеченню ефективної комунікації у процесі здійснення професійної діяльності, у повсякденному житті, у сфері освіти та культури. Безсумнівно, обмін інформацією між комунікантами є успішним якщо вони послуговуються однією мовою.

Створення та упровадження системи безперервної мовної освіти в Україні підкріплюється законодавством та урядовою політикою держави. Проблемою формування мовної політики займається Міністерство культури. Громадяни України мають обов'язково оволодіти державною мовою, можливість опановувати рідну (національну) та хоча б одну іноземну мову. Освіта слугує підґрунтям для розвитку високої мовної культури громадян, виховання поваги до державної мови та мов національних меншин України, толерантності у ставленні до носіїв різних мов і культур. У ст. 10 Конституції України записано: «Державною мовою в Україні є українська мова. Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України. В Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України. Держава сприяє вивченню мов міжнародного спілкування. Застосування мов в Україні гарантується Конституцією України та визначається законом». Тому, українську мову слід розглядати як:

- фактор збереження цілісності Української держави;
- засіб для вираження волі народу і кожного громадянина країни;
- інструмент для здійснення державного управління;
- механізм реалізації прав і обов'язків населення України;
- національну ознаку державності в міжнародних правовідносинах.

Процес функціонування мови в соціумі потребує контролю та регулювання, оскільки будь-які зміни в системі мови можуть спричинити серйозні порушення в культурній, освітній, інформаційній та сфері державного управління. Тому мовна стратегія реалізується шляхом комплексного і послідовного впровадження нормативно-правових, науково-методичних документів, роз'яснювальних заходів: Закон «Про ратифікацію Рамкової конвенції Ради Європи про захист національних меншин» від 09.12.1997 № 703/97-ВР, ст. 10 визнає «за кожною особою, яка належить до національної меншини, право на вільне і безперешкодне використання мови своєї меншини, приватно та публічно, в усній і письмовій формі»; Закон «Про забезпечення функціонування української мови як державної» від 25 квітня 2019 року № 21, ст.81, який визначає статус української мови як єдиної державної мови в Україні; Закон «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин» від 15.05.2003 № 802-IV гарантує право людини на використання регіональної мови або мови меншини у приватному та сус-

пільному житті; Закон України «Про освіту» від 5 вересня 2017 року № 2145 – VIII визначає державну мову як мову освітнього процесу в закладах освіти; Указ Президента №534/2016 «Про пріоритетні заходи щодо сприяння зміцненню національної єдності та консолідації українського суспільства, підтримки ініціатив громадськості у цій сфері» сприяє зміцненню національної єдності та консолідації українського суспільства, визначає пріоритетні заходи з вирішення цих питань, а також забезпечення взаємодії державних органів з організаціями громадянського суспільства з реалізації таких заходів. Отже, можна стверджувати, що в Україні створена належна законодавча база для здійснення мовної політики. Однак, існує нагальна необхідність розробки механізмів реалізації означених правових документів.

9 листопада в Україні відзначали День української писемності та мови. Сьогодні це свято набуває нового змісту, оскільки український народ визначає мову як сутність української національної ідентичності, ототожнюючи поняття української мови та національної безпеки держави. Приємно що, за роки незалежності відбулися очевидні позитивні зрушення в мовній ситуації в Україні. Незважаючи на надмірну політизацію мовного питання, престиж державної мови зростає. Українська мова почала домінувати у телеєфірі, на радіо, у сфері освіти, у діловодстві, у мові публічних заходів. У повсякденному житті люди спілкуються переважно національною мовою. Дані опитування Київського міжнародного інституту соціології (КМІС) засвідчують, що 46% українців здійснюють спілкування переважно або тільки українською мовою, 28, 1% українців – переважно або тільки російською мовою. Однак, варто зауважити, що для справжнього утвердження мови в державі, українці повинні ґрунтовно, досконало володіти рідною мовою, не послуговуватися «суржилом». Слушними є слова О. Гончара: «Усунути деформацію мови, очистити її від спотворень, повернути нашій мові справжню народну красу – це справа честі всіх нас, і старших, і молодших, це природний обов'язок кожного перед незалежною, вільною Україною. Адже і мовою нації визначається моральне здоров'я народу, його розвиненість, культурність. Все це також визначатиме образ і творчу спромогу України в сім'ї цивілізованих демократичних держав». Таким чином, державна мовна політика спрямована на побудову української нації та міцної держави.

Розкриваючи взаємозв'язок та взаємозалежність мовної політики та національної ідентичності, вважаємо доцільним розглянути сутність терміносполук «державна мова» і «офіційна мова». Нау-

ковці по-різному трактують ці поняття. Деякі вчені вважають їх тотожними, синонімічними, інші розмежовують. Здійснивши детальний аналіз конституційних актів країн світу та поняттєво-термінологічного апарату юридичної термінології, В. Заблоцький доходить висновку про тотожність понять «державна мова» і «офіційна мова». «У 201 країні проголошено мов як державних 230, офіційних – 97 (66 держав закріпили дві та більше державні або офіційні мови, переважно народів автохтонів). Офіційна мова виступає принаймні в двох значеннях: як державна або в спілкуванні різномовних суб'єктів на внутрішньодержавному чи міжнародному рівнях за згодою сторін. При певних обставинах набуває унормований статус (ООН, ЄС та ін.)» (Заблоцький 2007, 7-8).

Є. Ткаченко пропонує розмежовувати поняття «державна мова» та «офіційна мова» за такими критеріями: роль мови в суспільстві та державі, територія вживання, сфери використання (Ткаченко 2009, 5).

Існують обов'язкові критерії, що слугують для відбору мов, які можуть набути правового режиму державної:

- природна мова (мова, яка зародилася, розвивається і функціонує разом із народом, якому вона належить. Існують також штучні мови, наприклад, мова програмування, які створюються людьми не обов'язково для здійснення спілкування);
- розвинена мова (літературна мова, унормована форма загальнонародної мови);
- поширена мова (мова, поширена на значній території держави та функціонує у всіх сферах суспільства);

Окрім обов'язкових критеріїв для відбору мов існують також і додаткові. Однак, вони є істотними не у всіх країнах:

- мова титульної нації (мова населення країни відповідно до національності якої названа ця країна: Україна – українська мова);
- мова корінного народу (мова народу, який проживає на території країни споконвіку);

Щодо вибору державної мови науковці виокремлюють два підходи: інструментальний та соціолінгвістичний. «Інструментальний підхід визначає мову як інструмент і прагне довести перевагу однієї мови над іншою. Соціолінгвістичний підхід ґрунтується на двох принципах: 1) усі відомі мови є знаковими системами і є рівними у використанні; 2) під час мовного планування більше уваги слід приділяти соціальній складовій, а не структурній (Терещенко 2010).

Сутність поняття «державна мова» розкривається через особливості правового режиму:

- законодавче закріплення правового режиму (офіційне закріплення правового режиму державної мови здійснюється основним законом держави – конституцією, іноді на рівні основного закону про мови);
- сфера обов'язкового використання (визначення законом про мови певної держави сфер суспільного життя, в яких необхідно використовувати державну мову);
- права та обов'язки (громадяни зобов'язані володіти та послуговуватися державною мовою, а держава зобов'язана забезпечити можливість громадянами опанувати державну мову. Особливим обов'язком держави є захист державної мови.

Отже, термін «офіційна мова» більшість науковці ототожнюють з терміном «державна мова» і визначають його як основна мова країни. У багатьох зарубіжних країнах основною мовою є «офіційна мова», однак на території колишніх пострадянських країн використовується термін «державна мова». На нашу думку це пов'язано з процесом державотворення. Інші науковці розрізняють означені терміни та визначають офіційну мову як таку, яку використовують нарівні з державною мовою. Тобто де-факто вона є другою державною мовою. Разом з тим термін «офіційна мова» може вживатися у значенні «регіональна мова», «мова міжнаціонального спілкування в державі», «мова міжнародної організації», «мова міжнародного спілкування».

Ми вважаємо, що в українському законодавстві слід розмежовувати термінотворення «офіційна мова» та «державна мова» відповідно до принципу єдності законодавчої термінології.

У світі не існує країни де б користувалися тільки однією мовою. У Швейцарії використовують чотири офіційні державні мови (німецька, французька, італійська, ретороманська (романш)). В Ірландії офіційними мовами є англійська та ірландська. У Фінляндії державними мовами є фінська та шведська. В Австрії послуговуються німецькою та словенською мовами. У Бельгії – французькою та фламандською мовами. Національні меншини держав-членів ЄС мають можливість вивчати свої національні мови (німецької в Данії, італійської та угорської в Словенії, угорської в Словаччині). У Чорногорії державними мовами є чорногорська мова, використовують також кирилицю та латиницю. В офіційному діловодстві послуговуються сербською, боснійською, албанською і хорватською мовами. Офіційними мовами в Канаді визнані анг-

лійська та французька. Державною мовою Ємену, Тунісу, Алжиру, Сирії, Лівану, Лівії, Іраку визнано арабську мову. В Іраці користуються також курдською, туркоманською, асирійською, вірменською мовами. Державними мовами ПАР є сепеді, сесото, сетсвана, сісісваті, цхівенда, ксіцонга, африкаанс, англійська, ісіндебеле, ісікстоса та ісізулу.

Україна є мононаціональною державою, де українці складають майже три чверті всього населення. На території України проживають представники багатьох національностей. Етнічна структура населення визначає Україну як поліетнічну або багатонаціональну державу. Хоча законодавче закріплення правового режиму державної мови у світі не є обов'язковим, однак для українського законодавства визначення статусу різних мов є суттєвим. Документ, що визначає статус мови в Україні є Конституція.

Підґрунтям формування національної української ідентичності є мова, українська національна культура, національний світогляд, національна ідея.

Українська мова та українська національна культура в контексті світового культурологічного процесу

Українська мова є неоцінним духовним багатством української національної спільноти та основою національної ідентичності особистості. Нація, народ, держава, національна свідомість, національна культура не можуть існувати без мови. Чим сильніша мова, тим могутніша нація. У контексті нашого дослідження доречними є слова Л. Костенко: «Нації вмирають не від інфаркту, спочатку в них відбирають мову» та відомий вислів «чия мова – того й держава». І. Огієнко визначав українську мову як вагомий чинник формування національної ідентичності особистості. «Пильнуйте ж виховувати такі потрібні для нації сильні характери, виховуючи дітей тільки рідною мовою. Особа, що не зросла на рідній мові, загублена для нації, бо ціле життя буде безбатченком, і справи рідної нації їй будуть чужі» (Огієнко 1995, 26).

Олесь Гончар називав мову генофондом культури. Він стверджував, що «мова – це не просто спосіб спілкування, а щось більш значуще. Мова – це всі глибинні пласти духовного життя народу, його історична пам'ять, найцінніше надбання віків, мова – це ще й музика, мелодика, фарби, буття, сучасна художня, інтелектуальна і мисленнєва діяльність народу». В.О. Сухомлинський відзначав велич української мови: «Мова – то неоціненне духовне багатство, у

якому народ живе, передає з покоління в покоління свою мудрість і славу, культуру і традиції. Бо в рідному слові народ усвідомлює себе як творчу силу. Рідне слово – то невичерпне, животворне і невмируще джерело, з якого дитина черпає уявлення про навколишній світ, про свою родину, про своє село чи місто, про весь свій край. Саме в рідному слові народ усвідомлює себе як творчу силу».

Українська мова вважається однією з найрозвиненіших мов. Переконалим доказом слугує досконала фонетична та граматична система, багатий словниковий запас. Відомий турецький мандрівник XVII століття Евлія Челебі вважав українську мову «більш всеосяжною і багатшою, ніж перська, китайська, монгольська і всіякі інші». Російський академік І. Срезневський (ще в 1834 році) стверджував, що українська мова є «однією з найбагатших слов'янських мов, що вона навряд чи поступиться, наприклад, перед богемською щодо багатства слів і виразів, перед польською щодо мальовничості, перед сербською щодо приємності»; він називав її «поетичною, мелодійною, мальовничою». Щодо милозвучності, українська мова посідає друге місце після італійської. Німецький поет XIX століття Ф. Боденштедт, який подорожував Україною, писав про те, що «українська мова – наймелодійніша й найголосніша поміж усіма слов'янськими мовами, з великими музичними можливостями. Ніде дух народної поезії не відбивався настільки виразно й сонячно, як він відбився в піснях українських»

У результаті суспільно-економічної та політичної взаємодії України з іншими державами українська мова збагачується новими лексемами. Ми розглядаємо запозичені одиниці як органічну складову мовної системи, а не як ізольоване явище. У контексті нашого дослідження варто розглянути соціолінгвістичний аспект дослідження запозиченої лексики в українській мові. До української мови ввійшла значна кількість військових термінів німецького походження та інших германізмів, які передають назви господарських будівель, будівельних матеріалів та інших предметів і понять (капрал, картеч, лазарет, патронташ, кітель, ордер, борг, гатунок, гендель, тюрма, брама, обійстя, паркан, комин, ганок, дах, крейда, цегла, стодола, хлів, сталь, цинк, слюсар). З французької мови запозичилася лексика яка позначала назви військових з'єднань, споруд, видів зброї, дислокації військ, військових операцій (ескадрон, армія, гвардія, бастіон, банкет, редут, арбалет, мушкет, пістоль, шеврон, авангард, атака, баталія, ратифікація, аудієнція, резидент). Запозичення англійського походження належали до торговельної лексики та одиниць виміру (експорт, імпорт, пенс, фунт,

фут, пінта, миля, чек, ярд). Починаючи з XVIII століття, українська мовна система збагатилася науковими термінами запозиченими з латинської мови (ангіна, туберкульоз, фурункул, арматура, контакт, аргумент, аудиторія, консультація, формула, адвокат, апеляція, ате-стація, нота, пропозиція, резолюція, цивільний, юрист, юстиція, агітація, диктатура, конституція, парламент, республіка, революція, гумор, цирк, декан, дисципліна, інститут, лектор, ректор, студент); французькими лексемами які позначають елементи одягу, туалету, побуту, меблів, національні назви страв, назви французьких літаків (блузон, дефіле, декольте, візажист, кардиган, кутюр'є, модель, мо-дельєр, от кутюр, стиліст, топ-модель, камзол, капот, корсет, пальто, панталони, сюртук, фрак, бульйон, суп, десерт, фрикасе, шоколад, канапа, комод, конкорд, міраж), запозиченнями з італійської мови у сфері мистецтва (арія, варіація, сопрано, форте). У XXI столітті до-мінуючим напрямом запозичень стали англіцизми з галузі ринкової економіки, спорту (диверсифікація інвестицій, експорт капіталу, інфляційний хедж, консалтинг, офшорна зона, транш, тренд, ар-мрестлінг, картинг, пушбол, ралі, скайбайкеринг, скайсерфінг, сноубординг, фанбординг, брейн-ринг, бренд, веб-дизайн, кас-тинг, кілер, піар, скінхед, ток-шоу, хіт, хот-дог).

Отже, українська мовна система збагачувалася шляхом запо-зичення слів із східних, європейських, американських, африкан-ських мов у процесі розвитку міжетнічних, економічних та політи-чних зв'язків України з різними країнами світу. Ми розглядаємо запозичення нових мовних одиниць як спосіб освоєння досвіду народів, з якими ми взаємодіємо та як засіб збагачення, розвитку та збереження української національної самобутності – української мови, традицій, звичаїв (Сімонок 2016). Однак, в сучасних умовах процес мовних запозичень невпинно зростає, хоча в українській мові існують аналогічні слова, якими ми донедавна послуговували-ся у щоденному спілкуванні. Наприклад: шопінг (закупки), стартап (почин), лайки (вподобайки), контент (вміст). На нашу думку, це негативний процес, який може спричинити занепад та руйнацію української мови.

Нині інтенсивно мусується тема виникнення так званої «глоба-льної» мови, роль якої відіграє англійська. Неминучість появи гло-бальної мови спричинена незворотністю глобалізаційного процесу та орієнтована на підвищення ефективності обміну інформацією. Створення глобальної мови є одним із факторів становлення глоба-льного суспільства. Глобальне поширення «глобальної» мови приз-водить до засмічення відповідних національних мов. В українській

мові процес запозичення глобального сленгу, глобальних мовних кальок невинно зростає, хоча в нашій мові існують аналогічні слова, якими ми донедавна послуговувалися у щоденному спілкуванні. Наприклад: шопінг (закупки), стартап (почин), лайки (вподобайки), контент (вміст). На нашу думку, це негативний процес, який може спричинити занепад та руйнацію української мови.

Українська національна культура розвивалася у контексті світового культурологічного процесу, успадковуючи культурні надбання своїх предків, переймаючи та українізуючи культурні цінності інших народів. Незважаючи на відсутність власної державності, єдиної культурної національної політики, еміграційних процесів впродовж тривалого періоду часу аж до здобуття Україною незалежності українська культура змогла зберегти духовний генофонд нації. Оскільки українська національна культура характеризується відкритістю, традиції та свята інших культур органічно переходять в українську національну культуру: французька традиція прикрашати ялинку, свято Хелловіну, День всіх закоханих (14 лютого), католицьке Різдво (25 грудня).

Концепції розвитку української національної культури ґрунтовно досліджувалися відомими українськими науковцями І. Бехом, І. Дзюбою, М. Гончаренко та ін. (Бех, Журба 2017). Дослідники визначають національну культуру найціннішим здобутком нації, оскільки саме культура утверджує національне існування та є важливим засобом формування особистості. Українська національна культура являє собою впорядковану матеріальну та духовну цілісність, складовими якої є традиції, звичаї, обряди, фольклор, побут. «Культура стає способом вираження національної ідентичності та виявлення сенсу буття народу; цілісна національна культура формує конкретну людину; суспільство формується в лоні національної культури» (Дзюба 2002, 41-42). Культура розвиватиметься за умови якщо громадяни України відчуватимуть гостру потребу у засвоєнні українських культурно-історичних надбань. Домінуючим компонентом національної культури є фольклор. Народна музика, пісні, танці передають національний характер, історичне минуле українського народу. Фольклор має національну знакову систему, символіку (орнамент, кольорова гама, історичні символи). Таким чином, фольклор несе в собі потужний етнокультурний потенціал. Фольклор, як форма національної культури, продовжує життя навіть після зникнення свого народу. Інші народи починають користуватися фольклорними надбаннями зниклого народу, але будуть пояснювати їх по-своєму. У контексті нашого дослідження ми розглядаємо

фольклор як явище культури, яке існує на всіх етапах розвитку людського суспільства. Саме етнонаціональна самобутність сприяла збереженню української національної ідентичності. Отже, формування національної ідентичності особистості має здійснюватися у контексті національної унікальної, неповторної культури, яка ґрунтується на моральних цінностях, вироблених українським народом упродовж століть.

Здійснивши детальний наліз досліджень вітчизняних та зарубіжних науковців щодо взаємозв'язку мови та національної ідентичності, ролі мови у формуванні національної культури, проблеми мовної політики з питань значення культурних і мовних чинників для збереження національної ідентифікації ми дійшли висновку, що зміцнення авторитету державної мови (збереження колоритних національних традицій, їх відтворення рідною мовою) сприяє консолідації нації, формуванню національної культури. Отже, ми вважаємо мовний фактор ключовим консолідуючим чинником нації. Розвиненість національної мови та володіння рідною мовою ми вважаємо головними критеріями соціальної ідентичності й самодостатності людини та нації. На нашу думку, в цьому і полягає основна функція мови. Існування потужної української культурної еліти, яка володіє національною мовою, сприяє трансформації етнічної ідентичності в національну.

Використання державної мови сприяє забезпеченню ефективної комунікації у процесі здійснення професійної діяльності, у повсякденному житті, у сфері освіти та культури. Аналіз нормативно-правових, науково-методичних документів дозволив зробити висновок, що в Україні створена належна законодавча база для здійснення мовної політики. Однак, існує нагальна необхідність розробки механізмів реалізації означених правових документів.

Ми вважаємо, що в українському законодавстві слід розмежовувати термінотворення «офіційна мова» та «державна мова» відповідно до принципу єдності законодавчої термінології.

Уявлення щодо національної ідентичності молоді як феномену, що конструюється під впливом об'єктивних умов життя або свідомо вноситься в індивідуальну чи групову свідомість різними соціальними агентами, обумовили наше звернення до концепту «аспектів ідентичностей». Йдеться про різну за своєю формою та стратегіями діяльність української молоді, яка пропонує певний зміст ідентичностей та прагне до того, щоб зазначена ідентичність була визнана як легітимна.

Множинність особистісних стратегій і залучених ресурсів створюють підставу інваріантності, множинності проектів ідентичностей. Саме така ситуація є притаманною для української молоді, яка знаходиться у стані перманентної невизначеності свого геополітичного вибору, балансує між соціальною й культурною моделлю націєбудівництва, є ареною гострої боротьби різних ідеологій. І це, безумовно, позначається не тільки на результативності процесів формування національної ідентичності, особливо значущої, як зазначалось вище, в умовах розбудови незалежної держави, забезпечення її легітимності та стабільності, але й на тому змісті, змістовних та цінностях, що стають підставою самовизначення особистістю своєї соціальної позиції.

З перших років незалежності України питання про «зміст» ідентичностей постійно дебатується як у публічній сфері, так і в повсякденному житті. Офіційні варіанти національної та громадянської ідентичності, що були запропоновані різними політичними суб'єктами протягом цього періоду, сприймалися населенням України по-різному – від цілковитої підтримки до відкритого неприйняття. Складні процеси націо – та державотворення в сучасній Україні, де не існує уявлень про українську націю та національну, культурну ідентичність, що поділялись би більшістю населення, політичний плюралізм, етнокультурне розмаїття, білінгвізм, неоднозначні інтерпретації минулого, різноспрямовані геополітичні орієнтації відбиваються в змістах ідентичностей, що здійснюються різними соціальними інститутами й агентами у боротьбі за легітимацію. Звернення до концепту «національної ідентичності» обумовлено його значними евристичними можливостями для пояснення процесу формування соціальних ідентичностей населення України і студентської молоді зокрема.

Національна ідентичність як складова соціальної реальності

У ХХІ столітті нові технології та «інформаційна революція» зближують наш світ і роблять нації, економіку та культури більш взаємозалежними (Гора 2011). Процес «глобалізації» часто зображується як позитивна сила, яка об'єднує зовсім різні суспільства, інтегруючи їх у «глобальне село» та збагачуючи їх під час цього процесу. Однак глобалізація – це не лише тенденція до об'єднання світу, але й до посилення (у цивілізованих рамках) конкуренції кількох цивілізаційних проектів, запропонованих світовими державами-лідерами.

Виникнення Європейського Союзу (ЄС) призвело до зростання інтересу до проблеми його впливу на національну ідентичність громадян держав-членів ЄС. Хоча європейська інтеграція і відрізняється від глобалізації, є деякі схожі аспекти, наприклад: збільшення можливостей спілкування та розширення сфери спілкування за межами національних кордонів, наближення якості освіти до світового рівня, підвищення її конкурентоспроможності з американською та азіатською освітніми системами тощо. На нашу думку, всі вищезазначені аспекти можуть призвести до втрати національної ідентичності.

Для України, яка обрала стратегію Європейської інтеграції в умовах глобалізації, необхідна розробка відповідних реакцій на можливості та виклики, пов'язані з інтеграційними процесами. Зокрема, зворотною стороною інтернаціоналізації освіти в Україні є активна «освітня еміграція» до Польщі, Чехії, Німеччини, США та інших країн, що демонструє невідповідність сучасної вищої освіти в Україні очікуванням суспільства. Водночас кількість іноземців, які навчаються у закладах вищої освіти (ЗВО) України, значно менша, ніж кількість української молоді, яка навчається за кордоном.

Інтеграція України у світовий соціальний простір в епоху інтенсивних глобалізаційних процесів визначає важливість проблеми розвитку національної ідентичності молоді. Вона відіграє значну роль серед інших типів ідентичності (зокрема, родинної, особистісної, гендерної, регіональної, соціально-економічної, релігійної, політичної, етнічної, професійної), і є поєднанням етнічної та політичної ідентичностей.

На процес формування національної ідентичності впливають різноманітні за силою, напрямком та впливом фактори, такі як: соціально-економічний стан держави, державний устрій, мова спілкування, релігія, історія, культура, національні цінності та ідеали, але сила та напрямок їх дії безпосередньо залежить від оточення, в якому знаходиться молода людина (Гора 2011). Навчальне середовище ЗВО відіграє життєво важливу роль у процесах соціалізації молоді людини, під впливом якої вона перебуває протягом усього періоду навчання, а отже, протягом всього періоду інтенсивного становлення ідентичності.

В умовах глобалізації зв'язок людини з національною спільнотою слабшає. Проте цей зв'язок забезпечує, з одного боку, почуття безпеки особистості, а з іншого – передає історичну пам'ять та культурні традиції. Таким чином, одним із пріоритетів розвитку

українського суспільства є формування національної ідентичності його молоді, особливо студентів.

Необхідність вирішення цього важливого завдання спрямовує сучасних дослідників психолого-педагогічних наук на всебічне вивчення особливостей розробки ефективних програм формування національної ідентичності молоді.

Мета даного блоку – визначити ключові аспекти національної ідентичності української молоді, підкреслити їх вплив на свідомість української молоді, визначити ефективний педагогічний вплив на процес розвитку національної ідентичності української молоді та використовувати її як матеріал для ціннісного переосмислення та адаптації до вищої освіти України.

Явище національної ідентичності як складової соціальної реальності почало привертати увагу лінгвістів зовсім недавно, з кінця ХХ століття. Національна ідентичність є об'єктом вивчення соціальної психології, етнопсихології та етносоціології. Цей широкий спектр наукових галузей пояснюється тим, що, з одного боку, національна ідентичність є результатом суспільних відносин, а з іншого, це поняття належить до сфери сприйняття та оцінки представників інших етнічних груп, залучених до процесів пізнання людини.

Для розуміння національної ідентичності розглядаємо передусім поняття «ідентичність», його інтерпретацію з позицій різних суспільних наук та наукових парадигм, зв'язок стану ідентифікаційних процесів з процесами соціальної трансформації, інтеграції суспільства, соціокультурних змін.

Праці науковців, таких як В. Бакіров, О. Гора, О. Гудзенко, К. Іващенко, А. Джаваді, С. Хантінгтон, Н. Козлов, М. Коржевські, С. Макеєв, О. Мусейзов, С. Оксамітна, Ю. Пачковський, Д. Піонтковська, Л. Сокур'янська, В. Степаненко, В. Тарасенко, Н. Черниш, М. Шульга, А. Сміт та ін., присвячені різним аспектам проблеми національної ідентичності. На думку А. Джаваді, національна ідентичність – це особливий випадок колективної ідентичності, який означає не об'єктивний зв'язок, побудований людьми, а соціальне спільне та єдине знання у вигляді офіційно переважного уявлення про себе в певній нації, що передається через певний заклад (Huntington 1996, 113).

Науковець А. Сміт розглядає такі елементи національної ідентичності: спільна історична територія чи розуміння батьківщини, спільні міфи та історичні спогади, спільна масова громадська культура, система прав та обов'язків для всіх людей та спільна економіка. С. Хантінгтон визначив чотири основні фактори форму-

вання національної ідентичності: структура вірувань, національна спадщина, культурне схожість та расова єдність (Huntington 1996).

Але, незважаючи на це, стан вивчення національної ідентичності молоді як окремої проблеми та як явища, завдяки якому можна дослідити та оцінити різні аспекти суспільного життя української молоді, не відповідає сучасним потребам. Тому є потреба у подальшому розвитку теорії ідентичності та практичних завдань регулювання соціальних процесів у сучасному українському суспільстві.

Українська молодь – це цікавий об'єкт спостережень, що підтверджується кількома причинами. Перш за все, сучасна молодь не має досвіду приналежності та вірності іншій територіально-політичній та культурно-символічній системі, тому молоді люди розглядають суверенітет України, як об'єктивну реальність, на відміну від поколінь їхніх батьків та бабусь і дідусів, для яких його онтологічний статус дещо інший. За цих обставин молодь більше піддається процесам та діям щодо становлення національної ідентичності. Свідомість студентської молоді, на яку ще не вплинули певні організаційні (корпоративні) культури, відкрита до нових інформаційних тенденцій та до різних культурних впливів, і цей вплив є цікавим сприйняттям власне процесів соціокультурного та символічного просторів.

Всім молодим людям притаманна здатність приєднуватись до нових життєвих інтересів та практик. Ось чому молодь мобільна в отриманні ідентичності. Більшість молоді в Україні – це студенти. Студентство, як соціальна група, має такі особливості: а) це найчисленніша та найосвіченіша соціальна група сучасного суспільства; б) це мобільна соціальна група інформаційного, навчального та творчого змісту; в) це перспективний соціальний ресурс для розвитку України як цивілізованої європейської країни; г) це диференційована громада через різний соціальний фон її представників, їхні політичні та ідеологічні вподобання, субкультурні відмінності (як загальні молодіжні субкультури, так і унікальні студентські субкультури (наприклад, студенти певної спеціальності; певного університету; студенти, які живуть у гуртожитку тощо).

Актуальність проблеми становлення національної ідентичності молоді викликає великий інтерес з боку науковців. Зокрема національну ідентичність студентської молоді, шляхи її формування та проблеми розглядали у своїх наукових працях О. Абрамчук, І.Бех, А. Гафіатуліна, О. Гевко, О. Гора, В. Дзюба, К. Журба, О.Кондур, Д. Піонтковська, О. Ряшко, О. Титар, Г. Філіпчук, О. Шевченко, І. Шкільна та інші.

Студентський вік має вирішальне значення для формування особистісної ідентичності та сприятливий до розвитку своєї національної ідентичності. Як і національна ідентичність в цілому, національна ідентичність молоді включає три основні компоненти: когнітивний (пізнавальний), афективний (емоційно-оціночний) та конативний (поведінковий).

Когнітивний (пізнавальний) компонент який включає їхнє знання про націю, її територію, звичаї, традиції, історію та приєднання себе до цієї нації. Так на думку О. Шевченко, національна ідентичність розглядається як результат процесу ідентифікації особи з нацією, національною спільнотою (Шевченко 2003). Процес формування національної ідентичності має такі складові: 1) прийняття специфічних елементів національної ідентичності, таких як вірування, цінності, очікування, які створюють національну ідентичність як колективну; 2) розвиток орієнтації в нації як такої; та 3) самовизначення себе як члена цієї нації (Терещенко 2010).

Афективний (емоційно-оціночний) компонент включає суб'єктивну актуальність національної ідентичності, ступінь прихильності до національної ідентичності та відображається у соціальних почуттях, таких як національна гордість або національний сором, національна провина, національна самооцінка або національна самоповага чи неповага.

Конативний (поведінковий) компонент характеризується використанням рідної мови та інтеграцією студентів у національну культуру та суспільне життя.

Зосереджуючись на формуванні національної ідентичності, вважаємо за потрібне проаналізувати його головні аспекти. Перший аспект, що визначає ідентичність нації – є ціннісні орієнтації сучасного суспільства. Цінності – життєві елементи в усіх культурах і усвідомлення цих орієнтацій може сприйматися як істотна частина інтелектуальної компетентності. Значення цінностей також дуже важливо для індивідуальної ідентичності, і її формування відбувається в цей період життя. Однією з найбільш важливих загальних цілей в сучасному світі є пошук миру і безпеки у поєднанні із загальним добробутом. Цінності можуть бути важливою областю, де потрібно шукати відповіді з культурної і транснаціональної точки зору. Тому, ми вважаємо, що цінності тісно пов'язані як з думками, так і з емоціями і створюють основу дій (як хороших, так і поганих). Численні соціологічні дослідження показують, що системоутворючими складовими ціннісних орієнтацій є як інтеграційні, так і дезінтеграційні процеси, що відбуваються в нашому суспільстві.

У нашому дослідженні ми спираємось на визначення ціннісних орієнтацій як на «систематично пов'язані ціннісні поняття, що дійсно визначають вчинки і дії людей, виявляються та відображаються у практичній поведінці, визначаючи якісну особливість життєдіяльності особистості, її спосіб життя» (Бакіров 2010).

На наш погляд, цінності здоров'я та сім'ї відіграють перше місце і це може бути пов'язано, з одного боку, з погіршенням здоров'я сучасної української молоді, про що свідчать як результати соціологічних досліджень, так і офіційна медична статистика, з іншого – з більш глибоким усвідомленням його значущості для успішної життєдіяльності. Підвищення значущості такої цінності, як сім'я, також обумовлюється щонайменше двома причинами. Перша з них – це усвідомлення сучасною людиною, в тому числі молоддю, о сьогодні можна довіряти, а, отже, почувати себе у відносній безпеці тільки серед найближчих тобі людей – членів твоєї родини. Друга причина – це суттєві ускладнення (як суб'єктивного, так і об'єктивного характеру), що виникають у молоді, яка прагне створити сім'ю. Маються на увазі проблеми пошуку шлюбного партнера, з одного боку, матеріальні труднощі, з іншого. Це призводить до того, що сім'я, незважаючи на найвищі оцінки її значущості, все більшою мірою стає, так би мовити, «відстроченою» цінністю.

У межах фокусованих групових інтерв'ю, «відстроченість» створення сім'ї знайшла ще декілька пояснень. Серед них прагнення до професійної кар'єри, яке притаманне не тільки і не стільки чоловікам, скільки жінкам (сім'я може стати на заваді у цього прагнення), та бажання «насолодитися свободою якомога довше», на що перш за все вказують молоді чоловіки.

На наш погляд, більш висока позиція в ієрархії ціннісних орієнтацій наших респондентів такої гуманістичної цінності, як «гарні стосунки з оточуючими людьми», може пояснюватися тим, що студентська молодь відчуває певний дефіцит таких стосунків, що потребує більш детального аналізу, зокрема у контексті проблем формування сприятливого морально-психологічного клімату у вузівському середовищі. Світова економічна криза, яка не обминула й Україну, спричинила певне посилення «матеріалістичності» ціннісного дискурсу студентства (Пачковский 2009).

Таким чином, названі нами цінності (сім'я, здоров'я, матеріальний достаток, екологічна безпека) лідирують у ціннісній ієрархії всіх вікових груп населення, залишаючи далеко позаду такі цінності, як політика, служіння суспільству і тощо. Це свідчить про те, що домінантою масової ціннісної свідомості стає влаштованість

приватного життя, сімейне благополуччя. Поза сумнівом, що досягнення такого добробуту має розглядатися як основне завдання державної соціальної політики, а ідея блага кожного громадянина України може і повинна стати важливою частиною загальнонаціональної ідеї ідентичності.

Отже, як бачимо, що б не відбувалося в нашому суспільстві, об'єднують його завжди одні й ті ж цінності: на них базувалась його історія протягом XX сторіччя, на тих же цінностях вона базується сьогодні – на початку XXI. Проте, звичайно, час не стоїть на місці. Суспільство змінюється, і ми змінюємося разом з ним. На зміну колективістським цінностям приходять цінності приватного життя. Глобалізація змушує рухатися світ у напрямку пошуків найбільш прийнятних для сучасної цивілізації толерантних практик, соціологічне вивчення яких дозволить оптимізувати національні взаємодії в напрямку їх гуманізації.

Принцип толерантності в системі соціальних комунікацій

Проблема толерантності вперше виникла у західній цивілізації саме на релігійному рівні, а релігійна толерантність поклала початок усім іншим свободам, які були досягнуті у вільному суспільстві.

Іноді вважають, що немає нічого складнішого, ніж бути терпимим щодо людей, які дотримуються інших релігійних переконань. Епоха Просвітництва XVIII в., яку часто наділяють духом толерантності, породила дуже небезпечний якобінський фанатизм раціоналістичного типу. Єдиним видатним представником толерантності в ту епоху був Вольтер. Йому приписують вислів: "Я не згоден з тим, що ви говорите, але пожертвую своїм життям, захищаючи ваше право висловлювати власну думку", – афоризм, в якому виражена класична теорія толерантності. Погляди Вольтера склалися, коли він спостерігав за подіями в Англії, де в XVII ст. в умовах релігійного плюралізму і релігійної толерантності був досягнутий громадянський мир і встановилася загальна атмосфера милосердя.

Фактично будь-яке переконання – релігійне, політичне чи культурне – може призвести до нетерпимості, якщо не залишається жодного сумніву в непогрішності ідей, в які ми віримо, і в хибності тих поглядів, які нами оскаржуються.

Толерантність у відношенні молоді, яка відрізняється своїм переконанням і звичками, вимагає розуміння того, що істина не може бути простою, що вона багатолика, і що існують інші погляди, здат-

ні пролити світло на ту чи іншу її сторону. Здатність осягати різноманітні аспекти істини або усвідомлювати обмеженість істин, в які ми сьогодні віримо, з'являється завдяки раціональному і терплячому аналізу труднощів, з якими стикається будь-яке пізнання.

Толерантність є найважливішою умовою знаходження компромісів, подолання конфліктів. Нетерпимість веде людство до братської могили, тому проблема толерантності сьогодні досягла міжнародного сенсу. Толерантність як тип індивідуального і суспільного ставлення до соціальних і культурних відмінностей, як терпимість до чужих думок, вірувань і форм поведінки можна розглядати в якості одного з фундаментальних ознак цивілізованості, рівня національної культури української молоді.

Незважаючи на видимість загальної згоди в необхідності культивування толерантності, в сучасному світі йдуть глибинні процеси, що підривають міжнародне співробітництво, породжують гострі міжетнічні та міжцивілізаційні конфлікти. У чому причина посилення нетерпимості, і чи є шлях подолання або пом'якшення протиріч? Не даючи відповідь на ці питання, важко розраховувати на вироблення адекватного стратегічного мислення, що дозволяє визначати орієнтири довгострокової державної (соціальної, культурної, освітньої тощо) політики. Цим пояснюється необхідність нового осмислення проблеми толерантності та визначення контурів її вирішення стосовно сучасного етапу розвитку суспільства.

Емоційно декларований принцип толерантності сьогодні нерідко зводиться лише до порушення співчуття до людей іншої етнічної, релігійної приналежності або до виявлення невідповідності тих чи інших загальновизнаних прав людини. Такий емпіричний підхід веде до змішання нетолерантності з різними видами дискримінації.

Толерантність вимагає бачення суспільного життя як позитивного цілого. Розуміння цього цілого і є об'єктивна підстава справжньої толерантності.

Історичне зростання людської ідентичності має власну основу толерантності. Толерантність – це якість дозволяти іншим висловлювати власну думку чи діяти так, як їм подобається, навіть якщо ви не згодні з цією думкою чи не схвалюєте її. Толерантність стає реальністю завдяки встановленню стабільних, безперешкодних та різноманітних комунікацій, метою яких є поширення взаєморозуміння між людьми та визнання певних прав. Тому, толерантність стає необхідною компетентністю сучасної молоді людини, набуття якої в першу чергу можливо через освіту. Саме навчальний заклад займає значне місце у формуванні толерантного соціального прос-

тору, оскільки формує переконання та знання про роль толерантності в суспільному житті.

Сьогодні толерантність як цінність, норма і принцип діяльності стає життєво важливим елементом національної ідентичності, що визначає моделі міжособистісних та міжгрупових взаємодій у багатокультурному світі, що глобалізується. Згідно з нашим дослідженням, українські студенти, незважаючи на існуючі відмінності в групі, схожі на соціальну спільноту, члени якої ідентифікують себе переважно на культурних засадах і не відчують недоліків, які б унеможливили консолідацію та реалізацію спільних потреб та інтересів, зокрема, толерантність стає необхідною умовою існування в сучасному світі з його мультикультуралізмом та плюралізмом думок і вчинків.

На нашу думку, толерантне ставлення студентів сприяє відкритості вищих навчальних закладів до спілкування, концентрації зусиль на духовній складовій освіти та вихованні студентів, пропаганді піднесення думок, бажань та благородної мотивації дій. Включення особистості до толерантної соціальної мережі (в умовах здобуття вищої освіти) стає ключовим фактором формування їхньої толерантної соціальної поведінки. Толерантна особистість – цінність для будь-якого суспільства, хоча виховання такої людини вимагає часу, зусиль та волі.

Підсумовуючи попередні дослідження та досвід психологів, соціологів та філологів які вивчають прояви толерантності на індивідуальному рівні, ми визначили такі характеристики толерантної людини:

- готовність визнати наявність різних думок та сприймати думку інших людей, вміння робити цивілізований компроміс;
- зусилля особистості щодо координації своєї точки зору на проблемі на засадах справедливості, права та прав людини на свій розсуд;
- розв'язування єдиних стандартів;
- навички вирішувати протиріччя відкрито, конструктивно та позитивно;
- збереження почуття гармонії;
- здатність бути конкурентоспроможними без обмеження їхньої етичної природи;
- здійснення дій за позитивного сценарію;
- не ідентифікувати образ ворога;
- протистояння будь-яким проявам ксенофобії;

➤ відсутність розподілу суспільства на переможців та переможених.

Комунікативна технологія розвитку толерантності в сучасному університеті може розглядатися як соціальний діалог між учасниками університетського життя. Соціальний діалог – це проблемне спілкування; тому студенти повинні усвідомлювати як проблеми університету, так і проблеми в суспільстві в цілому та окремих галузях, а також пріоритети освітньої політики, які переслідуються владою у напрямку розвитку толерантності.

Саме тому в епоху глобалізації надзвичайно актуально, щоб українська молодь розуміла необхідність збереження національної ідентичності, без чого просто не можливо її нормальне психологічне самопочуття. Лише людина, що має позитивну національну ідентичність, здатна до культурної толерантності, до життя в сучасному, все більш глобалізованому світі. Саме толерантність, що означає повагу, прийняття і правильне розуміння всієї багатоманітності культур, форм самовираження і прояву людської індивідуальності, робить можливим досягнення миру. Вона охоплює цінності, погляди й типи поведінки, які відображають і надихають на соціальну взаємодію та співробітництво на основі принципів свободи, справедливості й солідарності, які заперечують насильство й спрямовані на подолання конфліктів через усунення їхніх причин, з тим, щоб розв'язати проблеми за допомогою діалогу й переговорів, і які гарантують можливість повною мірою користуватися всіма правами і засобами, щоб брати участь у процесі розвитку свого суспільства.

Ми розглядаємо здобуту національну ідентичність як успіх людини. Фактори життєвого успіху є ідентифікаторами ціннісно-нормативного портрету, а також вони відображають та класифікують повсякденні життєві практики сучасних української молоді.

Бути успішним – значить досягти бажаних бачень і запланованих цілей. Крім того, успіх може бути певним соціальним статусом, що описує процвітаючу людину, яка також могла б отримати славу своїм сприятливим результатом. Словник Коллінза описує успіх так: «... досягнення чогось, що ви намагалися зробити» та «досягнення високої позиції в певній галузі, наприклад в бізнесі чи політиці» [словник Коллінза].

Концептуально життєвий успіх вписаний у логічний зв'язок «життєві шанси – життєві стратегії» і виступає ідеальним типом загальної ідеї молоді про успішну життєву самореалізацію. Поєднання факторів відтворює своєрідну «формулу життєвого успіху»,

яка спрямовує повсякденні практики учнів, розкриває систему цінностей, моральних установок, цільових орієнтацій тощо.

У межах нашого дослідження культивування набутої національної ідентичності є успішність людини. Чинники життєвого успіху виступають ідентифікаторами ціннісно-нормативного портрету, а також відображають і ранжують повсякденні життєві практики сучасного українського студентства.

Концептуально життєвий успіх «вписаний» у логічну зв'язку «життєві шанси – життєві стратегії» і виступає «ідеальним типом» сукупного уявлення молоді про успішну життєву самореалізацію. Сукупність факторів відтворює своєрідну «формулу життєвого успіху», яка задає спрямованість повсякденним практикам студентства, розкриває систему цінностей, моральних позицій, цільових орієнтацій тощо.

Згідно з даними дослідження, результати якого знаходяться у центрі нашої уваги, найбільш значущим чинником життєвого успіху, на думку студентства, є «власний інтелект, здібності». Досліджуючи сприйняття молоддю ролі сучасної освіти в процесі конструювання життєвого успіху, О. Гудзенко зазначає розбіжності стратегій поколінь, зокрема підкреслює, що: «радянська людина не могла уявити собі можливість працювати поза своєю спеціальністю, а тим більше розглядати це як адаптацію до існуючих умов.

У сучасності ж освіта виступає лише символом соціального престижу, причому професії часто не відповідають отриманій спеціальності, і друга (а іноді й третя) вища освіта стає необхідною умовою на ринку праці» (Гудзенко 2010). Автор пояснює це, поперше, процесом запозичення моделей успіху західного зразку, подруге, відсутністю певної етики успіху.

Можемо додати до цього переліку ще й фактор погіршення якості сучасної освіти як наслідок її масового характеру, що фіксують деякі дослідники. Якісні розвідки Л. Сокур'янської свідчать про те, що «освіта сприймається студентською молоддю як засіб соціальної мобільності, однак цінується і як можливість „стати обізнаною людиною”» (Сокур'янська 2006), тобто має прояв одночасне сприйняття освіти і як термінальної, і як інструментальної цінності, що говорить про ціннісну амбівалентність свідомості українського студентства.

Таким чином, за останні роки сучасне студентство, маніфестуючи самовідданість у досягненні поставлених цілей, потенційно налаштоване на порушення моральних і правових норм задля їх реалізації. «Розквіту» цієї тенденції сприяли як особливості (мак-

ро)контекстів політичної нестабільності в країні, економічна криза, зниження рівня життя населення, так і деякі зміни моральних орієнтирів і позицій молоді на мікрорівні.

Відзначимо, що актуалізована сучасним західно-європейським дискурсом стратегія досягнення у свідомості сучасного українського студентства має скоріше декларативний і номінальний характер, що підтверджує динаміка показників значущих чинників життєвого успіху.

Аналіз чинників конструювання громадянської та інших видів соціальної ідентичності дозволив нам намалювати своєрідний соціокультурний портрет сучасного українського студентства. При цьому особливу увагу ми звернули на такі характеристики студентської молоді, як її ціннісні орієнтації, моральні преференції, культурний капітал, уявлення про чинники життєвого успіху, еміграційні настрої, академічна мобільність тощо.

Досліджуючи ціннісне поле сучасного українського студентства, ми перш за все дійшли висновку щодо диференціації його ціннісної свідомості. Здійснене нами дослідження підтвердило гіпотезу про подальший розвиток модернізації та постмодернізації цінностей і ціннісних орієнтацій студентської молоді.

Аналіз динаміки термінальних цінностей українського студентства засвідчив підвищення напруженості громадянських, цінностей, що свідчить про певне зростання громадянського забарвлення ціннісної свідомості майбутніх фахівців. При цьому для тих респондентів, які повною мірою відчують себе громадянами України, притаманні орієнтації на традиціоналістські термінальні та інструментальні цінності. Проте кластеризація отриманої нами інформації виявила, що результативність ідентифікаційних практик залежить не стільки від орієнтації індивіда на ті чи інші цінності, скільки від рівня їхньої зреалізованості, втілення у повсякденне життя особистості. А отже, не вербальна поведінка, декларація своїх ціннісних преференцій, а реальні соціальні практики пересічної людини як актуалізація та реалізація цих цінностей можуть забезпечити більш високий рівень її громадянської ідентичності.

Що стосується системи моральних цінностей українського студентства, то в цілому вони залишаються в межах традиційної ціннісно-нормативної системи. Процеси індивідуалізації лише частково торкнулися моральної свідомості студентства, оскільки орієнтації на інших людей, урахування їхніх інтересів тощо посідають високе місце в системі цінностей студентської молоді. Виявлені нами тенденції свідчать про зміщення «центру тяжіння» моральних оріє-

нтацій студентства в напрямку індивідуально-сімейних цінностей; про меншу заідеологізованість, а тому й більшу толерантність студентської молоді. Важливою детермінантою її моральних позицій є рівень релігійної самоідентичності та залученості до релігійного життя, які сприяють більш толерантному ставленню до інших людей, налаштованості на співробітництво з ними, позитивному та шанобливому ставленню до нашої країни і держави, їхніх символів та культури.

Освітнє середовище в якості ресурса формування національної ідентичності

Освіта розглядається одночасно як педагогічний процес; як результат засвоєння особистістю системи знань, умінь, навичок, які дозволяють особистості реалізовувати свою культуру та бути повноцінним членом суспільства; соціальний феномен у сукупності соціальних характеристик (вид соціальних відносин, соціальна система, соціальна організація, соціальний процес, соціокультурний інститут зі специфічними функціями, які одночасно забезпечують збереження, відтворення, зміну і розвиток структури суспільства).

Освітнє середовище вищого навчального закладу є детермінантою розвитку становлення особистості у період здобування нею фахової освіти у ВНЗ. Якісним можна вважати освітнє середовище в тому випадку, коли воно спроможне забезпечувати всім суб'єктам освітнього процесу можливості для задоволення національно-культурних потреб, особистісного розвитку, саморозвитку. Умови освітнього середовища мають стати ресурсом формування національної ідентичності молоді та джерелом розвитку української нації.

Якісно здійснювати процес управління освітнім середовищем вищого навчального закладу можливо за умови розуміння його домінантних функцій. Означення «освітнє» показує, що мова йде не просто про середовище, а саме освітнє. Відтак, його домінантною функцією є освітня, але ця функція є поліаспектною. На нашу думку, домінантними функціями освітнього середовища, зважаючи на його цільове призначення є: освітньо-професійна, освітньо-соціалізаційна, освітньо-культурна.

Цільове призначення вищої освіти сьогодні в Україні – це надання широкого переліку знань, умінь, компетентностей, які дозволять людині успішно працювати за фахом (освітньо-професійна функція). Проте, коло повноважень вищої освіти не може обмежуватись тільки долученням людини до майбутнього фаху. В ідеалі, людина з вищою освітою – це самодостатня духовно-моральна осо-

бистість, яка засвоїла складний тезаурус культури та культуротворчих навичок, що необхідні людині для розвитку та самореалізації, та активно ними обслуговується у всіх життєвих вимірах (освітньо-культурна функція). Ми далекі від ідеалізації особистостей здобувачів вищої освіти у нашій країні в сучасних умовах. Полеміка про якість освіти загострила увагу на студентстві, яке, м'яко кажучи, не дуже серйозно ставиться до навчання, просто відбуває час у вищому навчальному закладі. Ми поділяємо думку тих учасників дискусії, які вважають, що, якщо навіть молода людина пасивно залучена до освітнього процесу в умовах вищого навчального закладу, її перебування у колі однолітків, що навчаються, спілкування з освіченими викладачами, сприяє продовженню процесів соціалізації та акультурації на більш високому рівні, ніж це було в школі та сім'ї, або «тусовочному» середовищі. Відтак, на освітнє середовище покладається ще одна функція – націєтворча.

Як ми вже зауважували вище, на процес формування національної ідентичності молоді впливають такі фактори: соціальна та економічна ситуація в країні, мова спілкування, релігія, національні цінності та ідеали, історія, культура тощо. Але їх сила й орієнтація безпосередньо залежить від середовища, де знаходиться молода людина. Більшість українських та зарубіжних дослідників, погодилися з тим, що освітнє середовище вищого навчального закладу відіграє найбільшу роль у процесах соціалізації молоді людини, оскільки студент знаходиться під його впливом у період навчання, а, отже, весь період інтенсивного формування ідентичностей.

Оскільки рівень формування національної ідентичності є невід'ємною частиною всебічного розвитку учнів, роль освітнього середовища в процесі його формування є надзвичайно важливою. Беручи до уваги той факт, що на сьогодні рівень формування національної ідентичності молоді не завжди відповідає вимогам, ми робимо висновок, що існує нагальна потреба у розвитку освітньої системи, яка, з одного боку, готувала б висококваліфікованих кадрів, спеціалістів у певній галузі, але з іншого боку – виховувати соціально активну, національно налаштовану людину.

Ми розглядаємо термін «освітнє середовище вищого навчального закладу» як «сукупність духовних та матеріальних умов його функціонування, які забезпечують саморозвиток людини, реалізацію творчого потенціалу її особистості. Навчальне середовище служить функціональним і просторовим об'єднанням суб'єктів освіти, що мають між собою тісні різноманітні групові зв'язки, і їх можна роз-

глядати як модель соціального та культурного простору, якщо відбулося формування особистості.

Студенти як соціальна група переносять історію соціального світу у формі академічних знань та перспективи їх розвитку як потенціал реалізації цих знань на практиці. Основна роль фундаментальних знань, закладена академічною освітою, формує культурне ядро, в якому зібрана вся культурна пам'ять суспільства, соціологічна проекція якої – це система ідеалів та цінностей народу. Національний компонент у змісті професійної підготовки відіграє важливу роль у процесі формування національної ідентичності.

Представлений змістом навчального матеріалу національний компонент є потужним фактором національної ідентифікації учнів, оскільки спрямований, насамперед, на підвищення рівня пізнавальної складової національної ідентичності. Її акцентуація стає можливою завдяки усвідомленню суб'єктами освітнього середовища національної компетентності як складової професійної компетентності, що сприяє формуванню загальної та професійної культури особистості та їх засвоєнню загальнолюдських та національних цінностей.

На думку О. Гора, виконання націєтворчої функції освітнього середовища можливо лише за таких умов: 1) підготовки молоді до відтворення та представлення культури у професійній діяльності та побуті; 2) розвитку у студентів здібностей до виявлення та інтерналізації національних цінностей; 3) емоційного забарвлення оцінки соціально значимих подій, символів та артефактів; 4) цілеспрямованого використання знань, умінь, навичок та національних налаштувань у практичній діяльності (Терещенко 2011).

Процеси формування особистісних характеристик студента відбуваються за умови реалізації цих можливостей. Оскільки національна культура, що є основною складовою процесу формування національної ідентичності студентів, їхніх ціннісних орієнтацій та емоційного ставлення до навколишнього середовища, – це запорука їхньої активної участі у суспільно-політичному житті суспільства, а використанні знань, умінь та навичок у практичній діяльності – шлях до професіоналізму.

Важливим фактором, який впливає на процеси формування соціальної позиції студентства, є спрямованість освітнього середовища та такі його характеристики: відкритість та динамічність, активна взаємодія з різними громадськими об'єднаннями, соціальними організаціями, що надає додаткові можливості для навчання; наявні умови для вільного спілкування в групі, між викла-

дачами та студентами. Це сприятиме формуванню у молоді позитивної національної ідентичності.

Моделюючи освітнє середовище, необхідно враховувати його вплив на його учасників у соціальному середовищі. Такий вплив не завжди є позитивним. Однак, формування національної ідентичності в освітньому середовищі має здійснюватися під постійним педагогічним впливом для її корекції та оптимізації.

Якщо освітнє середовище буде спрямоване на послідовний вплив викладача на емоційно-чуттєві, ціннісно значимі сфери особистості (шляхом поетапного аналізу ефективності процесу та корекції спільних дій), то відбуватиметься перетворення пізнавальних показників (знань) в афективні (емоційні), що, в свою чергу, об'єднує обидві групи показників у поведінково-діяльнісну (конативну) стратегію особистості. І результатом цього буде позитивна національна ідентичність студента.

Оскільки молоді потрібно відчувати приналежність до чогось, вони потребують можливості формувати стверджуючі та здорові стосунки з однолітками, тому завдання викладача полягає у визнанні важливості стосунків та дружби студентів з однолітками та наданні можливості для позитивних взаємодій з однолітками (Kellough 2008). Цього можна досягти, розробивши спільну навчальну діяльність студентів для їхньої продуктивної взаємодії з однолітками. Викладачі також планують заходи, які залучають студентів до дискусій або дебатів в академічному середовищі, та заходи, що імітують соціальні ситуації за допомогою рольових ігор або симуляцій (Kellough 2008).

Більше того, можна організувати цілий ряд соціальних заходів за межами аудиторії, щоб стимулювати розвиток національної ідентичності молоді. Наприклад, викладачі факультету лінгвістики та соціальних комунікацій Національного авіаційного університету намагаються сприяти формуванню ідентичності студентів, залучаючи їх до участі у культурних заходах, таких як: колективне святкування національних пам'ятних дат (зокрема, Дня незалежності, Дня національного прапора, Дня мови, Дня вишиванки у формі флешмобів, співів, танців тощо); екскурсії до пам'ятних місць, історико-культурних заповідників; літературно-мистецькі презентації; проекти; тематичні дослідження тощо.

Отже, слід зазначити, що у зв'язку із регіональними, ідейно-політичними, мовними, соціальними, економічними та іншими «розколами» українського суспільства і українською молоддю зокрема, національна ідентичність «загальноукраїнського масштабу» перебуває на початкових етапах формування та кристалізації, адже

поки що не існує тієї єдності у думках та діях серед молодих людей, яка є умовою консолідації суспільства у єдину культурну націю.

Глобалізаційні процеси впливають на світові культури і призводять до зміни характеру відносин між молоддю та їхнім почуттям ідентичності. Студентський вік є сприйнятливим та оптимальним для розвитку національної ідентичності, тому питання розвитку національної ідентичності української молоді (що складається з когнітивного, афективного та конативного компонентів) має сьогодні велике значення. Тому, серед основних аспектів національної ідентичності молоді ми виділили та проаналізували ціннісну орієнтацію, моральні вподобання, толерантність, життєвий успіх, академічну мобільність та інші. Формуванню толерантності сприяє досвід національних відносин. Таким чином, ми помітили, що ті студенти, які підтримують багатоетнічні відносини, більш соціально активні, поінформовані та мають ширший доступ до засобів спілкування. Результати дослідження також показали, що для сучасного студента немає принципової цінності, завдяки якій досягнуто успіху, насправді немає етики успіху, а остання оцінюється сама собою. Зважаючи на це, можна стверджувати, що ідентифікаційні пошуки української молоді спрямовані на винахід оптимальної формули для досягнення життєвого успіху, щоб побудувати особистість успішної людини. Важливо, щоб українська молодь домоглась цієї ідентичності вдома, яка, гарантуючи право на освіту, повинна сприяти соціальній, професійній та особистісній самореалізації.

За цих умов їх громадянська ідентичність набуде емоційно-ціннісного значення та патріотичного забарвлення. Становлення національної ідентичності молоді у вищій школі має здійснюватися під педагогічним впливом для її корекції та оптимізації, і це реалізується за певних умов. Якщо освітнє середовище буде спрямоване на послідовний вплив вчителя на емоційно-ціннісну сферу, то це забезпечить перетворення пізнавальних показників у афективні, що, у свою чергу, об'єднає обидві групи показників у поведінково-діяльнісну (конативну) стратегію особистості тобто, результатом стане позитивна національна ідентичність молодої людини.

Дослідження національної літератури для конфігурації національної ідентичності крізь призму літературних канонів США

Серед розмаїття чинників (географічних, політичних, історичних, мовних тощо), взаємодія яких зумовлює специфіку конструю-

вання національної ідентичності будь-якого народу, неабияка роль належить його словесності. Красне письменство, з одного боку, віддзеркалює актуальні моделі колективного та індивідуального самосприйняття представників певної нації, а, з іншого, виступає знаряддям їхнього формування, модифікування, а подеколи й кардинального перегляду. Квінтесенцією літературного процесу, своєю чергою, є канони – рухливі й водночас відносно фіксовані у кожний конкретний історичний момент корпуси «письмових або якихось інших творів мистецтва, визнаних вірцевими чи авторитетними» (Encyclopedia of Contemporary Literary Theory. Approaches, Scholars, Terms 1994, 514). Усвідомлення важливості канонів у розподілі владних повноважень і наданні доступу до «культурного капіталу» (П.Бурд'є) активізувало інтерес гуманітарних спільнот до питань їхньої генези, еволюції, механізмів утворення та функціонування, а також причин та наслідків їхніх «вибухів», що з усією очевидністю виявилось під час «культурних війн» у США останньої третини минулого століття.

Особлива значущість національної літератури для (ре)конфігурації американської ідентичності пов'язана з пуританським корінням цієї останньої. Як зауважує Е.Елліот, «у Сполучених Штатах етнічна та національна ідентичності ніколи не були дійсно пов'язані [...]. Американська ідентичність завжди ґрунтувалася на вербальній згоді вірити у певний корпус текстів [для пуританських батьків-засновників це були, насамперед, тексти Святого писма], а оскільки ніколи не можна достеменно знати, у що вірить людина, американська ідентичність базується на постулюванні своєї віри, на риторичних конструкціях, на словесному вираженні належності/відданості (allegiance)» (Elliott 2004, 32 – 33). Відтак, саме літературний канон, на думку С.Берковича, став у США «втіленням національної обіцянки» (Bercovitch 1993, 11); якщо «пуритани відкрили Америку в Біблії», а революціонери-просвітники секуляризували міфологему «міста на горі» в Декларатції Незалежності та Конституції, «американістика додала до цієї Biblia Americana класиків національної літератури» (Elliott 2004, 32 – 33). Мета цієї статті – простежити динаміку конструювання американської ідентичності крізь мінливу призму літературних канонів як інструментів її вираження/формування.

Найбільш ранній «літературний канон» на теренах Нового Світу, що його насаджували колоніальні університети XVII – XVIII ст., складався, крім Біблії і теологічних праць, з творів грецьких та римських класиків, «і не лише ораторів, істориків, філософів, ри-

торів, але також і поетів» (Коренева 1997, 329), хоча їхній доробок використовувався, здебільшого, лише як джерело мовного матеріалу. У перспективі формування національної ідентичності цей ранній (прото)канон позначений суперечливістю: пуританський дискурс з його акцентом на винятковості Америки як полігону для здійснення біблійних пророцтв утворював підґрунтя для розвитку питома новосвітньої самості, тоді як антична складова канону, мавпуючи загальноєвропейські стандарти класичної освіти, не несла у собі вираженої національної специфіки. (Щоправда, знайомство з греко-римським тезаурусом у новому американському контексті спонукало до його реінтерпретації згідно з присутньо іншими, ніж у Європі, умовами рецепції).

Інтелектуальна енергія «століття Розуму» активізувала суспільну думку, загостривши цікавість молодого покоління мешканців колоній до англomовної словесності, яка включала, крім історичних текстів, есеїстику, художню прозу, драматургію, тобто белетристику, яка раніше вважалася шкідливою нісенітницею. У XVIII ст. в університетах починають виникати не лише кафедри риторики та словесності, але й літературні товариства, клуби читачів, що сприяло поступовому витісненню ортодоксального кальвінізму культурою Просвітництва. Спочатку художню літературу вивчали із суто інструментальною метою як знаряддя вдосконалення ораторських навичок майбутніх проповідників та політиків. Проте вона швидко вийшла за ці вузькі рамки; розпалюючи уяву студентів, європейська (в першу чергу, британська) література Нового часу долучала ще «сирий» у культурному відношенні континент до вишуканої культури Старого світу. Новий канон формується переважно зі творів англійських класиків (на початку чільне місце в ньому посідають В.Шекспір, Дж. Чосер, Д. Мільтон, Е.Спенсер), і така ситуація – з поправкою на нові імена – зберігається впродовж тривалого часу. Відтак, першим зламом американського канону був перехід від античної класики до літературного спадку Європи пізніших часів, в результаті чого канон набув виразно британського забарвлення. Вочевидь, такий стан речей відповідав самоусвідомленню значної частини населення колоній напередодні, під час, та навіть після Війни за незалежність (друга половина XVIII ст.) як людей з «подвійним громадянством». «Лоялісти», які, за контрастом з «патріотами», виступали за збереження традиційних політичних та економічних зв'язків з метрополією, складали, за сучасними підрахунками, не менше третини населення колоній і пізніше стали важливим сегментом майбутньої американської нації, беручи актив-

ну участь у формуванні національної ідентичності. Їхня не популярна у свій час позиція не завадила багатьом з них у подальшому зіграти «істотну роль у розвитку американської культури та суспільства» (Google 2007). Зрештою, і «лоялісти», і «патріоти» були укорінені у спільному колоніальному ґрунті, ставши заручниками вищезгаданої «подвійної лояльності». «Сприймаючи себе як імперських підданих, лоялісти не бачили суперечності між своєю локальною ідентичністю як американців та національною ідентичністю як британців», зазначає Е.Ларкін, а М.Лейр уточнює, що американцям складно було вирішити для себе, хто ж вони є. «Розчерки пера, які відділили колонії від Великої Британії, не обов'язково перетворювали британських підданих на американських громадян»; багато людей «вважали себе і тими, й тими, і необхідність зробити вибір жала їх» (Lair 2010, 193). За умови масової амбівалентності щодо власної національної приналежності примат «англійського» канону (особливо з огляду на нерозвиненість місцевої літературної традиції, яка перебувала на початковій стадії свого становлення) був, мабуть, неминучим.

Проте далі ситуація набуває дещо парадоксального характеру. Ще раз наголосимо на одній з найважливіших функцій канону як водночас і виразника, і формувальника національного самоусвідомлення. Оскільки XVIII ст. проходить для Америки під знаком націєтворення і набуття самоідентичності, в тому числі, культурної, не дивно, що мрія про створення національної літератури надихала ще діячів Просвітництва, які оспівували духовну незалежність рідної країни задовго до того, як вона виборола незалежність політичну. Т. Двайт і Дж. Трамбулл, Ф. Френо і Н.Вебстер, Б.Раш та Г.Х.Брекенрідж, дуже різні за своїми політичними та естетичними поглядами, пов'язували майбутній розквіт мистецтв в Америці з виконанням нею унікальної історичної місії. «Висхідна слава Америки» для них охоплювала і самобутність художніх проявів її «генія», який визначався унікальністю природи, історії, політичного та соціального життя країни. Таким чином, у своїх пошуках творів, «корисних» для американців (тобто, потенційно «канонічних»), гуманітарії цього періоду поєднували просвітницькі критерії «універсальної нормативності» з «деклараціями літературного націоналізму» (Апенко 2000, 559).

Як слушно відзначає Т.Михед, «спорадичні заклики до створення національної літератури набули більш енергійного та масового характеру в 1830-1840-е рр.» (Михед 2006, 47). Дослідниця пов'язує цю тенденцію як з політичними (перемога над Британією

у війні 1812-1814 рр.), так і з духовно-естетичними подіями, насамперед, з поширенням романтичного світогляду з притаманним йому новим розумінням нації та народу як суб'єкта історії. Враховуючи співзвучність цих ідей прагненню місцевої словесності до світоглядно-художньої незалежності від метрополії, не дивно, що романтичні віяння змінили вектор вимог до «великого американського письменника» у світлі емпатичного акцентування національної самобутності громадян новонародженої держави.

Але попри те, що вже наприкінці XVIII століття свідомість американців переживає трансформацію від колоніальної до національної (Коренева 1997, 331), канон питома відстає у своїй еволюції, залишаючись переважно британським. Трансценденталісти (Р.Емерсон, Г.Торо) та романтики (Н.Готорн, Г.Мелвілл, Е.По, Ф.Купер, В.Вітмен), виступаючи з позицій «американізму», докладають титанічних зусиль для закладення підвалин національної культурної традиції. В ході інтенсивної літературної полеміки не лише відпрацьовувалися спільні принципи, які визначали курс літературного розвитку країни на майбутні десятиліття, але й вказувалися персоналії, які найповніше втілювали їх у своїй письменницькій практиці, і, відповідно, могли претендувати на місця у національному каноні (серед найяскравіших прикладів можна згадати рецензію Г.Мелвілла на збірку оповідань Н.Готорна «Моховиння старої садиби» (1850)). Отже, ідеї просвітників та наступного покоління літераторів доби Американського Ренесансу заклали фундамент для зведення автохтонного канону з урахуванням тієї «культурної роботи», яку він мав виконувати, а саме – віддзеркалювати ідентичні риси молодой нації, які вже встигли сформуватися, і водночас надавати їм більшої рельєфності через художнє артикулювання. Одночасно, попри націоналістичні літературні маніфести Емерсона та Вітмена, протягом всього XIX та першої третини XX ст. голосно лунали твердження, що американської літератури як самостійної галузі словесності просто не існує, хоча в цей час постійно з'являлися публікації, котрі вже самою назвою декларували намір упорядників привернути увагу читачів до «плодів пера» місцевих літераторів (наприклад, «Американські письменники» Дж.Ніла (1824), «Лекції з американської літератури» С.А.Наппа (1829), «Американські прозаїки» Р.У.Грісволда (1852), «Енциклопедія американської літератури» Дж. і Е.Дайкінків (1855) тощо). Річ, однак, у тім, що у всіх цих виданнях підтримувалася висловлена автором одного з ранніх університетських підручників (1873) думка про те, що література США – це «частина англійської

літератури, створена на американському ґрунті» (Levine 1996, 82). У 1896 р. професор Колумбійського університету Брендер Метьюз називає американську літературу «виразом думок, почуттів та дій великої англосмовної раси». Незалежно від місця проживання авторів – чи то буде Нью-Йорк чи Монреаль, Лондон або Калькутта, «все, що вони написали англійською мовою, належить англійській літературі» [цит. за Messmer, 2000, с. 194]. Навіть в 1920-х рр. спеціалізація в галузі рідної літератури абсолютно не підтримується, відповідних кафедр та відділів в університетах практично немає. Наприкінці ХХ ст. А.Левін слушно висновок: «так само, як сто років тому студенти в Америці вивчали канон, в якому англійській літературі було відведено незначне місце, п'ятдесят років тому вони вивчали канон, де література їхньої власної країни відігравала мізерну роль» (Levine 1996, 85).

«Деколонізація» американського літературного канону розтяглася майже на півтора століття. Потужний поштовх у напрямку його радикальної націоналізації надала Друга Світова, а за нею й «холодна війна», одним із наслідків яких став новий статус США як провідної світової держави, головної «берегині» західних духовних цінностей. Це сприяло підвищенню самооцінки американців на наступному витку провіденційного месіанізму, від початку закладеного в їхній ментальній матриці батьками-пілігримами і підтвердженого батьками-засновниками.

У результаті спільних інтелектуальних зусиль низки видатних критиків, що стояли на різних суспільно-естетичних позиціях (Ван Вік Брукса, К. Ван Дорена, В.А.Паррінгтона, А.Мамфорда, К.Берка, А.Тріллінга та ін.), складається «класичний» канон, в якому на перший план виходять автори Американського Відродження, далі М.Твен, Г.Джеймс, Т.С.Еліот, а ще пізніше – Е.Хемінгуей, Ф.С.Фіцджеральд, В.Фолкнер. Черговий парадокс полягає в тому, що саме цей канон – породження «ліберальних гуманітаріїв», які традиційно представляли демократичну гілку американського соціуму, – в 1970-х – 1990-х рр. став об'єктом нападок з боку «реформаторів» як «елітарний» та «репресивний». Його криза була зумовлена тими самими чинниками (демографічними, політичними, ідеологічними, літературно-теоретичними, професійними), що і його формування; просто в добу його утвердження ці чинники диктували інший вектор руху – не в бік плюралізму чи мультикультуралізму, а в бік «централізму та культурного «унітаризму» (D'Haen 2011, 25). Т.Д'Аен пов'язує становлення «класичного» канону з глибинним усвідомленням його творцями свого «американізму», який проти-

ставляється змасовленню та комерціалізації життя та культури США цього періоду як справжній національний ідеал. Постулювання демократичного індивідуалізму як загальнонаціонального ідеалу пояснює «елітарність» результату. З огляду на його абстрактну природу зрозуміло, чому поза зоною уваги лишилися расові, гендерні та класові відмінності – адже «визнані 'шедеври'» американської літератури вказували шлях до самоздійснення усім американцям і, відповідно, міркування «репрезентації» в сенсі «репрезентативності» не відігравали ані найменшої ролі» [Ibid., p.26]. У такому повороті думки не важко впізнати телеологічну складову цивілізації США, яка знаходить втілення в «американській мрії» про особистий успіх та в політичній концепції «плавильного тигля».

Кульмінацією ліберально-демократичного напрямку в канонотворстві /канонотворенні стала монографія Ф.О.Маттіссена «Американський Ренесанс: мистецтво та способи висловлення в епоху Емерсона та Вітмена» (1941). Об'єднуючи в своєму підході пошуки національної специфіки та новокритичні естетичні пріоритети, вона визначила ядро американського літературного канону (Р.У.Емерсон, Г.Д.Торо, Н.Готорн, Г.Мелвілл, У.Вітмен, певною мірою Е.А.По та Е.Дікінсон) на кілька десятиліть вперед. За оцінкою С.Берковича, який далеко не в усьому погоджується з Маттіссеном, книга цього останнього «змінити підхід до вивчення історії, дала нам новий канон класичних текстів; вона також дала поштовх розвитку американістики (American Studies) в США та за кордоном» (Bercovitch 1986, 635).

В інтерпретації Маттіссена середина XIX ст. постає як доба «першої зрілості» національної літератури [Matthiessen, 1969, p. VII]. Сформулювавши предмет аналізу як «концепції, яких дотримувалися п'ятеро наших найбільш значущих письменників, щодо функцій та природи літератури, а також ступінь їхнього втілення в художній практиці» [Ibid., p. VII], Маттіссен в результаті скрупульозного дослідження доходить висновку щодо встановлення в їхніх творах «суто американського модусу та теорії [художнього] висловлення». [Ibid., p. XV]. Ідеологічним стрижнем їхньої творчості він проголошує відданість демократії. «Вони відчували, що їхнє покоління має реалізувати потенціал, вивільнений революцією, створити культуру, сумірну з політичними можливостями Америки [...]». Головний зміст їхніх досягнень – це література для нашої демократії» [Ibid., p. XV]. Таким чином, у концепції Американського Ренесансу як продукту імагінарного ліберальної інтелігенції США середини минулого століття процес канонотворення нарешті «наздога-

няє» тодішнє бачення цим-таки сектором населення власної національної ідентичності.

Проте якщо підчас створення книги Маттіссена, коли ще була жива пам'ять про «ліві» 1930-і рр., «демократизм» трактувався як набуття індивідумом зв'язку з соціальним цілим через самореалізацію, то у свідомості інтелектуалів останньої третини століття це поняття почало асоціюватися з неприйнятною для них ідеєю американської винятковості. Не дивно, що в контексті перегляду концепції національної ідентичності (що потяг за собою і ревізію канону) представлена в ній картина розвитку американської літературно-художньої думки перетворилася на улюблену мішень критичних нападів. На думку сучасних радикалів, Маттіссен знаходив у творах класиків естетичне виправдання риторики національного індивідуалізму саме в той момент, коли в галузі політики вона вже була не в змозі виправдовувати себе «божественним промислом».

Відомі соціополітичні та культурно-психологічні зрушення у США 1960-1990х рр. призводять до ерозії єдиного національного ідеалу. Відчуття американської богообраності втрачає під собою ґрунт. Мірою того, як телеологічне обґрунтування «американської мрії» перестає працювати, свої права на її частку заявляють дедалі численніші расові, національні, етнічні та інші меншини, раніше виключені зі сфери її впливу. Палітра американської ідентичності, що від часів проголошення незалежності країни ґрунтувалася на демократичних підвалинах, завжди мала відбивати багатоскладовість суспільства, але на практиці часто-густо залишалася монохромною. Тепер вона незмірно розширює свій «кольоровий спектр», що супроводжується зміною засадних культурних метафор. Паралельно внаслідок глобалізаційних та мультикультурних процесів, а також постмодерного повороту відбуваються значні зсуви у теоретичному осмисленні ідентичності як філософсько-культурної проблеми, результатом яких стає відмова від есенціалізму, бажання уникнути фіксованості, усвідомлення потреби у постійному перегляді складових ідентичності, уявлення про ідентичність як про процес безперервного самотворення.

Закономірно, що серйозна криза ідеології демократичного індивідуалізму веде за собою руйнування попереднього канону, просякнутого її духом. У формулюванні нових підходів до національної культури /літератури відіграли значну роль й найновіші на той час філософсько-культурологічні течії, пов'язані з постмодернізмом. Акцентуючи принциповий плюралізм можливих трактувань будь-якого феномену, «і-і» замість «або-або», вони сприяли теорети-

чному усвідомленню вичерпаності моністичної моделі Америки та її невідповідності сучасним реаліям. Витіснені на узбіччя суспільства соціально-етнічні групи звинувачують класичний канон у тому, що він обстоює інтереси «білих англосаксів-протестантів», і починається «хрестовий похід» проти нього, що увійшов до історії культури під назвою «битви за канон» (Висоцька 2010, 60-72).

Зазначимо, що пафос цього руху визначили поняття «реконструкції», «перегляду», «переписування» як канону, так і літературної історії країни в цілому, які зустрічаються в назвах багатьох праць 1980-1990-х рр., а його лейтмотивом стає ідея відмови від «консенсусу» на користь «диссенсусу», тобто якомога ширшої гетероглосії. В цьому немає нічого дивного – якщо розглядати літературний канон як знаряддя згуртування сучасної нації в ідейно та культурно монолітне утворення, стає зрозумілим, що поняття консенсусу як запоруки існування цих останніх не могло не втратити своєї привабливості для нового покоління критиків та літературознавців, які сповідують засади постмодернізму та мультикультуралізму. Одним з найголосніших речників нової ідеології канону виступив С.Беркович, який у передмові до редагованої ним збірки «Реконструкція історії американської літератури» (1986) задекларував: «Протягом останніх двох десятиріч будь-який консенсус – лівий та правий, естетичний та політичний – обвалився, зносився або ж, принаймні, відкрився... Завданням сучасного покоління є реконструкція історії американської літератури під знаком диссенсусу» (Bercovitch 1986, 8). Ця мета реалізується, зокрема, і в «Колумбійській історії літератури США» (1988), заснованій, за твердженням головного редактора видання Е.Елліотта, на структурних принципах різноманіття, складності та суперечливості, а також на відмові від замкнутості, зарівно як і від консенсусу.

Найяскравіше нові тенденції проявилися в засадах укладання антологій американської літератури (Хітівської, нових видань Нортонівської та ін.). Так, Поль Лаутер досить красномовно озвучив їх у передньому слові до Хітівської антології, новаторської або, радше, революційної в сенсі включення до неї значного корпусу авторів і текстів, що не належали до «головного потоку». Провідним принципом формування нового канону, який відповідав би своєму часові, він проголосив не формальний аналіз окремих текстів, а «вивчення різноманітних і змінних культур Америки» через «дослідження історичних контекстів» (Lauter 1990, 39).

Знаменно, що звернувшись через десятиріччя до аналізу теоретичного фундаменту «Антології...», Лаутер переносить акценти з

«відмінностей» на «зв'язки та взаємопроникнення культур» і розвиває більш характерний для сучасного стану культури та літератури США погляд на її феномени як «динамічно інтерактивні, хоча й різні гібриди». На його думку, науковців щораз більше цікавлять «невпинні діалоги культур, те, як вони вступають у взаємодію одна з одною і впливають одна на одну», і те, яким чином «ці діалоги визначили плюралістичну, складну, гетерогенну природу Америки – радше хору голосів, ніж плавильного тигля» (Lauter 2001, 35).

Ця думка – щодо інтерактивного та гібридного характеру американської культури – відповідає сучасному стану розуміння національної ідентичності як «динамічної, множинної, плинної, як продукту змін та взаємодій, «вибору, а не лише спадковості» (К.Ентоні Аппія), результату «як походження, так і власної згоди» (В.Соллорз, Д.Голлінджер), «становлення», радше ніж «буття» (С.Холл) (Висоцька 2010, 53). Абриси літературного канону сьогодення, здатного корелювати з таким баченням ідентичності, визначені переконаністю багатьох науковців у перехідному статусі нинішньої доби як руху від мультикультурної до кросс – або транскультурної парадигми, а також феноменами міждисциплінарності, інтермедіальності, пористості кордонів між літературними та культурними студіями, а також врахуванням техногенних чинників продукування та функціонування красного письменства.

Принципи впливу національної ідентичності на моделювання змісту мови

Крім творів світового мистецтва у збереженні і розвитку національної культури та удосконаленні мови важливе місце посідають словники. Про теоретичні проблеми створення лексикографічних праць різного типу, про розбудову словникових статей, про розкриття значення слова у словниковій статті, про особистість автора в опрацюванні словника і т. ін. вже йшлося у багатьох працях різних авторів. Опис етапів роботи над укладанням словника можна знати у працях: Ю.Д. Апресяна (Апресян 1979), В.П. Беркова (Берков 1996), В.В. Виноградова (Виноградов 1977), В.Г. Гака (Гак 1986), А.С. Герда (Герд 1986), С.І. Головащука (Головащук 1976), П.М. Денисова (Денисов 1993), В.В. Дубічинського (Дубичинский 1994), Ю.Н. Марчука (Марчук 1979), В.В. Морковкіна (Морковкин 1994), А.А. Москаленка (Москаленко 1961), С.І. Ожегова (Ожегов 1974), Л.С. Паламарчука (Паламарчук 1978), Полюга Л. (Полюга 2000), О. О. Тараненка (Тараненко 1996), Л.В. Щерби (Щерба 1958) та ін.

Систематизація цих роздумів дала підстави зауважити, що під час укладання, і загальномовних, і термінологічних словників не аби яку роль відіграє національна ідентичність, яка впливає на формування мови в цілому і зокрема кожної галузі знань, виробництва, суспільних відносин, моральних норм тощо.

Епоха розвитку лінгвістики охарактеризована як «епоха семантики», адже людська мова виконує три основні функції: спілкування, кодування й декодування певної інформації (Апресян 1979, 3). Свого часу це відчував ще Л.В. Щерба, коли розробляв теорію лексикографії, він був переконаний у тому, що навіть «словникова робота заснована винятково на семантиці, а, отже, вимагає особливо тонкого сприйняття мови й такого обдарування, яке, ймовірно, є родинно письменницьким даром» (Щерба 1974). Ці слова знайшли підтвердження у роздумах багатьох науковців. Вони відмічали, що для того, щоб бути хорошим лексикографом, необхідно бути всім одночасно: і етимологом, і лексикологом, і фразеологом, й істориком мови, мати знання з історії народу, культури, економіки, різноманітних галузей знань, а що це як не національна ідентичність народу, втиснута в лаконічну форму, що стає у пригоді кожному на шляху вивчення мови. Лексикограф повинен і, навіть, зобов'язаний мати мовне чуття і знати, де і що треба поставити, щоб зробити словник найдосконалішим.

Проте, і донині питання комплексного вивчення системи роботи лексикографа над укладанням словника залишається відкритим, насамперед дослідження тих принципів, якими керується укладач/автор словника чи бере до уваги колектив укладачів при конструюванні словникової статті.

Метою даного блоку є встановлення принципів впливу національної ідентичності на моделювання змісту мови.

Завдання:

- визначити основні функції національної ідентичності у формуванні словника;

- встановити й обґрунтувати основоположні принципи лексикографії та їх зв'язок із національною ідентичністю.

У результаті ознайомлення з теоретичними доробками вчених, які в різних аспектах вивчали принципи укладання словників будь-якого типу, виявилось, що ця проблема залишається досить дискусійною і потребує глибокого аналізу з позицій дотримання «золотої середини» між вимогами лексикографічної теорії і практики. На підтвердження цієї думки наведемо міркування П.М. Денисова, який відмічав, що віддаючи належне сучасним

захопленням, з одного боку, макроструктурами, макропідходами, глобальними кібернетичними схемами електронного майбутнього людства, а з іншого, – мікроструктурами, мікроаналізом, елементарними стандартними й універсальними одиницями смислу, «молекулярними» рівнями знакових систем, лексикографія, як і філологія, за своєю суттю орієнтується на «людські пропорції», тобто на одиниці «середньої величини» (Денисов 1993, 29). Слід зазначити при цьому, що в ідеальній моделі словника мають бути реалізовані всі його універсальні лексикографічні функції. Основною функцією є, безумовно, інформаційна. А тому мовознавча традиція визначає інформаційне наповнення і структуру словника, вважаючи, що до нього звертаються у разі виникнення труднощів, пов'язаних із використанням мови (Кудашев 2007, 43).

Існує думка, що словники також виконують комунікативну функцію, тобто допомагають членам мовного колективу спілкуватися один із одним. Особливу роль виконує реєструюча функція, оскільки у словниках в узагальненому вигляді зберігаються відомості про мову в певний період часу. При цьому одне із завдань словника – бути місцем збереження рідкісних й оригінальних зразків мови. Інший аспект цієї функції – відображення у словнику системних мовних зв'язків (Денисов 1993, 237). Тривалий час мовознавство було зосереджене на вивченні лише згаданих функцій, проте в нормативних словниках на перший план виходить функція розкодування. Це стає особливо важливим, адже нормативні словники служать не тільки джерелами інформації, а й арбітрами у виникненні суперечок про мову. І це природно, бо будь-який словник, навіть якщо він замислювався як описовий, все одно так чи інакше є нормативним: лексикограф говорить не просто від свого імені, він виступає як посередник між суспільством, представник певної національності, носій мови, який, надає довідки через словникові статті усім, хто хоче дізнатися більше про мову та її особливості.

Дослідники мови також говорять про пізнавальну функцію, яка певною мірою зумовлена навчальною функцією. По-перше, вона сягає ще давніх часів, бо метою кожної із давніх мовознавчих шкіл було укладання словників. Існує навіть думка, що «той чи інший словник розробляється з метою навчити чи навчатися» (Дубичинський 1994, 67). Проте, залишаючись довідковим посібником, словник завжди виконує допоміжну роль під час навчання.

Перед сучасною лексикографією кожної мови стоїть важливе завдання – зібрати якомога більше даних про слова відповідної мови безвідносно до їх походження, епохи і призначення. Це дасть

змогу зробити серйозний крок до створення тезаурусів національних мов, про що мріють лексикографи світу.

Сучасна лексикографічна наука переживає період бурхливого розвитку. Помічається тенденція до все більшої диференціації термінологічних і лінгвістичних словників.

Словникові статті термінологічних словників часто нагадують статті словників загального типу, але вони розробляються відповідно до типу розбудови словника. Якщо, наприклад, термінологічний словник є двомовним перекладним, то він розбудовується аналогічно до загальномовних перекладних українських словників (українсько-англійських чи англійсько-українських і т. д.). Однак тут проявляється певна специфіка. Оскільки термінологічні словники дуже часто мають на меті уніфікувати відповідну термінологічну систему, то в багатьох з них на першому місці реєстру ставиться український термін, а справа – іншомовний. Якщо ж на першому місці стоїть іншомовне реєстрове слово, то тоді в словнику спеціально твориться абетковий показник українських реєстрових слів з відповідним відсиланням.

Проблематичними в термінологічних словниках є виклад складних термінів, як відомо, термінологічні поняття дуже часто виражаються словосполученнями. Це, перш за все, зумовлене вимогою якнайточніше передати суть того чи іншого наукового поняття. Але одночасно ця особливість створює важливу проблему її подачі в словниковому реєстрі, у цьому випадку авторам доводиться знову ж використовувати практику подачі фразеологізмів у загальномовних словниках. Термінологічні словосполучення, як правило, не наводиться у загальному реєстрі перекладних словників, а найчастіше подається під основним словом словникової статті в спеціальному словниковому гнізді або у гніздах. Така робота не під силу абикому, мало знатися на термінології, необхідно мати мовне чуття, вміти подати поняття чи термін залучивши мовні особливості, відтінки.

У зв'язку з цим важко дати хоча б побіжний опис усіх існуючих словників, проте зробимо спробу, щоб дізнатися про основні їх види, навчитися ними користуватися та зрозуміти важливість та значущість словників у житті людини.

У мовознавстві існує спеціальний розділ, що займається теорією і практикою укладання словників – лексикографія (від грец. *lexis* – слово і *grafo* – пишу). Лексикографія має багатовікову історію, великий досвід створення різноманітних словників і знаменні досягнення. Як одна з важливих у сучасній лінгвістиці, вона набу-

ває дедалі більшого розвитку. Сприяють цьому невпинно зростаючі міжнародні контакти, потреба у вивченні малодосліджених і поглибленому аналізі всіх мов народів і націй для задоволення наукових і загальнокультурних запитів суспільства. Застосування математичних методів в укладанні деяких типів словників збагатило теорію і практику цієї лінгвістичної науки.

Характерною ознакою сучасної лексикографії є взаємозв'язок філології і культури у широкому сенсі цього слова. Адже значна частина культури будь-якого народу реалізується саме через його мову, ідентичність закріплюється у словах, а слова формують словники.

М.Т. Рильський відзначав, що неможливо уявити собі культурну людину, яка не мала б потреби у словнику, ніколи б не заглядала до нього, ніколи ним не користувалась.

Словник – упорядкований в алфавітному чи тематичному порядку список заголовних слів, лексикографічно опрацьованих. Таке довідкове видання містить впорядкований перелік мовних одиниць (слів, словосполучень тощо) з короткими їх характеристиками або характеристиками позначених ним понять або з перекладом на іншу мову. Словник є одним із засобів накопичення результатів пізнавальної діяльності людства, показником культури народу, його національним кодом.

Словники виконують інформативну та нормативну функції: вони універсальні інформаційні джерела для розуміння того чи іншого явища та найточніша консультація щодо мовних норм.

Далекими попередниками словників вважають так звані глоси, тобто пояснення значення окремих слів без відриву від тексту, на полях і в текстах давніх рукописних книг. Традицію пояснювати незрозумілі та малозрозумілі слова за допомогою глос давньоруські книжники успадкували від візантійських та старослов'янських.

Збірники глос – глосарії – були першими і найдавнішими словниковими працями. Найстаріший глосарій кількістю в 174 слова знайдено в Кормчій книзі (1282). До другої половини XVI ст. глосарії – основний вид лексикографічної праці. У Пересопницькому Євангелії (1556-1561) налічується близько 200 глос. Глоси були матеріалом для перших давньоукраїнських словників.

Перша пам'ятка давньоруського книжкового мистецтва, яка містила лексикографічне опрацювання слів і словники, що стали значним явищем української культури, – «Изборник Святослава» (1073). Понад 400 статей цієї рукописної книги присвячені тлумаченню малозрозумілих слів Святого Письма, літератури, фактів

історії, відомостей про коштовне каміння.

Перша друкована словникова праця в Україні, видана як додаток до граматики слов'янської мови цього ж автора. Подано 1061 церковнослов'янське слово, яке пояснено «мовою простою». У наш час словник перевидано у 1964.

Праця лаврського друкаря, поета і філолога Памви Беринди. У словнику 6982 слова. Складається із двох частин. У першій подано 4980 загальних "словенських" слів, у другій – «Ймень тлькованіє» (2002 слова) – власні імена, назви місцевостей, слова з грецької міфології, назви наук, предметів церковного вжитку, мір, звірів, птахів та ін., взяті з єврейської, латинської, грецької та інших мов. Словник цей мав великий вплив, і його було надруковано майже по всіх слов'янських землях. І усе це тому, що автор глибоко переймався та вивчав національні особливості мов, щоб якнайповніше перенести їх багатство та багатогранність у створену ним працю.

Минулого століття цей словник було перевидано і він доступний усім: Лексикон словенороський П. Беринди Лексикон словенороський П. Беринди / Підгот. тексту і вступна ст. В.В. Німчука. – К., 1961.

Відомий лінгвіст А.А. Москаленко стверджує, що історія лексичної системи мови – це в основному історія поповнення її новими словами. А ми у свою чергу, можемо доповнити, що це перенесення національної ідентичності у формі лексичного відображення у словник.

Праця над укладанням словників вимагає глибоких знань і великих зусиль. Про це образно сказав український просвітитель початку XVI ст. Феофан Прокопович: «Якщо кого-небудь очікує вирок судді, то не слід тримати його на каторзі, доводити до знемоги його руки добуванням руди, хай він укладає словники. Ця праця містить у собі всі види покарань».

Укладання словників – процес не тільки складний, але й тривалий. Останнє зумовлює деяке відставання лексикографічної фіксації від постійного оновлення і безперервних змін словникового складу мови. У літературі та пресі з'являються нові слова, або такі значення відомих слів, яких у жодному з існуючих словників знайти не можна, а ці значення вже міцно закріпилися, увійшли у повсякденний вжиток і формують національний відтінок мови певного регіону чи групи людей, представників певного класу.

Як підкреслював В.В. Виноградов: «Укладання словників неможливе без роботи із установлення і кодифікації орфографічних, орфоепічних, граматичних, лексичних, стилістичних норм відпові-

дних літературних мов. Укладання словника будь-якої мови повинно спиратися не тільки на зразкове знання цієї мови у всіх її жанрово-стильових різновидностях та інколи її діалектів, а й глибоке наукове розуміння структури цієї мови і законів її розвитку».

Основними критеріями у процесі створення словника є великий обсяг, раціональний, продуманий спосіб подачі словникового матеріалу, швидкий та зручний пошук потрібного слова. Створення кожного словника, незалежно від його типу і призначення, розпочинається ретельним відбором реєстрових слів (лексичних одиниць), які або витлумачуються, або перекладаються.

Як зауважує О.М. Бабкін, що зареєструвати склад лексики живої літературної мови будь-якої пори її існування так само важливо, як і важко. А.С. Паламарчук стверджує, що упорядники мають постійно дбати про якнайширше залучення до словника лексичного матеріалу з тих джерел, які правильно відображають сучасний стан літературної мови народу в обох різновидах її функціонування. А це можливо здійснити лише за тієї умови, коли в словниковій картотеці будуть представлені численні виписки з авторитетних джерел писемної літератури різних видів і жанрів, а також із кращих зразків усної народної творчості.

Питання складу реєстру будь-якого словника – одне з найскладніших питань лексикографії. Яким має бути словник і кому він призначений – це ті визначальні моменти, що обумовлюють реєстр слів, які добираються до філологічного словника із лексичної скарбниці конкретної мови. Творці словників зобов'язані завжди пам'ятати, що об'єктивність відбору лексичних одиниць для словника та наукова розробка словникових статей великою мірою залежить від фундаментальності картотеки, від спроможності картотечних фондів відбивати не тільки стан, а й тенденції розвитку літературної мови на відповідному етапі її функціонування.

У зв'язку з поширенням електронних словників у наш час комп'ютери значною мірою прискорюють працю лексикографа, але у справі укладання словників, яка надзвичайно важлива для практики пізнання своєї та іноземної мов, без людини не обійтися. Лише вона може вдосконалювати й наповнювати словник.

Типізація словників за способом лексичного відображення матеріалу

Створення словника – це праця, для якої потрібен талент, натхнення, а також глибокі спеціальні знання. Кожен успішно вико-

наний у науковому відношенні словник становить собою не лише відображення окремого етапу або періоду в розвитку мови, а й своєрідне відображення соціально-економічного, культурно-освітнього й науково-технічного рівня суспільства загалом. Словники виходять за межі власне мовознавчого або іншого вузькофахового призначення. Їх заслужено називають супутниками цивілізації.

Усі словники залежно від змісту матеріалу і способу його опрацювання поділяють на два типи: енциклопедичні і філологічні. Суттєва відмінність між ними саме в характері матеріалу, який описують у словниковій статті: об'єктом опису в енциклопедичному словнику є поняття, у філологічному – слово.

Енциклопедичні словники за характером матеріалу поділяють на загальні та спеціальні (або галузеві, тематичні).

До сучасних загальних енциклопедичних словників належать: Українська Радянська Енциклопедія: У 12т. – 2-ге вид. – К., 1977 – 1984; Український Радянський Енциклопедичний Словник: У 3 т. – К., 1986 – 1987; УСЕ Універсальний словник-енциклопедія / Гол. ред. чл.-кор. НАНУ М. Попович. – К., 1999.

Спеціальні енциклопедичні словники подають системні знання з окремих галузевих ділянок. Це, для прикладу, такі словники:

- Енциклопедія історії України: У 4т. – К., 1969 – 1972.
- Шевченківський словник: У 2 т. – К., 1983 – 1985.
- Українська географічна енциклопедія: У 3 т. – К., 1989 – 1997.

Коли Анатоль Франс зазначав, що словник – це цілий світ в алфавітному порядку, він мав на увазі, очевидно, саме енциклопедичні словники. Вони в концентрованому вигляді описують предмети, явища, події з найрізноманітніших галузей (економічної, історичної, фізичної, біологічної, хімічної та ін.), розповідають про видатних діячів історії, науки, культури, а, отже, пояснюють і загальні, і власні назви, окрім цього, для повноти опису подають схеми, таблиці, карти, діаграми, малюнки, репродукції, фото тощо. Але філологічні словники – це душа народу, відчуття належності до певної групи людей, які розуміють відтінки мови, вживають діалекти і фразеологізми, з легкістю використовують гру слів і т.ін.

Слово «енциклопедія» (з грец. – коло загальноосвітніх знань) первинно означало сім вільних мистецтв: граматику, риторику, логіку, геометрію, арифметику, музику та астрономію. Праці енциклопедичного характеру створювали ще до нашої ери у Давній Греції і Давньому Римі, Китаї, а також у країнах арабської писемності. У Х ст. н. е. перша енциклопедія, складена за алфавітним принципом, з'явилась у Візантії. У 1751 – 1780 роках передові мислителі Фран-

ції – Дені Дідро, Жан Д’Аламбер, Вольтер, Шарль Монтеск’є, Жан-Жак Руссо та ін. – підготували 35-томне видання «Енциклопедії, або Тлумачного словника наук, мистецтв і ремесел».

Першою українською енциклопедією стала «Українська Загальна Енциклопедія» у трьох томах, видана у 1930 – 1935 роках у Львові за редакцією Івана Раковського. Вона мала підзаголовок – «Книга знання». У 1930-х роках в УРСР планувалося видання 20-томної енциклопедії, але через репресії проти української культури та її діячів цього не відбулося. Намагання уніфікувати усіх під тоді безлике поняття «радянський» ледь не знищило цілий пласт національної культури, вираженої і занесеної для подальшої передачі наступним поколінням у формі лексичних одиниць до довідкового джерела.

Наступні науково вагомі українські енциклопедичні праці з’явилися за межами України. Завдяки об’єднанню найкращих наукових сил української діаспори, що зберегла національні риси, не втратила національної ідентичності в мові, підготовлено та здійснено видання 10-томної «Енциклопедії українознавства» (1952 – 1985) за редакцією професора Володимира Кубійовича.

У далекій Аргентині протягом 1957 – 1967 років була створена та видана так звана Українська Мала Енциклопедія. Восьмитомну працю підготував один автор – професор Євген Онацький. Це видання стало значним інформаційним явищем, адже поширювало у світі правдиві знання про Україну.

Численні сучасні економічні енциклопедичні словники відображають важливі зміни в економічній системі України за останнє десятиліття, вказують на особливості і відповідають великій потребі у сучасній систематизованій конкретній економічній інформації. Фахові словники допомагають здобути глибокі економічні знання, знайомлять з новими реаліями економічного буття держави, з надбанням світової економічної науки та практики.

Тлумачний словник – словник, який пояснює, тлумачить значення слів, показує сферу їх використання, подає граматичні, акцентуаційні, правописні, стилістичні характеристики слів, фіксує стійкі словосполучення термінологічного і фразеологічного характеру з розкриттям їхніх значень. Тлумачний словник визначає лексичні норми літературної мови на певному етапі її розвитку. Розміщення слів у тлумачному словнику алфавітне. Кожне значення слова проілюстровано реченнями-цитатами з художньої, наукової літератури, публіцистики, фольклору. При реєстрових словах подано інформацію про їхні граматичні характеристики, стилістичне забарвлення.

Тлумаченню може піддаватись або все лексичне багатство загальнонародної мови, або лише частина її словникового складу. Словники, що ставили собі за мету включити до свого складу всю лексику мови, одержали назву тезаурусів (від гр. thesaurus – скарбниця, сховище).

Найбільший тлумачний словник в українській лексикографії. Він містить близько 135 тисяч слів. Створив його колектив науковців Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні Академії наук України на основі матеріалу з літературних, фольклорно-етнографічних та інших джерел у широких хронологічних рамках – з кінця XVIII і до кінця XX століття. Словник подає загальноповсякденну лексику і фразеологію не тільки активного, а й пасивного фонду (діалектизми, архаїзми, розмовну лексику та ін.). Уживання слів і фразеологізмів проілюстровано цитатами з творів художньої літератури, преси, наукових видань. Словник має тлумачно-нормативний характер. Науковці висловлюють думку про те, що цей словник, безперечно, є досягненням лексикографії радянського періоду, проте сьогодні не цілком відповідає потребам часу.

Словники іншомовних слів є різновидом тлумачних, у них пояснюється значення слів, запозичених з інших мов. У словникових статтях вказується, з якої мови прийшло слово, який мало вигляд у ній. Якщо значень декілька, наведено усі.

Приклади словників іншомовних слів:

– Словник іншомовних слів / За ред. О.С. Мельничука. – К., 1974.

– Сліпушко О. М. Тлумачний словник чужомовних слів в українській мові / Наук. ред. Л.І.Андрієвський. – К., 1992.

– Сучасний словник-мінімум іншомовних слів. – К., 1999.

– Словник іншомовних слів / Уклад.: С.М.Морозов, Л.М. Шкарапута. – К., 2000.

– Словник іншомовних слів / Уклад.: Л.О.Пустовіт, О.І.Скопенко, Г.М.Сюта, Г.В.Цимбалюк. – К., 2000.

Термінологічні словники містять терміни певної галузі науки, техніки, мистецтва. Вони бувають загальними та вузькоспеціальними, крім того, можуть бути тлумачними і перекладними (або водночас і перекладними, і тлумачними).

Приклади термінологічних словників:

– Рогачова Г.П. Російсько-український словник економічних термінів. – К., 1992.

– Російсько-український словник наукової термінології. Суспільні науки / Й.Ф.Андерш, С.А.Воробйова, М.В.Кравченко та ін. – К., 1994.

Існує велика кількість тлумачних термінологічних словників економічного спрямування, наприклад:

– Ринкова термінологія ділової людини: Словник-довідник / В.М.Лінніков, В.В.Борковський, В.В.Рокоча та ін. – К., 1992.

– Словник ділової людини / Уклад.: Р.Тринько, О.Тринько. – Львів, 1992.

Орфографічні словники подають перелік слів, а також словоформи у їх нормативному написанні. Залежно від частини мови слово має певний граматичний коментар, додаткові граматичні форми змінюваних слів тощо.

Відомі сучасні орфографічні словники:

– Орфографічний словник української мови / Уклад.: С.І.Головащук, М.М.Пещак, В.М.Русанівський, О.О.Тараненко. – К., 1994.

– Великий зведений орфографічний словник сучасної української лексики / Уклад.: В. Бусел та ін. – К. – Ірпінь, 2003.

– Карачук В. Орфографічний словник наукових і технічних термінів/ Наук. ред. А.І.Андрієвський. – К., 1999.

Орфоепічні словники є довідниками з правильної літературної вимови і нормативного наголосу. У словниках цього типу слова або їх частини, вимова яких не збігається з написанням, подаються в транскрипції.

Приклади орфоепічних словників:

– Українська літературна вимова та наголос: словник-довідник / За ред. М. А. Жовтобрюха. – К., 1973.

– Орфоепічний словник / Уклад. М.І. Погрібний. – К., 1984.

– Орфоепічний словник української мови: В 2 т. / Уклад.: М.М.Пещак та ін. – Т І. – К., 2001.

Акцентологічні словники – це словники, у яких подано нормативне наголошування слів.

Найновіші словники наголосів такі:

– Головащук С.І. Складні випадки наголошення: Словник-довідник. – К., 1995.

– Головащук С.І. Словник наголосів української мови. – К., 2003.

У багатомовних (перекладних) словниках дається не пояснення (тлумачення) значень слів, а переклад, тобто підбирається слово-відповідник іншої мови. Найчастіше це двомовні словники. Їх створюють для цілей перекладу й активно використовують при вивченні іноземної мови. Значно рідше за двомовні створюються словники, які охоплюють три і більше мов. Крім того, створено чи-

мало диференційних словників, в яких наводяться лише ті слова, які не збігаються за значенням.

Сьогодні в Україні є багато перекладних словників з різних мов світу: англійської, французької, німецької, болгарської, польської, чеської, іспанської, італійської, турецької, китайської та ін..

Словники скорочень подають складноскорочені слова та аббревіатури, розшифровують їх, вказують на граматичні ознаки роду та числа, подають відмінкові закінчення при змінних формах.

Приклад такого словника: Словник скорочень в українській мові / За ред. Л.С. Паламарчука. – К., 1988.

Активна поява великої кількості нових аббревіатур, їх поширеність у пресі ускладнювала сприйняття тексту, правильне розуміння. Тому з'явився ще один словник, у якому вміщено найновіші аббревіатури та скорочення і їх розшифрування: Зінкевич-Томанек Б., Григор'єв О., Прихода Я. Короткий практичний словник аббревіатур та скорочень української мови. – Краків, 1997.

Етимологічний словник подає інформацію про походження слова, його первісне значення, найдавнішу форму, зазначає, чи слово споконвіку належало мові-основі, чи воно запозичене, яким шляхом відбувалося запозичення, містить наукові припущення щодо того, як слово утворилося і яка ознака покладена в основу назви. Успішне етимологізування слів залежить від ступеня вивчення тієї чи іншої мови, тієї чи іншої групи генетично споріднених мов.

Історичний словник – це один із різновидів тлумачного словника, в якому подають слова певної історичної епохи, зафіксовані в тогочасних писемних пам'ятках, з'ясовують їх значення, наводять ілюстрації.

Приклади історичних словників: Словник староукраїнської мови XIV-XV ст.: У 2 т. / Ред. кол.: Л.Л.Гумецька (гол.) та ін. – К., 1977 – 1978. Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.: У 28 вип. / НАН України, Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича; Ред-кол.: Д.Гринчишин (від. ред.), У.Єдлінська, Я.Закревська, Р.Керста та ін. – Вип. 1-1L – Львів, 1994 – 2004.

Діалектні словники з'ясовують значення та особливості вимови і вживання слів певного діалекту чи групи діалектів.

Вони бувають двох типів: одні з них відбивають лексичну специфіку окремої говірки, діалекту чи наріччя, інші – становлять збирання діалектної лексики різних наріч, відмінної від літературної.

Приклади таких словників:

– Словник полтавських говорів / Уклад. В. С. Ващенко. – Вип. I. – Х. – 1960.

- Словник поліських говорів / Уклад. П. С. Лисенко. – К., 1974.
- Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок: У 2 ч. – К., 1984.
- Брилинський Д. Словник подільських говірок. – Хмельницький, 1991.

Фразеологічні словники містять фразеологічні одиниці мови, пояснюють їхнє значення, особливості вживання, походження, можливі варіанти у живому мовленні. Фразеологічні словники бувають одномовні тлумачного характеру (тлумачать значення стійкого вислову) і перекладні (подають фразеологічні одиниці певної мови і фраземи-відповідники з іншої мови).

Приклади фразеологічних словників:

- Прислів'я та приказки: У 3 т. / Упор. М. М. Пазяк. – К., 1989 – 1991.
- Фразеологічний словник української мови: У 2 т. / Уклад.: В. Білоноженко та ін. – К., 1998.
- Фразеологія перекладів М. Лукаша: Словник-довідник / Упор.: О. Скопенко, Т. Цимбалюк. – К., 2000.
- Головащук С.І. Російсько-український словник сталих словосполучень. – К., 2001.

Ономастичні словники є цікавим джерелом інформації про власні імена і прізвища, назви населених пунктів, гір, річок, озер тощо. Іноді вони мають науково-популярний характер.

Приклади ономастичних словників:

- Редько Ю.К. Довідник українських прізвищ. – К., 1968.
- Скрипник Л.Г., Дзятківська Н.П. Власні імена людей: Словник-довідник. – 2-ге вид., випр. і доповн. – К., 1996.
- Янко М.Т. Топонімічний словник-довідник Української РСР: У 3 т. – К., 1973.
- Горпинич В.О. Словник географічних назв України (топоніми та відтопонімі прикметники). – К., 2001.
- Коваль А.П. Знайомі незнайомці. Походження назв поселень України. – К., 2001.

Словники синонімів являють собою зібрання синонімічних гнізд з стрижневими словами, що ставляться у заголовок словникової статті.

Приклади синонімічних словників:

- Деркач П.М. Короткий словник синонімів української мови. – Львів, 1993.
- Караванський С. Практичний словник синонімів української мови. – К., 1993.

– Словник синонімів української мови: У 2 т. / А.А. Бурячок, Г.М. Гнатюк, С.І. Головащук. – К., 1999 – 2000.

Словники омонімів реєструють і пояснюють значення слів, однакових за звучанням, але різних за значенням:

– Демська О.М., Кульчицький І.М. Словник омонімів української мови. – Львів, 1996.

– Кочерган М. Словник російсько-українських міжмовних омонімів («фальшиві друзі перекладача»). – К., 1997.

Словник антонімів подає групи слів, що мають протилежне значення. У 1971 р. було здійснено першу укласти словник антонімів. Через двадцять вісім років, словник було доповнено і переглянуто: Полюга Л.М. Словник антонімів. – 2-ге вид., доп. і випр. – К., 1999.

Словник паронімів розкриває значення слів, близьких за звучанням, але різних за значенням: Гринчишин Д. Г., Сербенська О. А. Словник паронімів української мови. – К., 1986.

Словники мови письменників містять слова і звороти, які використав той чи інший письменник у своїй творчій спадщині. Це словник тлумачного типу, бо в ньому розкрито всі значення слів, з якими вони функціонують у мові письменника. Також подано частоту використання слів і типові ілюстрації з творів.

Приклади словників мови письменників:

– Словник мови Шевченка: У 2 т. / За ред. В.С. Ващенка. – К., 1964. Реєстр словника охоплює всі українські слова з основних текстів та різних редакцій і варіантів поезій Шевченка, а також з листів, писаних укр. мовою. Усього в словнику 10 116 слів.

– Словник мови творів Квітки-Основ'яненка: У 3 т. – К., 1978 – 1979.

Морфемний словник подає структуру слова, словотвірні гнізда і словотвірні ряди.

Прикладами таких словників можуть бути:

– Яценко І. Т. Морфемний аналіз: Словник-довідник: У 2 т. / За ред. Н. Ф. Клименко. – Т. 1 – 2. – К., 1980 – 1981.

– Полюга Л. М. Морфемний словник української мови. – К., 1983.

– Сікорська З. С. Українсько-російський словотвірний словник. – К., 1985.

Частотні словники засвідчують частоту вживання слів у певний час. Існує понад 600 опублікованих і комп'ютерних частотних словників для 40 мов світу.

У частотному словнику подається перелік слів певної мови з

вказівкою на те, скільки разів певне слово було вжите у текстах відповідної довжини, здатної об'єктивно показати частотність появи слова у мовленні. Принцип розміщення слів – не алфавітний, а в порядку зменшення частотності. Словник починається з найбільш уживаних слів і закінчується найменш уживаними. На основі частотних словників укладаються посібники для прискореного навчання перекладу технічної і наукової літератури. В історії світової лексикографії перший частотний словник німецької мови був створений у 1898 р.

В українській лексикографії відомий: Частотний словник сучасної української художньої прози: У 2 т. / Гол. ред. В. С. Перебийніс. – К., 1981. Інверсійний словник групує слова з однаковими морфологічними частинами слова, наприклад, з одним і тим самим суфіксом. Він є корисним для вивчення словотвору і фонетики. Його дані вказують на поширеність тих чи інших морфологічних частин, їх продуктивність у певних групах слів. Він може бути використаний як словник рим. Його застосовують для розшифровки стародавніх текстів. Прикладом такого словника є: Інверсійний словник української мови / За ред. С. П. Бевзенка. – К., 1989.

Словники-довідники з культури мови допомагають закріпити лексичні, морфологічні та інші норми літературної мови, адже подають проблемні випадки слововживання. Деякі з них мають форму посібника, оскільки вміщують широкі коментарі, наукові і науково-популярні статті.

Приклади словників-довідників:

– Словник-довідник труднощів української мови / За ред. С.Я. Єрмоленко. – К., 1992.

– Антисуржик: Вчимося ввічливо поводитись і правильно говорити: Посібник / За заг. ред. О. Сербенської. – Львів, 1994.

– Головащук С.І. Українське літературне слововживання: Словник-довідник. – К., 1995.

– Гринчишин Д., Капелюшний А., Сербенська О., Терлак З. Словник-довідник з культури української мови. – Львів, 1996.

– Лесюк М. Словник русизмів у сучасній українській мові (неунормована лексика). – Івано-Франківськ, 1993.

– Сербенська О., Білоус М. Екологія українського слова: Практичний словничок-довідник. – Львів, 2003.

Останнім часом усе більшого використання набувають електронні словники, які дають змогу зберігати в пам'яті значний обсяг матеріалу, швидко знаходити потрібну інформацію і подавати її на екрані в зручному для користувача вигляді.

Т. В. Букреева та Є. Н. Лукаш аналізують лексикографічні відмінності електронного словника від його паперового варіанта. У звичайному словнику використовується алфавітний або гніздовий порядок розміщення лексичних одиниць. Такий словник показує взаємозв'язок і взаємообумовленість лексики мови, але утруднює пошук потрібного слова. Вирішити цю проблему допомагає електронний словник, який подає лексичні одиниці в тому порядку, який у цей момент потрібен користувачеві.

М. Левицький відзначає, що наявність енциклопедій та словників на електронних носіях вважається одним із показників інтелектуального рівня нації.

Програмою «Словники України», затвердженої Президентом України ще 7 серпня 1999 р., окрім традиційних, тобто виданих на папері, передбачається і створення їх електронних відповідників для інформаційних комп'ютерних систем.

Словники відіграють велику роль у сучасній культурі, у них відбиваються знання, накопичені суспільством протягом століть. Вони служать цілям опису і нормалізації мови, сприяють підвищенню правильності і виразності мови його носіїв.

Особливо важливе місце посідають словники у житті сучасної людини. Чим далі рухається людство у різних сферах, тим більше з'являються нових термінів. Особливо важливе місце посідають словники у тих професіях, де є багато іншомовних запозичень. Для прикладу: медицина, юриспруденція, точні науки. Без знання термінології просто неможливо діяти, розуміти хід бесіди тощо.

Для професій, де слово є основним знаряддям праці (філологія, журналістика, письменницька та літературна діяльність, радіо і телебачення), правильне використання слів та словосполучень, зворотів є вкрай необхідним завданням, оскільки представники цих професій є носіями стандартів мовної культури.

Отже, словники – скарбниця народу, у них зберігаються знання і досвід багатьох поколінь. Їм належить важлива роль у розвитку національної духовної культури як цінного джерела інформації і засобу підвищення комунікативної культури носіїв мови. Використовуючи різноманітні словники, людина може не тільки орієнтуватися в наукових та технічних спеціалізованих термінах, але за допомогою словників слів-синонімів збагачувати свою мову, робити її більш досконалою та цікавою для сприймання.

Широкий розмах словникарської праці в Україні протягом років незалежності засвідчує, що українська лексикографія активно і плідно розвивається, вдосконалюються методологічні засади лексикографічної роботи, розширюється коло лексикографічно опрацьованих галузей знань. Поява нового словника будь-якого виду –

це значна подія у справі книговидавання, тому, незважаючи на велику кількість словників, подальше укладання словників різного формату є перспективним напрямком роботи.

Наукові джерела

- Bakmand, B. 2000. National language planning, why (not)? *Intercultural Communication*. Berlin / New-York: Mouton de Gruyter. www.immi.se/intercultural.
- Bercovitch, S. 1993. *The Rites of Assent: Transformations in the Symbolic Construction of America*. N.Y. & L.: Routledge.
- D'Haen, Th. 2011. How Many Canons Do We Need? *World Literature, National Literature, European Literature. The Canonical Debate Today: Crossing Disciplinary and Cultural Boundaries*. Amsterdam, N.Y.: Rodopi.
- Elliott, E. 2004. «Those Irrepressible Puritans: Canon War Survivors». *Пуританська традиція в літературі США*. К.: Інститут літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України, 17-35.
- Encyclopedia of Contemporary Literary Theory. Approaches, Scholars, Terms* / gen. ed. Irena Makaryk. – Toronto: University of Toronto Press, 1994.
- Huntington, S. 1996. *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. – New York: Simon and Schuster.
- Joseph, J. E. 2006. «Identity and Language». *Encyclopedia of Language and Linguistics*, 2nd ed., ed. by Keith Brown. Vol. 5. Oxford: Elsevier, 486 – 492.
- Kellough, R.D., & Kellough, N.G. 2008. *Teaching young adolescents: Methods and resources for middle grades teaching* (5th ed.). Upper Saddle River, NJ: Pearson Merrill Prentice Hall.
- Lair, M. 2010. *Redcoat Theater: Negotiating Identity in Occupied Philadelphia, 1777-1778*. University Park: Pennsylvania State UP, 192-210.
- Larkin, E. 2007. What is a Loyalist? *The American Revolution as Civil War*. Common-Place. 2007. V. 8. № 1.
- Lauter, P. 1990. Introduction. *Heath Anthology of American Literature*. Lexington, Mass.: D.C.Heath & Co.
- Levine, L. 1996. *The Opening of the American Mind: Canons, Culture, and History*. Boston: Beacon Press.
- Азарова, Л. Є. 2018. «Мова як визначальний чинник ідентичності української нації». *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України*. Вип. 292: 24-32.
- Апенко, Е.М. 2000. *Литературная критика. История литературы США. Т.III. Литература середины XIX в. (поздний романтизм)*. М.: Наследие.
- Апресян, Ю. Д. 1979. *Английские синонимы и синонимический словарь*. М.: Наука.
- Бакіров, В. С. 2010. «Вища школа України: на шляху до європейських стандартів». *Академическая мобильность – важный фактор образовательной евроинтеграции Украины*. Харьков: НУА, 37-47.
- Берков, В. П. 1996. *Двуязычная лексикография*. Пб.: Изд-во СПб. ун-та.
- Бех, І. Д., Журба, К. О. 2017. Концепція формування у підлітків національно-культурної ідентичності у загальноосвітніх навчальних закладах. *Гірська школа українських Карпат*, 16, 24-33.
- Виноградов, В. В. 1977. *Избранные труды. Лексикология и лексикография*. М.: Наука.
- Висоцька, Н.О. 2010. Єдність множинного. Американська література кінця ХХ – початку ХХІ століть у контексті культурного плюралізму. К.: КНАУ.
- Гак, В. Г. 1986. *Проблема создания универсального словаря*. М.: Русский язык.
- Герд, А. С. 1986. *Основы научно-технической лексикографии*. Л.: Изд-во ЛГУ.
- Головашук, С. І. 1976. *Перекладні словники і принципи їх укладання: на лексичному матеріалі російської та української мов*. К.: Наукова думка.
- Гора, О. 2011. «Освітнє середовище як фактор формування національної ідентичності студентів вищих навчальних закладів». *Витоки педагогічної майстерності*. Вип. 8(1): 97 – 101. http://nbuv.gov.ua/UJRN/vpm_2011_8%281%29_21.
- Гудзенко, О.З. 2010. «Міжпоколінські відмінності уявлень про фактори досягнення життєвого успіху». *Соціологія майбутнього: науковий журнал з проблем соціології молоді та студентства*. № 1.

- Денисов, П. Н. 1993. Лексика русского языка и принципы ее описания. М.: Русский язык.
- Дзюба, І.В. 2002. Починаємо з поваги до себе. К: Просвіта.
- Дубичинский, В.В. 1994. Искусство создания словарей. Конспекты по лексикографии. Харьков: ХГПУ.
- Заблоцький, В.В. 2007. Мовна політика в Україні: стан та напрями оптимізації. Харків.
- Казакевич, О. 2017. «Роль мови у формуванні національної ідентичності (Role of language in the national identity format)». Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Культурологія», (Вип. 18).
- Коренева, М.М. 1997. «Литература XVIII в. Введение». История литературы США. Т.І. Литература колониального периода и эпохи Войны за независимость XVII-XVIII в. – М.: Наследие.
- Кудашев, И.С. 2013. Проектирование переводческих словарей специальной лексики. Helsinki: Helsinki University.
- Куць, О.М. 2004. Мовна політика в державотворчих процесах України: навч. посіб. Х.: ХНУ ім. В.Н. Каразіна.
- Марчук, Ю. Н. 1979. Действующие системы машинного перевода и автоматические словари. Машинный перевод и автоматизация информационных процес сов. М.: Наука.
- Михед, Т.В. 2006. Пуританська традиція і література Американського Ренесансу: 1830-1860. К.: Знання України.
- Морковкин, В. В. 1994. Типология типологических словарей. Vocabulum et vocabularium. Харьков: Изд-во Харьковского ун-та.
- Москаленко, А. А. 1961. Нарис історії української лексикографії. К.: Державне учбово-педагогічне в-во «Радянська школа».
- Огієнко, І. 1995. Наука про рідномовні обов'язки. – Львів: «Фенікс».
- Ожегов, С. И. 1974. Лексикология. Лексикография. Культура речи. М.: Высшая школа.
- Паламарчук, Л. С. 1978. Українська радянська лексикографія. К.: Наукова думка.
- Пачковский, Ю. 2009. Ціннісно-професійний контекст світоглядних орієнтацій студентської молоді (досвід українсько-польського соціологічного дослідження). Український соціологічний журнал. № 1-2.
- Полюга, А. 2000. Проблеми української лексикографії в освітньому процесі. Українська мова в освіті. Івано-Франківськ: Плай.
- Сімонок, В. П. 2016. «Запозичена лексика в українській мовній картині світу». Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Перекладознавство та міжкультурна комунікація, 2, 96-102.
- Сокурянская, А. 2006. Студенчество на пути к другому обществу: ценностный дискурс перехода. Харьков: Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина.
- Тараненко, О. О. 1996. Новый словарь украинської мови (Концепція та принципи укладання словника). Київ, Кам'янець-Подільський.
- Терещенко, К.В. 2010. «Національна ідентичність як складова системи соціальної ідентичності особистості». Вісник післядипломної освіти. Вип. 1(2). http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vpro_2010_1%282%29_47.
- Ткаченко, Є.В. 2009. Конституційно-правове регулювання мовних відносин: порівняльний аспект. Х..
- Фишман, Д. 2005. Сегодняшние споры между примордиалистами и конструктивистами: связь между языком и этничностью с точки зрения ученых и повседневной жизни. Логос. № 4 (49).
- Хобсбаум, Э. Р. И. К. 2005. Все ли языки равны? Язык, культура и национальная идентичность. логос, (4), 49.
- Чередник, Ю. 2010. Мовне планування як складова державної мовної політики: теоретико-методологічний аспект. http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/dums/2010_1/10cymtma.pdf.
- Шевченко, О.В. 2003. Формування національної ідентичності як компонента Я-образу особистості. Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні. Київ.
- Шумка, М. А. 2015. Роль рідної мови в становленні української національної ідентичності. Актуальні проблеми філософії та соціології, (4), 172-177.
- Щерба, А. В. 1958. Опыт общей теории лексикографии. Избранные работы по языкознанию и фонетике. Л.: Наука.
- Щерба, А. В. 1974. Языковая система и речевая деятельность. Л.: Наука.

Феномен «міжкультурної комунікації» в сучасному гуманітарному знанні

Гринюк С.П. – кандидат педагогічних наук, доцент
orcid: 0000-0002-8019-759X

Сьогодні як ніколи раніше світове співтовариство усвідомлює, що стабільність та благополуччя світу у третьому тисячолітті залежать від здатності виявляти толерантність і повагу до інших культурних та соціальних відмінностей, від бажання розуміти один одного і співпрацювати один з одним, шукати та знаходити шляхи врегулювання міжкультурних конфліктів.

Основою конструювання сучасного суспільства, його системоутворювальним процесом постала ефективна комунікація та втілює дієвий інструмент «посередника» та/або «парламентера», здатного скеровувати світовий вектор розвитку на досягнення загального добробуту і процвітання; стає вирішальним чинником для встановлення успішної взаємодії й світового співробітництва між гравцями на світовій арені.

Істотні глобалізаційні соціально-структурні перетворення, які відбуваються у світі, спричинили підвищення інтересу до проблем міжкультурної комунікації, адже, усвідомлення приналежності до єдиного світового простору вимагає досягнення розуміння між носіями різних культур і неможливе без освоєння їх культурного контексту, що і складає основу для забезпечення конструктивного діалогу культур.

Таким чином, в умовах континууму закріплення демократичних засад у світі та глобалізаційних процесів розуміння впливу міжкультурної комунікації є безумовним імперативом продуктивної глобальної комунікації для кожної нації, яка бажає мати взаємне погодження, необхідне для контролю, моніторингу та запобігання зовнішніх загроз саме у тому сенсі, що вони формують сьогодення й майбутнє. Означені аспекти актуалізують потребу наукового осмислення питання.

Теоретико-методологічні засади концепту «міжкультурна комунікація»

Суттєве теоретико-методологічне значення з означеної проблематики мають праці у галузі культурології, соціології, філософії, етнології, етнографії, лінгвістики таких вчених, як В. Антонов, М. Арутюнова, Ю. Бромлей, А. Вежбицька, Г. Гачев, Т. Дейк, О. Пеліпенко, А. Уайт, Е. Холл, К. Клакхон, Б. Успенський, І. Яковенко, Е. Гірш та інші. Дослідження цих авторів сприяють розумінню цілісності і комплексності проблем міжкультурної комунікації і взаємозв'язку мовних і соціокультурних явищ.

Так, розгляд феноменів культури та комунікації в їх нерозривному зв'язку здійснюється в працях філософів XVII-XX ст. Ю. Габермаса, Г. Гадамера, І. Канта, Ф. Ніцше, П. Сорокіна, І. Фіхте, Ф. Шляєрмахера, О. Шпенглера та інших. Поняття міжкультурної комунікації виникає в середині XX ст. і пов'язане з іменами таких учених: Е. Холл, К. Клакхон, А. Кребер, Р. Портер, Д. Трагер, Л. Самовар. Теорії міжкультурної комунікації розробляли західні дослідники К. Бергер, С. Гантінгтон, Е. Гірш, Е. Холл, Г. Гофстеде, С. Даль. Міжкультурний діалог аналізували М. Бахтін та Ю. Лотман. Мовним стилям і ефективності міжкультурного спілкування присвячені праці С. Тер-Мінасової, Є. Верещагіна і В. Костомарова.

Незважаючи на те, що в Україні предметне поле досліджень концепту «міжкультурна комунікація» перебуває на етапі становлення, різнопланові трактування проблематики зустрічаємо в працях В. Андрущенко, Л. Губерського, Н. Висоцької, О. Гриценка, В. Євтуха, А. Єрмоленка, Г. Касьянова, Л. Нагорної та ін.

Спробу систематизації наукових підходів до аналізу поняття «міжкультурна комунікація» знаходимо в праці І. Бахова. На думку автора, « ... Нині термін «міжкультурна комунікація» розглядається з позицій трьох підходів. Перший підхід базується на класичній позитивістській методології, що подано концепцією структурного функціоналізму, використовує системний метод, концепцію інформаційного суспільства (Д. Белл, А. Тоффлер). Онтологія комунікації у цьому підході базується на системних зв'язках та функціях. Другий (некласичний методологічний підхід, Ю. Габермас) – базується на когнітивній моделі суб'єктно-об'єктних відносинах, у яких сфера комунікації виокремлюється як особливий онтологічний об'єкт. Її вивчення базується на методах герменевтичної інтерпретації смислів, критичної рефлексії, раціональній реконструкції. Третій (постнекласичний підхід) – зводить природу соціального до

суб'єктно-об'єктних відносин, тобто до принципу інтер-суб'єктивності, і виключає об'єктивність. Суспільство розглядається як мережа комунікацій, а комунікації створюють можливість для самоопису суспільства та його самовідтворення (Н. Луман). Комунікація розглядається як активне середовище, що самоорганізується» (Бахов 2012, 2).

Як один із дослідних напрямів виокремлюється також проблематика мовленнєвої комунікації австрійського філософа і логіка Л. Вітгенштейна, у контексті якої розкривається характер впливу соціокультурних чинників на процес комунікації та соціокультурна зумовленість вербальних та невербальних комунікаційних засобів на будь-якому рівні функціонування.

Слід зауважити, що питання міжкультурної комунікації особливо актуалізувалося в період глобальних соціально-структурних перетворень, набуваючи нових форм завдяки новітнім комунікативним технологіям. Тому цілком виправданим є той факт, що початок наукового діалогу стосовно концепту «міжкультурна комунікація» датується другою половиною ХХ століття.

Ретроспективний аналіз досліджуваного питання дозволив виявити, що упродовж значного періоду часу поняття комунікація ототожнювалося з поняттям «спілкування» і лише у другій половині ХХ ст. вперше було використано поняття «міжкультурна комунікація», яке мало відображати специфіку відносин між людьми, що належать до різних культур. У 1954 р. була опублікована книга Е. Холла і Д. Трагера «Культура як комунікація», в ній вперше був запропонований термін міжкультурна комунікація. У 1959 р. з'являється праця Е. Холла «Німа мова», в якій автор розвиває свої ідеї і доводить тісний зв'язок культури з комунікацією. Він вважає, що «комунікація – це культура, а культура – це комунікація».

З середини 60-х рр. проблеми міжкультурної комунікації починають цілеспрямовано вивчатися у Піттсбурзькому університеті США. Так, мову позиціонують як лише один із способів встановлення і підтримки подібного сприйняття членами певної культурної групи. Засновниками досліджень міжкультурної комунікації на основі такого парадигмального підходу стали Л. Самовар і Р. Портер, які у своїй праці «Міжкультурна комунікація: До читача» доводять наступне розуміння питання: невербальні символи, які позитивно оцінюються і сприймаються однією культурою, можуть отримати негативну інтерпретацію і оцінку у носіїв іншої культури. Пізніше, у 70-х роках, з'являються перші періодичні видання з міжкультурної проблематики, у яких обговорюються питання,

пов'язані з комунікацією, культурою, мовою, різноманітними формами інтеракції. Саме тоді «міжкультурна комунікація» починає використовуватись як спеціальний термін та інтерпретується «як ідеальна ціль, до якої повинна прагнути людина в своєму бажанні якомога ефективніше адаптуватися до навколишнього світу» (Групушук 2016, 24-25).

Після публікацій Е. Холла з'являються нові напрями вже всередині самої міжкультурної комунікації як предметної галузі наукових досліджень. Один із них очолили американські вчені К. Клакхон та Ф. Стродбек, які запропонували свою методологію вивчення культур різних народів. Основні відмінності культур, на їхній погляд, можна встановити за ставленням індивідуальних культур до таких концептів, як оцінка людської природи, ставлення людини до природи, ставлення до концепту часу, оцінка активності та/або пасивності.

Подальшу елаборацію наукових студій концепту міжкультурної комунікації, започаткованих у працях Е. Холла, знаходимо в праці Г. Хофстеде «Наслідки культури: кроснаціональне порівняння цінностей, поведінки, інституцій та організацій» (Hofstede 1984), а вже його оригінальним продовженням у цій царині можна вважати теорію культурної грамотності Е. Гірша, в рамках якої американський професор веде мову про чотири рівні міжкультурної компетенції, якими зумовлюється характер міжкультурної комунікації: 1) рівень, необхідний для виживання в умовах іншої культури; 2) рівень, який достатній для того щоб інтегруватися до іншої культури; 3) рівень, здатний забезпечити успішне функціонування в рамках нової культури («привласнення»); 4) рівень, що дозволяє повною мірою реалізувати ідентичність особистості на мовному рівні (Hirsch 2002).

Сучасні дослідники міжкультурної комунікації у США розвивають її у двох напрямках: міжкультурна комунікація як спілкування і взаємодія культур різних країн і народів і міжкультурна комунікація як спілкування і взаємодія субкультур у межах однієї великої культури. Перше орієнтоване на розробку університетських програм, а друге – прагне вирішити проблеми співіснування етнічних меншин і ствердження культурного плюралізму. В Україні ідеї міжкультурної комунікації стали активно розвиватися в середині 90-х років. Спочатку вони були пов'язані із зміною парадигми навчання іноземним мовам: для ефективного встановлення міжкультурних контактів необхідні не лише мовні, але і культурні навички і уміння.

Комунікація (від лат. *communicatio* – зв'язок, повідомлення) – спілкування, що ґрунтується на взаєморозумінні; повідомлення інформації від однієї людини до іншої або кількох інших (Пустовіт 2000, 56). Поняття «комунікація» має багато визначень, але найчастіше його трактують як механізм, що забезпечує існування й розвиток людських відносин, який вміщує в собі всі смислові символи, засіб їх передання в просторі та збереження в часі (Сенченкова 2014, 379-384). Будь-яка комунікація – це процес обміну інформацією між людьми, при цьому, кожна людина має свій життєвий досвід і по-своєму сприймає дійсність. При передачі та отриманні інформації неминучі втрати і перешкоди, у результаті чого відбувається нерозуміння між учасниками комунікації. Коли комуніканти належать до різних культур, випадки нерозуміння дуже часті, що стає причиною виникнення негативних емоцій по відношенню до партнера по спілкуванню і його культури.

Відповідно до визначення, поданого у «Словнику термінів міжкультурної комунікації», міжкультурна комунікація – процес спілкування (вербального і невербального) людей (груп людей), які належать до різних національних лінгвокультурних спільнот, як правило, послуговуються різними ідіоетнічними мовами, відчують лінгвокультурну «чужинність» партнера по спілкуванню, мають різну комунікативну компетенцію, яка може стати причиною комунікативних невдач або культурного шоку в спілкуванні (Бацевич 2007, 87).

«Міжкультурна комунікація» передбачає ситуацію, при якій учасники процесу, що представляють різні культури, усвідомлюють що не належить до їхньої культури як феномен «чужого» й для повноцінного і ефективного контакту двох сторін потрібен облік всієї сукупності знань і уявлень про «чужу» культуру, її цивілізаційну та історико-культурну самобутність, релігійний досвід та традиції, ціннісні орієнтації й культурні коди (Групуик 2016, 24-25).

Таким чином, учасники міжкультурної комунікації у випадках прямого контакту використовують засоби мовного коду з культурно-специфічними смислами, а також стратегії і тактики спілкування, які відрізняються від тих, якими вони користуються у випадках інтеракції всередині однієї культури.

Теорії, стратегії, принципи міжкультурної комунікації

Найважливішою з усіх існуючих теорій міжкультурної комунікації є теорія редукції невпевненості. Її основоположник К. Бергер вважав, що за допомогою спеціальних методів, взаємовідносини

партнерів у ході міжкультурної комунікації можуть бути змінені у кращу сторону. На думку вченого, індивіди першочергово бажають розуміти – чого саме їм очікувати від спілкування з комунікантом та бажають правильно визначати для себе початок і закінчення акту комунікації. Теорія редукції невпевненості – це, з одного боку, побудова учасником комунікації прогнозів поведінки комуніканта до початку дії та, з іншого боку, – інтерпретація дій за результатами їх здійснення (Фурманова 1995, 17-21).

Виділяють три стратегії редукції невпевненості: 1) пасивна – спостереження за іншими учасниками комунікації, без втручання в процес спілкування; 2) активна – людина задає питання іншим учасникам комунікаційного акту на предмет його інтересів, це допомагає йому в спілкуванні; 3) інтерактивна – безпосередня взаємодія з партнером по комунікації, у процесі якого ставляться питання, комунікант сам намагається розкритися – що, і вважається, найоптимальнішою стратегією поведінки.

Важливе місце у вивченні міжкультурної комунікації займає теорія адаптації, авторкою якої є американська дослідниця Я. Кім. Дослідниця вважає, що адаптація – це складний процес, в ході якого людина поступово звикає до нового середовища і нового спілкування. Для успішної адаптації потрібні декілька умов: спілкування у новому оточенні; знання іноземної мови; позитивна мотивація; участь у різного роду заходах; доступ до засобів масової інформації.

Прибічники конструктивістської теорії міжкультурної комунікації вважають, що усі люди можуть інтерпретувати слова і дії інших досить точно і ретельно. Проте, оскільки культура впливає на розвиток людини, у представників різних культур формуються різні погляди і можливості сприйняття. У процесі інкультурації людина набуває світосприйняття, відмінного від того, яке існує у представників іншої культури. Таким чином, формується когнітивна свідомість людини, яка може бути простою або складною, а це, у свою чергу, впливає на те, як людина поводить себе в процесі комунікації і на те, яким чином вона адаптується.

В основі теорії соціальних категорій і обставин лежить розуміння важливості соціальних ролей, стереотипів і схем для процесу комунікації. Тут дуже важливе питання впливу соціальної групи на людину, його позитивне відношення до членів своєї соціальної групи і негативного відношення цієї групи до інших комунікантів. При зустрічі з представниками інших груп відбувається налаштування на спілкування з іншою людиною. На основі оцінки соціаль-

ного статусу співрозмовника відбувається вибір стилю спілкування і можливих тем для розмови.

І, нарешті, порівняно недавно була розроблена теорія конфліктів, яка описує бар'єри спілкування. З точки зору цієї теорії, конфлікти – це нормальна поведінка, форма соціальних дій, регульованих нормами кожної культури. Відповідно, в кожній культурі існують свої моделі конфліктів.

Існує цілий ряд факторів, які зменшують невпевненість і невизначеність при контакті з представниками інших культур: позитивні очікування; схожість між контактуючими культурами; поради і зауваження з боку представників інших культур; більш тісні особистісні відносини між комунікантами; гарне знання мови партнера по комунікації; здатність до самоспостереження; більш глибокі знання про чужу культуру; велика терпимість до невизначеності; позитивні очікування в процесі міжкультурної комунікації; установка на ефективність спілкування; адаптація до чужої культури та ін.

Для розуміння цілісності і комплексності питання було сформульовано чотири основоположні принципи міжкультурної комунікації. До них відносять наступні:

1. Міжкультурне спілкування і взаємодія базуються на розумінні культурних відмінностей.

2. Міжкультурна комунікація є невдалою коли: а) здійснюється напад на систему цінностей, прийнятих в культурі іншої людини; б) зачіпаються національні почуття; в) принижується національна гідність. Будь-яка спроба знищити систему культурних цінностей іншого як наслідок має втрату контакту, виникнення бар'єрів у спілкуванні, закритість, самозахист і захист своєї самобутньої культури. Приниження національних почуттів і національної гідності виявляється у вигляді упереджень, стереотипів і дискримінації, що призводять до великої загрози для подальшого продовження й розвитку міжкультурної комунікації, вони становлять колективну несвідому основу виникнення націоналізму, а також його проявів: фашизму, екстремізму та тероризму. Тому вияв поваги, цікавості до культури народу, позитивної оцінки перспектив його розвитку – підґрунтя ефективної міжкультурної комунікації.

3. У процесі міжкультурної комунікації важливо орієнтуватися на майбутнє, а не на минуле. Безумовно, що, починаючи міжкультурне спілкування, необхідно знати минуле, історію свого та чужого народів, їх культуру, мистецтво, літературу, історію відносин між ними, проте домінувати повинні перспективи на майбутнє.

4. Мета міжкультурної комунікації – пріоритет дотримання своїх інтересів у своїй культурі та пріоритет дотримання інтересів партнера в його культурі (Почебут 2005, 103-104).

У світлі нашої проблематики доречним вважаємо також зазначити аспекти, які виокремлюють у дослідженні міжкультурної комунікації (Слющинський 2005, 167-176): 1) соціологічний (соціальні, етнічні й інші чинники); 2) лінгвістичні (вербальні і невербальні засоби комунікації, мовленнєві стилі, способи підвищення ефективності міжкультурного спілкування); 3) комунікативні (комунікативні навички та вміння, управління конфліктами, розвиток міжгрупових зв'язків).

В результаті використання означених стратегій, принципів і дій факторів відбувається необхідна адаптація і міжкультурна комунікація стає ефективною. Отже, успішна міжкультурна комунікація передбачає постійну готовність людини до сприйняття, розуміння і прийняття чужих етнічних стереотипів поведінки, народів, звичаїв, інтересів, культурних цінностей тощо.

Міжкультурна взаємодія в сучасному світі

В умовах посилення темпів глобалізації й інтеграції всіх життєвих процесів і явищ, з одного боку, і прагнення до відокремлення національних культур, з іншого, – особливого значення набуває необхідність встановлення рівноправного діалогу, основним завданням якого є забезпечення гуманних взаємин представників різних національних культур, прийняття принципів терпимості і культурного плюралізму. Взаємодія культур, їх діалог – найбільш сприятлива основа для розвитку міжетнічних, міжнаціональних відносин (Библер 1989, 31-43).

За визначенням М. Бахтіна, діалогічні відносини – це майже універсальне явище, що пронизує всю людську мову і всі відносини і прояви людського життя... Де починається свідомість, там... починається діалог (Бахтін 1979, 298).

Є. Сайко, систематизуючи наукові підходи до аналізу питання діалогу, пропонує наступне визначення... «Діалог – це спілкування з культурою, реалізація і відтворення її досягнень, це виявлення та розуміння цінностей інших культур, спосіб привласнення останніх, можливість зняття політичної напруженості між державами і етнічними групами. Він виступає необхідною умовою наукового пошуку істини і процесу творчості в мистецтві. Діалог – це розуміння свого Я в процесі спілкування з Іншим. Він загальний і загальність

діалогу загальноновизнана. Діалог передбачає активну взаємодію рівноправних суб'єктів, формує здатність прийняття іншої культури як своєї, відкриття своєї власної культури через глибинні смисли і знання культури Іншого» (Сайко 1999, 9).

Філософське осмислення діалогу культур відображено в одному з напрямів сучасної філософії – проблематології, засновник якої М. Мейер об'єднав ідею діалогічності мислення людини з ідеєю проблематичності знання та висунув на перший план проблемний підхід із властивим йому діалоговим характером, спрямованим на дослідження єдностей, що ґрунтуються на питаннях і відповідях на них, що є породженням сучасної культури (Демеріева 1992, 20-25).

Переміщення в новий культурно-мовний простір вимагає від іншомовного комуніканта модифікації картини світу шляхом поєднання вихідного та заново засвоєного образу дійсності і розширення горизонтів свідомості. У цьому контексті міжкультурна комунікація виступає як ціннісно-нормативний регулятив культурної діяльності, вона відрізняє одне суспільство від іншого, сприяє його інтеграції та перетворює на культурну самобутність. А отже, міжкультурна комунікація віддзеркалює «сучасну культуру суспільства». Виходячи з цього, можна стверджувати, що в жодному суспільстві не може існувати гомогенної культури, як і не може існувати гомогенної структури суспільства (Гринюк 2019, 159-162).

Нині в теорії міжкультурної комунікації формуються нові сфери інтересів, що зумовлюють різнобічне вивчення комунікації в контексті глобалізації культури разом із назрілими проблемами такої масової міжкультурної комунікації, які висувають на порядок денний Інтернет-мережа й інші електронні засоби. Інформація, що становить основу комунікації, існує не ізольовано, а в макро – та мікрореконтексті, на фоні культурно зумовленої картини світу, що формується впродовж усього життя людини. Сам термін «контекст» сьогодні двояко використовується в теорії мовленнєвої комунікації, оскільки він пов'язаний із двома зовсім різними, хоча і взаємопов'язаними процесами, один з яких здійснюється всередині організму людини, а інший – поза ним (Слющинський 2005, 167-176).

Внутрішній контекст містить минулий досвід комуніканта, запрограмований у його свідомості та структурі нервової системи. Під зовнішнім контекстом, у свою чергу, мається на увазі фізичне оточення, а також інша інформація, яка імпліцитно присутня у комунікативній взаємодії і містить характер міжособистісних взаємовідношень між комунікантами та соціальні обставини спілкування.

Для міжкультурної комунікації важливим є те, на чийй території відбувається спілкування. Географічне положення визначає різновид культури, що складає фон комунікативного процесу. При цьому країну можна розглядати як макроконтекст, а конкретне місце, де відбувається комунікація – як мікроконтекст. Локативний контекст буде здійснювати вплив на низку параметрів міжкультурного спілкування та визначати його специфіку. Комунікант, який знаходиться на своїй території, відчуває себе більш комфортно, ніж іноземець, і краще орієнтується у просторі власної культури.

Слід зазначити, що характерною рисою сучасного світу є не лише діалог культур, але і взаємопроникнення культур, яке можна охарактеризувати такими поняттями як «дифузія», «конвергенція», «інтеграція», «зближення», «асиміляція», «творча взаємодія» та ін. Динамічні процеси, позначені цими поняттями, сприяють формуванню єдиної світової спільності, і в той же час вони супроводжуються іншими, протилежними ним процесами, спрямованими на визначення культурної ідентичності, підкреслення унікальності культур, становлення культурної автономії, – і в цьому відмінна риса сучасної культурної ситуації.

Один із субнапрямів міжкультурної комунікації «комунікація через народи та культури» сприяє розумінню чужих культур, подоланню традиційної несумісності культур. М. Байрам у світлі означеного питання виокремлює такі види компетенцій:

1) аналітична компетенція – розуміння цінностей, вірувань, практик, парадоксів іншої культури і суспільства, включаючи етнічне та політичне розуміння, здібність встановлення зв'язків, усвідомлення умов іншості;

2) емоційна компетенція – здатність розкриття (емпатії) до різноманітних культурних досвідів і впливів, інтерес та повага до чужих культур, цінностей, традицій, досвіду – транснаціональна культурна емпатія;

3) креативна компетенція – здійснення синтезу культур, бачення альтернатив різноманітних варіантів, здатність використовувати різні культурні джерела для оптимістичного натхнення;

4) поведінкова компетенція – не лише володіння мовою, але й робота як перекладача, вільне використання міжкультурних невербальних кодів (природність), здатність до позбавлення комунікативного непорозуміння при різних комунікативних стилях, здатність підтримання міжперсональних відносин, відповіді на транснаціональні виклики, тиск глобалізації (уніфікація, міграція) (Byram 1997, 94-97).

Стає очевидним той факт, що розуміння в міжкультурній комунікації, з одного боку, вимагає стикування мовних кодів та концептів, а з іншого потребує заповнення міжконцептуального простору, який може здійснюватися різними способами, залежно від рівня культурно-мовної компетенції комунікантів. Сукупність шляхів і закономірностей переходу від одного мовного коду до іншого у процесі спілкування зумовила формування нового поняття – «трансформація». Такі відчутні у сьогоднішньому світі тенденції до глобалізації пов'язано з процесом трансформації культур, яка має як позитивні, так і негативні наслідки, що виявляються у взаємозбагаченні і діалозі культур та одночасному нівелюванні природної мовної різноманітності і загрози культурній ідентичності. Таким чином, можна стверджувати, що сьогодні існує проблема не тільки діалогу культур, а і культурної плюральності.

Наукові джерела

- Бахов, І.С. 2012. «Міжкультурна комунікація в контексті глобалізаційного діалогу культур». Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України, № 2: 34-43.
- Бахтин, М.М. 1979. Эстетика словесного творчества. М.: Искусство.
- Бацевич, Ф.С. 2007. Словник термінів міжкультурної комунікації. Київ: Довіра.
- Библер, В.С. 1989. «Культура. Диалог культур (опыт определения)». Вопросы философии, № 6: 31-43.
- Гринюк, С.П. 2019. «Концепція «діалогу культур» в контексті іншомовної освіти». Подолання мовних та комунікативних бар'єрів: освіта, наука, культура. Київ, НАУ: 159-162.
- Демериева, Ю.Ю. 1992. «Научно-художественная концепция диалога культур». Язык и культура: 20-25.
- Почебут, А. Г. 2005. Взаимопонимание культур: методология и методы этнической и кросс-культурной психологии. Психология межкультурной толерантности. Санкт-Петербург: С.-Петербург. ун-т.
- Пустовіт, А.О. 2000. Словник іншомовних слів. К.: Довіра: УНВЦ «Рідна мова».
- Сайко, Э.В. 1999. «О природе и пространстве «действия» диалога». Социокультурное пространство диалога. М.: 9-32.
- Сенченкова, Т. 2014. Комунікація як чинник діалогу культур [Електронний ресурс]. Держава і суспільство: 379-384. Режим доступу до журн.: <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/putp/2010-34/doc/4/18.pdf>
- Слющинський, Б.В. 2005. «Міжкультурна комунікація як метод соціального пізнання». Нова парадигма, Випуск 45: 167-176.
- Фурманова, В.П. 1995. Межкультурная коммуникация и лингвокультуроведение в теории и практике обучения иностранным языкам. Москва.
- Byram, M. 1997. Teaching and assessing intercultural communicative competence. Clevedon: Multilingual Matters LTD.
- Hirsch, E.D. 2002. The New Dictionary of Cultural Literacy: What Every American Needs to Know. Boston-New York: HOUGHTON MIFFLIN.
- Hofstede, G. 1984. Culture's Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions and Organizations Across Nationsю. USA, California: SAGE Publications.
- Grynyuk, S. 2016. "Cross-cultural communication in a multi-polar world". "The Unity of Science", № June: 24-27.

Наукова комунікація в умовах інформатизації суспільства

Скиба О.П. – кандидат філософських наук, доцент
orcid: 0000-0001-5751-0026

Скиба І.П. – кандидат філософських наук
orcid: 0000-0003-1555-8632

Сідоркіна О.М. – кандидат філософських наук, доцент
orcid: 0000-0002-8624-2398

Шоріна Т.Г. – кандидат філософських наук, доцент
orcid: 0000-0001-9281-7840

Питання наукової комунікації, спілкування вчених в процесі їхньої діяльності, є однією з ключових проблем у дослідженнях, що проводяться в рамках наукознавства починаючи з середини ХХ століття. Головною метою науки, як відомо, є отримання нового істинного наукового знання, а наукова комунікація у такий спосіб є однією з умов створення такого нового знання.

Стрімкий розвиток та глобальне впровадження наукомістких комп'ютерно-інформаційних технологій дав швидкий соціокультурний ефект, що детермінувало значний вплив на хід цивілізаційних та соціокультурних процесів. Перш за все це стосується комунікаційних процесів. Зокрема, з розвитком Інтернет-технологій нові способи комунікації все глибше проникають в різні сфери суспільного життя і трансформують їх. Наукова комунікація у такий спосіб також набуває нових форм та особливостей.

Феномен наукової комунікації

Наукова комунікація – це вид взаємодії і спілкування вчених, тому її можна розглядати як один із чинників, що детермінує процес наукового пізнання. У процесі наукового спілкування учених не лише відбувається рух інформації, а й встановлюються певні соціальні відносини – вирішуються питання про пріоритет, науковий престиж, відбувається стратифікація наукового співтовариства, причому форма і багатоманітність соціальних відносин є специфічні для різних рівнів об'єднання вчених – починаючи лабораторією

та інститутом і закінчуючи сукупністю вчених якоїсь дисципліни чи науковим співтовариством загалом (Онопрієнко 1998, 40-41).

Колективний характер суб'єкта наукової діяльності, її залежність від існуючих форм організації науки приводить до визнання справжнім суб'єктом пізнання – наукового співтовариства. Одним з перших поворот до «колективного суб'єкта пізнання» здійснює польський вчений, філософ і історик науки А. Флек. Відкидаючи теорію пізнання, яка спиралася на поняття індивідуального суб'єкта, він пропонує поглянути на суб'єкт наукової діяльності з більш загальних позицій.

Важливість наукової комунікації у науково-пізнавальному процесі стала усвідомлюватися порівняно недавно. У відомих логіко-методологічних моделях науково-дослідної діяльності, що склалися в рамках західної філософії науки (Т. Кун, І. Лакатос), такому чиннику, як наукова комунікація не надавалося скільки-небудь важливої ролі, бо зовсім абстрактно і спрощено розумівся сам суб'єкт наукової діяльності. А ось в інформаційно-кібернетичних і семіотичних моделях пізнання проблемам наукового спілкування приділяється значна увага (Чупина, 1984, 90).

Розуміння наукової комунікації як інформаційного обміну не є достатнім. На це справедливо звертає увагу Г. Чупіна, зауважуючи, що обмін інформацією в соціальних процесах відбувається і поза безпосереднім спілкуванням, будучи вплетеним у тканину інших соціальних процесів. Це стосується й наукового пізнання, де комунікативні зв'язки присутні не лише в процесах наукового спілкування, але й на рівні виробництва знань. Адже народження нового – спочатку гіпотетичного – знання, як правило, супроводжується його діалогічними відносинами з уже існуючою системою знання. Встановлення відповідності між старим і новим знанням, зафіксовано відомим принципом Н. Бора, виражає внутрішній комунікативний механізм науково-пізнавального процесу, що лежить у сфері самого виробництва знань. Від нього суттєво відрізняється зовнішній комунікативний механізм науки – спеціалізовані комунікативні зв'язки, що виявляються в особливому типі наукової діяльності (Чупина, 1984, 91). У такий спосіб, дослідження наявних комунікативних механізмів пізнавального процесу, методів і засобів комунікації, неможливе без врахування соціального і культурно-історичного контексту процесу наукового спілкування. Підтвердження цієї думки знаходимо у роботах С. Кримського, який відмічає, що наука, як феномен культури «...має світоглядні цінності, що пронизують усю масу людського знання» (Кримський

2010, 9). Аналіз наукового колективу як певного типу наукової діяльності поки що не став предметом гносеолого-методологічних досліджень, хоч і відкриває важливі методологічні перспективи, бо дозволяє виявити діяльнішу структуру, гносеологічні й соціально-психологічні умови, які визначають процес формування пізнавального суб'єкта – наукового колективу. Підхід до наукового спілкування як особливого виду наукової діяльності перш за все передбачає його аналіз у межах суб'єкт-об'єктних відносин.

Суб'єкт наукового спілкування є внутрішньо диференційованим у просторі й часі, включеним у різноманітні зовнішні зв'язки – ціннісно-світоглядні, нормативно-регулятивні, субординаційно-координаційні, історико-наукові. В літературі виділяють наступні його рівні: а) індивід, творчомислячий учений; б) наукова група, об'єднана інституційно, чи та, що виникла неформально (школа, напрямок, «невидимий коледж»); в) наукове співтовариство вчених.

Об'єктом наукового спілкування є знання, яке розглядається як пізнавальна і соціальна цінність. Ціннісний характер знання може бути виявлений у кількох планах: світоглядно-методологічному, практичному та культурно-історичному. Пізнавальна цінність знання пов'язана в першу чергу з його науковою новизною, здатністю виявляти нові аспекти в об'єкті науки тощо. Нове знання підлягає також аналізу й оцінці з точки зору його світоглядних і методологічних установок, що є складовою його соціально-наукової і культурної цінності. Нарешті, важливим аспектом обговорення є практична значимість знання, його здатність служити засобом задоволення потреб людей.

Основна суперечність наукової комунікації створюється дією взаємоспрямованих тенденцій до утвердження наукового й соціального престижу нового знання, з одного боку, і до збереження авторитету старого знання, а отже, критичного ставлення до нового, – з іншого. Ця суперечність старого й нового в формуванні та утвердженні знання, прямо обумовлена його специфікою (новизна, проблематичність, практична непередбачуваність тощо). Вона отримує в соціально-психологічному плані конкретизацію через багатоманітні форми взаємодій і відносин ученого й наукової групи, між науковими групами, між науковою групою і співтовариством у науці. Тобто, у процесі наукового спілкування можна спостерігати діалектичний взаємозв'язок старого і нового знання, перехід знань з особистісно-психологічного виміру до соціального за допомогою багатоманітних форм взаємодії, які визначаються соціокультурними особливостями даної історичної епохи.

Наука завжди була людською справою. Над цією простою й водночас складною тезою в контексті філософії І. Канта ґрунтовно розмірковує І. Добронравова. Зокрема, до гносеологічних питань «Що?», «Де?», «Коли?» і «Як?», вона вважає за необхідне додати питання «Хто?». Тобто: «Хто може знати?», «Хто повинен діяти?», «Хто повинен сподіватися?». Ці загально відомі кантівські питання навіть і в перефразованому вигляді виглядають людськими, занадто людськими, недаремно четвертим питанням, що поєднує перші три у нього є питання: «Що є людина?». Мабуть саме тому традиційно завжди, рекомендуючи ученого на роботу в університет чи іншу дослідницьку установу, перш за все характеризували саме його людські риси: комунікативність, охайність, здатність зосереджуватися, а не лише рівень інтелекту (Добронравова 2009, 304-307). Тобто, від здатності людини до спілкування, її ціннісних орієнтацій, особистих переконань і симпатій, уміння вливатися у колектив і адаптуватися до мінливих умов процесу пізнання, залежить як і результат пізнання так і подальша кар'єра ученого.

Виділення двох основних вимірів функціонування системи наукової комунікації – інформаційного і соціально-організаційного – є, звичайно, дослідницькими абстракціями єдиного процесу, які в чистому вигляді, як правило, не реалізуються. В конкретних дослідженнях практично мають місце обидва аспекти, хоч акцент робиться зазвичай на одному з них. Однак, в епоху електронних комунікацій при дослідженні впливу систем наукових комунікацій на процес наукового пізнання слід враховувати обидва аспекти.

Види та форми наукової комунікації

Для характеристики наукових комунікацій використовується певний набір понять, таких як «формальна та неформальна комунікація», «усна та письмова комунікація», «міжособистісна і безособистісна комунікація» «безпосередня та опосередкована комунікація», «запланована та спонтанна комунікація», а також, у відношенні до засобів комунікації, – поняття «первинна та вторинна інформація» (Онопрієнко 1998, Мирський 1976). Основою різниці формальної і неформальної комунікації є їх відношення до документально зафіксованим формам наукової інформації, і перш за все до прийнятих в ту чи іншу історичну епоху форм публікації наукової літератури. Відповідно під формальною комунікацією розуміють набір засобів та процесів, що призводить до появи наукових публікацій, зокрема статей та монографій, в той же час нефо-

рмальна комунікація – це ті види та форми спілкування вчених, котрі не передбачають обов'язкової появи наукових робіт.

Засоби формальної комунікації в свою чергу можуть бути розділені – по критерію їх представлення науковому співтовариству – на первинні і вторинні.

До первинних відносяться перш за все наукова стаття і книга, а також форми, що їм передують – тези та доповіді на наукових конференціях, матеріали яких обов'язково публікуються, в певному сенсі переклади наукової літератури і деякі специфічні рубрики наукових журналів (листи в редакцію, репліки, інформацію про наукове життя тощо). Вторинні засоби включають в себе реферати наукових статей і книг, різного роду огляди літератури, рецензії, списки анотацій та тематичні бібліографії. До засобів неформальної комунікації належать різного роду бесіди вчених – в наукових закладах, в кулуарах наукових зборів, в позаробочий час тощо; сукупність форм допублікаційних повідомлень – рукописи, препринти, усні доповіді на наукових нарадах, що не передбачають обов'язкових публікацій матеріалу. Сюди ж відносяться різного роду науково-дослідницькі звіти, призначені для використання виключно всередині того чи іншого закладу. До наукової комунікації належать і широкі комунікаційні структури – наукові часописи, наукові наради, дискусії, різного роду професійні зустрічі. До міжособистісної комунікації прийнято відносити ті засоби та форми, в яких повідомлення адресоване певній особі. Відповідно безособова комунікація передбачає сповіщення якогось наукового результату групі науковців, персональний склад якої не визначається. В ряді випадків це розрізнення видів комунікації проводиться відносно просто: наукова бесіда, вузьке професіональне обговорення, розсилання препринтів тощо відносяться до міжособистісних засобів, в той же час виступ в дискусії чи навіть рецензія в науковому журналі важко кваліфікувати на цій підставі, тому що кожен з цих комунікаційних актів, з одного боку, напрямлений цілком конкретному індивіду (доповідачу чи автору книги, яка рецензується), а з іншого, адресований всім колегам, зацікавленим його змістом (Мирський 1976, 11). Розрізнення безпосередньої та опосередкованої комунікації не стільки характеризує самі засоби комунікації, скільки відноситься до опису комунікаційних структур і розподілу ролей їх учасників. Безпосередня комунікація передбачає прямий інформаційний контакт, в той час як для реалізації опосередкованої комунікації необхідна наявність однієї чи кількох проміжних ланок. Вчений може цілеспрямовано шукати ту

чи іншу інформацію, використовуючи при цьому як формальні так і неформальні канали (запланована комунікація) або отримати важливу інформацію під час бесіди з колегою, що працює над зовсім іншою проблемою (спонтанна або незапланована комунікація). Неважко помітити, що один і той же конкретний комунікаційний засіб, наприклад, доповідь на науковій нараді, можуть бути віднесені до різних рубрик класифікації. Хоча, ця недосконалість викладеної класифікації є не такою й значною (Коммуникация 1976, 13). Якщо перш за все звернути увагу на формальну сторону наукової діяльності, то її соціальна обумовленість очевидна. Ми бачимо організований колектив з внутрішнім розподілом праці, з технічним обслуговуванням, зі взаємним обміном ідеями, з традиціями полеміки і т. д. Багато публікацій мають кількох спільно працюючих авторів; крім того в природничо-наукових публікаціях звичайно прийнято називати заклад, в рамках якого проведено дане дослідження і ім'я керівника. Існує наукова ієрархія, наукові школи, прихильники і противники певних наукових напрямків, наукові співтовариства конгреси, часописи, обмін інформацією тощо.

Сола Де Прайс у своїй роботі досліджує такі історичні форми формальних комунікацій, як статті у наукових журналах і книги. Зокрема, праці Архімеда та Птолемея мали форму листів. Ці листи вони надсилали своїм колегам і саме їх вважають початком сучасної наукової літератури. В давнину (в архаїчній культурі і культурі давніх царств) людина була жорстко інтегрована в соціальну систему, а її самостійність не допускалась. Лише в античній культурі з ослабленням міфологічних та релігійних начал з обмеженням впливу держави на людину, вперше спостерігається самостійна поведінка людини. У результаті таких соціальних трансформацій, як справедливо зазначає В. Розін, вперше в історії саме в Античності сформувалися людська особистість і тип такої соціальної комунікації, в рамках якої «на рівних» існували особисті переконання поряд з суспільними (Розин 2000).

Лист у роботах Архімеда і Птолемея мав сенс публікації за нормами схоластичної рукописної традиції. В результаті чого адресант, отримуючи листа, знімав з нього копію і демонстрував колегам. Такий механізм копіювання зберігається і до сьогодні. Коли у XVI столітті з'являються друковані книги, варіативність наукової комунікації зростає – вона вже може забезпечуватися і без листів.

Вже І. Ньютон друкує свої праці. З'являється новий формалізований тип наукової комунікації – ним поступово стає журнал. У такий спосіб соціальні механізми науки розвиваються: поява спочат-

ку статей, книг, а також сучасне тотальне впровадження комп'ютерних, інформаційних технологій викликають до життя ситуацію інформаційного вибуху. Дана проблема не є суто комунікаційною. На думку С. Де Прайса розв'язок цієї проблеми стає неможливим, якщо її розглядати лише як проблему адресного передавання конкретної інформації конкретним людям. Наукова інформація є міняливою складовою соціальної тканини науки і з'являється в одних умовах, а застосовується в інших. Передусім природознавство демонструє масове накопичення та прискорений ріст інформації, в наслідок чого з'являються нові комунікаційні системи. На думку С. Де Прайса це пояснюється особливістю природничих наук, яка полягає в тому, що учений-природознавець діє у такий спосіб, ніби існує тільки єдиний світ можливих відкриттів. Якби не існували Й. Бах, Л. Бетховен, Г. Гегель, І. Кант та ін., то з'явилися б інші твори у музиці, філософії, але якби не було М. Планка, І. Ньютона, А. Ейнштейна ми б мали ті ж самі фізичні закони. У такий спосіб кожен етап прогресу супроводжується науковим відкриттям, яке вміщене у публікації (статті, книги), для того щоб завжди і постійно бути доступним, заявленим, знайденим і на виду. Певною мірою воно є інтелектуальною власністю першовідкривача. Цікаво, але головний парадокс інтелектуальної власності полягає у тому, що найкраще всього її забезпечує відкрита публікація (Р. Мертон).

В основі всієї мотивації вченого лежить потреба у публікуванні з метою на все більшій кількості пізнаних речей наклеїти ярлик зі своїм ім'ям. Ця потребу змушує вченого до письмового (друкованого) виразу результатів своєї праці. Будь-який вчений маючи колег-конкурентів зобов'язаний або публікувати або гинути.

В наш час з появою різних дослідницьких фондів, грантів тощо публікації все частіше починають нагадувати розписку про засвоєння коштів, які виділялися. У такий спосіб публікація стає швидше результатом обов'язкового завершення витрат часу та коштів, ніж особливим привілеєм, нагородою за відкриття чогось гідного перебувати в золотому науковому фонді і притягувати увагу обраних. Про що свого часу писав С. Де Прайс (Прайс 1976, 100).

Наукова комунікація і стиль мислення

Зміна способу та засобів наукової комунікації привела в свою чергу і до трансформації мови науки та до змін у стилі наукового мислення. Це пояснюється тим, що комунікативне співтовариство є «мовне суспільство», а суб'єкти соціального життя, як колективні

так і індивідуальні, через «знакову сторону типізацій... впізнають одне одного і самих себе», а стиль виступає як «інтерпретація існуючих відношень, знаковий інструмент комунікації» (Устюгова 2006, 34). Окрім того, проникнення людини в мікро – і мегасвіт привело пізнання до розриву з макроосновою його здатності до наочного представлення, тому в умовах сучасної постнекласичної науки воно проходить, за висловом С. Кримського, «кризу очевидності». А зміни в об'єкті пізнання, в першу чергу, детермінують зміни і в суб'єкті пізнання, у діяльності як окремих вчених, так і наукових співтовариств, що необхідно враховувати при дослідженні особливостей стилю наукового мислення.

Для того щоб система регулятивних засобів стала стилем наукового мислення, вона повинна бути не лише «переломлена» в призмі індивідуальної психології, а й відчуті на собі вплив психології колективу, а також дію соціологічних факторів, (Флек 1999, 74). Добре організований колектив – це носій знань, об'єм якого переважає можливості окремої людини. За А. Флеком, мислячий колектив виникає навіть тоді, коли двоє чи більше індивідів обмінюються своїми думками. Наступає певний момент, коли кожен учасник колективу здатен висловити думки, які сам, чи в іншому співтоваристві ніколи не зміг би сформулювати. Якщо дана ситуація існує протягом певного часу, то з взаєморозуміння і нерозуміння виникає структура мислення, що не належить вже жодному з даних індивідів, носієм і творцем якої є даний невеликий колектив. (Флек 1999, 69)

На стиль наукового мислення окремого вченого не може не здійснювати певного впливу науковий колектив, до якого він належить. Для даного наукового колективу існує певний стиль наукового мислення, який постає як єдиний та правильний для всіх членів. Той хто не погоджується з ним, є єретиком, якого часто переслідують, вважають божевільним, чиї погляди довго не визнаються. Можна згадати хоча б, яку в свій час різку критику викликала поява теорія відносності А. Ейнштейна, чи відкриття неевклідової геометрії. На думку А. Флека, індивід ніколи (чи майже ніколи) не усвідомлює колективного стилю мислення, який майже завжди здійснює примусовий вплив на його мислення і всупереч якому нічого не можна навіть помислити. Стиль мислення утворює необхідну основу «мислительного колективу» (Флек 1999, 66]. Дійсно, А. Пуанкаре і Г. Лоренцу саме «звичний образ мислення» завадив побудувати спеціальну теорію відносності, а потім прийняти її після побудови А. Ейнштейном. Втім, в той же час саме критичне відношення до звичного стилю мислення тогочасного наукового

колективу стало відправною точкою побудови цієї теорії А. Ейнштейном. Досить важливе для науки явище «невидимого коледжу» фіксується поки що по особистим спогадам вчених і даним їх інтерв'ювання. Об'єктивне дослідження його структури іншими методами поки, наскільки відомо, не проводилось, оскільки не так просто виявити групу людей, утворюючих більшу частину «невидимого коледжу». Головні труднощі криються тут в знаходженні і уточненні складу групи, як справедливо зауважує С. Де Прайс. А враховуючи сучасний рівень розвитку інформаційних технологій, які надають таку плуральну можливість комунікації, проведення подібного дослідження ще більш ускладняється. Р. Мертон одним з перших зробив процес наукового дослідження предметом соціологічного аналізу. Проте його концепція наукового співтовариства мала недоліки, оскільки не давала можливості пояснити деякі моменти у взаємодії вчених, так як не враховувала ніякі інші форми взаємодії між вченими, за винятком їхнього суперництва і конкуренції. Звичайно, прагнення особистого успіху, мотив визнання пріоритету за даним індивідом є досить дієвим, оскільки реальне існування конкуренції в науці сприяє темпам її зросту, продуктивності наукової діяльності, що особливо актуальним стає в умовах ринкової економіки. Однак конкуренція має і негативні наслідки, оскільки страх втрати визнання першості відкриття може викликати у вчених бажання сфальсифікувати результати експериментальних даних. Так, саме на цьому і наголошує В. Стюпін у своїй роботі, наводячи приклад фальсифікації наукових результатів молодим біохіміком Галлісом. Галліс, висунувши оригінальну гіпотезу про те, що морфіни рослинного походження і внутрішньомозгові морфіни здійснюють однаковий вплив на нервову тканину, відчував труднощі з експериментальним підтвердженням.

Страх втрати першості у відкритті спонукав його зважитися на фальсифікацію результатів дослідів, що пізніше відкрилося і викликало жорсткий бойкот з боку наукового співтовариства (Аронов 1996, 52).

До того ж невдачі, як справедливо зауважує В. Карцев (Карцев 1984, 68), іноді психологічно тяжко переживаються вченими. Так, Т. Грей, який подав заявку на телефонний апарат в патентне бюро лише на кілька годин пізніше Г. Белла і внаслідок цього втратив право на визнання, передчасно загинув. А Я. Бойяи, якого випередив К. Гаус, взагалі припиняє публікувати свої роботи. Таких випадків в історії науки можна знайти багато, і тому їхній опис,

виявлення їхніх причин і можливе згладжування їхніх наслідків є дуже важливим для розвитку науки і може стати важливим гуманістичним досягненням соціальної психології науки.

У формуванні стилю наукового мислення, численні дослідники, зокрема В. Порус, відмічають важливість соціально-психологічних факторів, які у свою чергу детерміновані соціологічними. Так, клімат у наукових співтовариствах, мотивація наукової діяльності, види наукової комунікації, як формальної так і неформальної, є залежними від конкуренції (що особливо актуально в умовах ринкової економіки, оскільки визначає ступінь фінансування тієї чи іншої галузі наукових досліджень) соціальної структури наукових інститутів і наукових співтовариств. В умовах розвитку сучасної цивілізації здатність вчених використовувати у своїй роботі новітні технології, інформаційні ресурси мережі Інтернет, засобів масової інформації, телебачення визначає рівень їх конкурентоспроможності. Тому поява нових форм творчої взаємодії вчених у процесі їх роботи – наукової комунікації, яку розглядають однією з умов створення нового знання, впливає на зміну стилю наукового мислення. І хоча не можна недооцінювати роль індивідуально-особистісних факторів в розвитку науки і в формуванні стилю, стиль мислення вченого виявиться недоступною “річчю у собі”, якщо визнати, що наукова творчість носить лише індивідуальний характер. Вона є неможлива без комунікацій і без спілкування.

Інформаційно-комунікаційні технології як сучасна форма наукової комунікації

Процес наукового пізнання не в останню чергу визначається методами і формами наукової комунікації. Тому поява нових методів і форм наукового спілкування якісно видозмінює і сам процес наукового пізнання.

Зміни, що відбулися в інформаційних технологіях впродовж їх культурно-історичного розвитку викликали відповідні трансформації у функціонуванні та організації науково-дослідних установ. На ранніх етапах розвитку наукова комунікація здійснювалась за допомогою пера, чорнильниці та паперу і ефективність обробки інформації була досить низькою. Винайдення друкарської машинки і телефону дещо полегшив обробку інформації і підвищив ефективність роботи наукових закладів. Втім лише поява інформаційно-комп'ютерних технологій значно видозмінює процес роботи науково-дослідних установ. Враховуючи темпи появи нових комуні-

каційних засобів, вчені вчаться на практиці використовувати нові технології ще до того, як вдається пояснити особливості функціонування і сутність нових інформаційно-комунікаційних процесів.

Загалом будь яка комунікація, у тому числі наукова, у сучасному інформаційно-комунікаційному просторі набуває дещо нових рис. Це пояснюється тим, що взаємодія суб'єктів мережевої комунікації відображає нову якість інформаційних, суб'єкт-об'єктних відносин, які зумовлені специфічними функціями соціальних мереж (Луман 2005). Поява комп'ютерно-символічних світів і мережевих структур, «інформаційна революція» підтверджують закономірність переходу людства до якісно нової стадії розвитку, що дозволило стати комунікації домінуючим фактором сучасної культури (Миронов 2005), яка змінюється й розвивається швидше, ніж будь-яка з тих, що існували раніше. Ця культура створила засоби для того, щоб зберігати накопичене знання у цифровій формі і фіксувати людську діяльність до найменших дрібниць. Саме широке розповсюдження цих засобів, в ролі яких виступають інформаційні і комп'ютерні технології, на думку М. Кастельса, в інформаційну епоху дозволяє говорити про нове «мережеве суспільство», яке виникає тоді, коли «...спостерігається структурна реорганізація у виробничих відносинах, відносинах влади і відносинах досвіду. Ці зміни призводять до значних модифікацій суспільних форм простору і часу та до виникнення нової культури» (Кастельс 2000, 496).

В історії науки в усі часи одним із важливих джерел інформації та найбільш вдалим і успішним засобом наукової комунікації був науковий журнал як першоджерело для опублікування результатів наукових досліджень та обміну думками. Саме тому поява нової форми наукового журналу – електронного, зумовила цілу низку змін і у самій системі наукових комунікацій. До переваг електронних журналів слід віднести: швидкість підготовки та поширення публікацій (адже стаття може бути доступною значно раніше, ніж в друкованому варіанті журналу); доступність в Інтернеті в будь-який час з будь-якого робочого місця (тобто ученим не потрібно витрачати свій дорогоцінний час у бібліотеках); можливість «зкачувати» електронний текст для подальшої роботи (копіювання, примітки, конспект тощо) тощо. Стрімкий розвиток електронних журналів і їхні безумовні переваги спричиняють навіть прогнози щодо припинення вже в недалекому майбутньому видання традиційних (паперових) журналів. А нові технології спричинили й подальші дискусії у фахових колах навколо моделей наукової комунікації взагалі, і запропонували альтернативні моделі, серед найбільш відомих нині «Відкри-

тий Доступ» (2 складові цієї ініціативи: Відкритий Архів чи Інституційний Репозитарій та Журнали Відкритого Доступу) (Ярошенко 2006, 150). Будапештська ініціатива Відкритого Доступу (BOAI) була опублікована в 2002 році як альтернативна модель наукової комунікації, що поєднувала старі традиції і новітні можливості мережі Інтернет. Прихильники BOAI сподівалися, що забезпечення безкоштовного доступу учених, дослідників, викладачів і всіх, хто цікавиться наукою, до якісної відрецензованої експертами наукової літератури у мережі Інтернет прискорить наукові дослідження, полегшить обмін інформацією і принесе суттєву суспільну користь.

Під «відкритим доступом» згідно BOAI розуміються «відкриті для всіх публікації в Інтернеті, які можна читати, завантажувати, копіювати, поширювати, роздруковувати, знаходити чи приєднувати до повних текстів відповідних статей, використовувати для створення вказівників, вводити як дані в програмне забезпечення чи використовувати для інших законних цілей при відсутності фінансових, правових чи технічних перешкод (Будапештская Инициатива “Открытый Доступ”» 2002). Такий доступ до наукових цифрових колекцій і архівів дає змогу швидко підготувати електронні книжки і навчальні матеріали, полегшує пошук потрібних текстів, сприяє інтеграції до глобальних наукових баз даних, зменшуючи тим самим ступінь наукової ізоляції та створюючи нові можливості для спільних наукових проектів.

Водночас, приймаючи участь в інформаційному обміні не всі люди «є масово залученими до виробництва теоретичного знання, а тільки “споживають” його у формі технологій. В результаті наукове знання стає цінністю лише для великих корпорацій, які здатні трансформувати його в елемент політичної і економічної влади... Хоч це не означає, що рядовий громадянин є повністю прорахованим споживачем...». (Ягодзинский 2015). С. Ягодзінський висловлює слушну думку, що саме новітні комунікаційні канали повноцінно розкривають соціокультурний потенціал глобальних інформаційних мереж. Стрімкий розвиток інформаційних технологій та розвиток мережі Інтернет вносить свої корективи в класичну наукову та освітню системи. І доступ до баз даних електронних бібліотек та можливість дистанційного доступу є лише невелика частина їхнього потенціалу.

Соціокультурний зміст наукової Інтернет-комунікації

Серед найбільш поширених типів Інтернет комунікації, вчені виділяють наступні: (Ефремова 2018):

1) Людина – комп'ютер. Цей тип комунікації дозволяє отримувати інформацію незалежно від реального місцезнаходження джерела інформації, надсилати і зберігати інформацію на цьому комп'ютері. Мережа Інтернет у цьому випадку виконує роль своєрідного репозитарію інформації. В якості приймача і передавача може виступати планшет чи смартфон.

2) Людина – людина. У цьому виді комунікації користувач може вступати в комунікацію з будь-яким іншим користувачем і здійснювати всі види передачі інформації: за допомогою тексту (електронна пошта), голосу (Інтернет-телефонія) і зображення (відеотелефон, конференція чи спілкування в мережі).

3) Одна людина – багато людей. Традиційний тип масової комунікації, коли інформація надсилається значній кількості людей одночасно. Інтернет-мережа глобалізує і здешевлює цей тип комунікації. В якості репозитарію інформації Інтернет дозволяє створювати архіви, які можуть бути використаними при бажанні значною кількістю людей.

4) Багато людей – одна людина. Цей тип комунікації дозволяє збирати і систематизувати інформацію від багатьох людей.

5) Багато людей – багато людей. Одночасне спілкування великої кількості людей.

В науковій діяльності найчастіше використовується перший і другий типи комунікації.

Більше того, для вирішення кардинально нових проблем сучасної науки саме нові форми Інтернет – комунікацій забезпечують об'єднання тимчасових груп учених не лише з різних країн, але й із різних континентів. При цьому їхня комунікація не завжди є безпосередньою: кожен учений може вирішувати якесь одне завдання, спілкуючись за допомогою соціальних мереж. Але надскладні, глобальні наукові проблеми вирішуються колективами вчених, які безпосередньо пов'язані між собою і працюють пліч-о-пліч, як, наприклад, при дослідженні феномену Великого вибуху через застосування андронного колайдера, теж побудованого спільними зусиллями не лише вчених, а й інженерів – програмістів і фахівців з інших галузей науки й виробництва (Дротянко 2018, 11).

На розвиток науки і техніки у свій час мали вплив спочатку поява писемності, потім книгодрукування, винахід друкарської

машинки, комп'ютерів, які стали основою сучасних інформаційних технологій. Традиційні комунікаційні мережі виникали досить давно, коли ще з'явилася пошта, періодика, телефон тощо, а сьогодні уся їх різноманітність зливається в єдину інформаційно-комунікаційну мережу, без якої неможливо уявити не лише наукову, а й соціально-політичну, економічну, і навіть культурну діяльність людини загалом. Якщо раніше комунікативні взаємодії вчених складалися з безпосередніх чи опосередкованих контактів (листи, телефон тощо) то сучасна наукова комунікація все більше ґрунтується на технологіях обробки і передачі інформації і все щільніше охоплюється мережею технічних стандартів. Серед соціальних взаємодій починають домінувати віддалені і опосередковані контакти, які стали можливими завдяки сучасним інформаційно-комунікаційним мережам. А вчені користуючись цими мережами, включаючись в автоматизовані комунікаційні процеси, комунікаційно частково відтворюють цю систему у власному науковому спілкуванні. Так, зокрема наукове спілкування за допомогою інтернет-комунікацій, яке ще вчора викликало скептичне ставлення, сьогодні створює власний стиль мислення. Це пояснюється тим, що кожен спосіб передачі інформації, що ґрунтується на певній технології «продукує свій досить специфічний тип комунікації» (Ивницький 2004, 18).

В умовах інформатизації суспільства з'являється феномен віртуальної реальності, яка сформувалася як форма «предметно-соціальної симуляції» і здатна створити імітацію, що є близькою до об'єктивної реальності (Иванов, 2004). Втім специфіка віртуальної реальності полягає у тому, що вона не лише копіює та імітує реальний світ, а й за своїми можливостями в одиницю часу здатна перевершувати його та підміняти. Деякі властивості віртуальної реальності використовуються і в науці. Зокрема, все більшого поширення набуває віртуальний експеримент, який є максимально наближеним до реального. Сучасною формою наукової комунікації є віртуальна наукова лабораторія, яка створюється для організації спільної роботи наукового колективу, члени якого розділені у просторі і можуть спілкуватися лише віддалено за допомогою Інтернет-комунікацій.

Інтернет-комунікації як нові способи збереження, обробки і розповсюдження інформації містять не лише певні переваги, але й недоліки також. Справа в тому, що текст знаходиться у новому вимірі – віртуальному. Якщо надрукований текст існував на папері, його читали і обговорювали, дискутували, то «екранна культура

передбачає лише циркуляцію інформації. Тут відбувається автоматична деконструкція тексту, його цілісність і архаїчність поступається місцем незліченному багатократному використанню окремих смислових елементів» (Вакулич 2013). Перш за все, це пов'язано з появою гіпертексту на різноманітних веб-сторінках, коли текст можна переглядати не в лінійній послідовності, а як систему вказаних можливих переходів («гіперпосилань»). У такому випадку матеріал можна читати нелінійно, переходячи від одного тексту до безлічі інших. Іноді автор таких текстів може бути невідомим або виступати віртуальною особистістю. Також Інтернет-комунікації все глибше проникаючи в різні сфери життя суспільства – науку, освіту, професійну діяльність, дозволяючи тощо – призводять до виникнення нових форм віртуальної комунікації, яка все частіше заміняє реальне спілкування і до формування поняття соціальної присутності, «social presence» (Yildiz, 2009; 46) людини в комунікації та появи нового соціокультурного простору.

Сьогодні доступ до інформації забезпечують новітні інформаційно-комунікаційні технології, тому реалізація наукової Інтернет-комунікації може містити певні специфічні складнощі. Серед них, зокрема, можна назвати такі як відсутність необхідного технічного забезпечення в наукових закладах, відсутність необхідних технічних знань з використання інформаційно-комунікаційних технологій у суб'єктів наукової діяльності тощо. Успішна наукова комунікація сьогодні значною мірою залежить від рівня інформаційної культури (мережевого етикету, тикету) учених, дослідників, викладачів і студентів та від їхнього уміння користуватися новітніми інформаційно-комунікаційними технологіями.

Наукові джерела

Аронов Р.А., Шемякинський В.М. 1996. «Адаптація фізики в системі культури». Фізика в системі культури: 231.

Google. 2002. «Будапештська Ініціатива “Открытый Доступ”». Последние изменения 14 февраля 2002 года. <https://www.budapestopenaccessinitiative.org>

Вакулич Н.Р. 2013. «Интернет коммуникации: возможности сохранения и трансляции культурных ценностей». Образование в современном мире: сборник научных статей: 21-28.

Добронравова И.С. 2009. «Постнеклассическая рациональность и философские основания синергетической методологии». Постнеклассика: философия, наука, культура: Коллективная монография: 296 – 314.

Дротянко А.Г. 2018. «Інтенсифікація глобалізаційних процесів в інформаційну еру». Вісник Національного авіаційного університету: 9-13.

Google. 2018. Ефремова А.А. «Интернет-коммуникация как средство мобилизации общества». Last modified 2018. <https://docplayer.ru/54842532-Internet-kommunikaciya-kak-sredstvo-mobilizacii-obshchestva.html>

Иванов Д. 2004. «Общество как виртуальная реальность» Информационное общество: 355-428.

Ивницкий В. А. 2004. «Теория сетей массового обслуживания»: 772.

Карцев В.П. 1984. «Социальная психология науки и проблемы историко-научных исследований»: 308.

Кастельс М. 2000. «Информационная эпоха: экономика, общество и культура»:606.

Кримський С.Б. 2010. «Про софійність, правду, смисли людського буття: Збірник науково-публіцистичних і філософських статей.»:464.

1976. «Коммуникация в современной науке»: 438.

Луман Н. 2005. «Реальность массмедиа»: 256.

Миронов В.В. 2005. «Информационное пространство: вызов культуре». Информационное общество: 14-18.

Мирський Э.М., Садовський В.Н. 1976. «Проблемы исследования коммуникаций в науке». Коммуникация в современной науке: 5-24.

Онопрієнко В.І. 1998. «Наукове співтовариство: Вступ до соціології науки»: 98.

Прайс Д.Дж. 1976. «Тенденции в развитии научной коммуникации – прошлое, настоящее, будущее». Коммуникация в современной науке: 93-109.

Розин В.М. 2000. «Типы и дискурсы научного мышления»: 248.

Устюгова Е.Н. 2006. «Стиль и культура: Опыт построения общей теории стиля»: 257.

Флек Л. 1999. «Возникновение и развитие научного факта: Введение в теорию стиля мышления и мыслительного коллектива»: 220.

Чупина Г.А. 1984. «Научное общение в системе познавательного процесса». Анализ системы научного познания: 152.

Ягодзинский С.Н. 2015. «Образовательный потенциал глобальных информационных сетей: социально-философский вектор». Молодой ученый: 1871-1875.

Ярошенко Т.О. 2006. «Наукові комунікації XXI століття: електронні ресурси для науки та освіти України». Наукові праці. Т. 52. Вип. 39: 148-154.

Yildiz, S. 2009. «Social Presence in the Web-Based Classroom: Implications for Intercultural Communication» Journal of Studies in International Education: Vol. 13. – Issue 1: 46-65.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I. Комунікативна парадигма інформаційного суспільства	7
Філософія діалогу в комунікативних практиках інформаційного суспільства	8
Культура і комунікація: перманентність та симбіоз в історичній ретроспективі	28
Міжперсональна взаємодія як соціологічна проблема	66
Етноцентризм як проблема глобалізації культури та взаємодії цивілізацій у контексті міжкультурної комунікації	97
Установи соціальної пам'яті у соціокультурному інформаційному просторі	108
РОЗДІЛ II. Стратегії розгортання соціальних комунікацій мережевого суспільства	159
Інформаційна діяльність у структурі соціальних комунікацій: стан і перспективи	160
Роль сформованості національної ідентичності в системі соціальних комунікацій	176
Феномен «міжкультурної комунікації» в сучасному гуманітарному знанні	232
Наукова комунікація в умовах інформатизації суспільства	243

Наукове видання

Серія «Гуманітарний дискурс
суспільства ризику»

Соціальні комунікації
інформаційного суспільства:
теоретичні та прикладні аспекти

Монографія

В авторській редакції

Дизайн обкладинки — Тумко Андрій

Підп. до друку 20.05.2020.

Формат 70х100/16. Ум. друк. арк. 21,1. Обл.-вид. арк. 15,5.

Тираж 50 пр. Замовлення №

Видавець і виготовлювач ТОВ «Талком»

03115, м. Київ, вул. Львівська, 23,

Тел./факс (044) 424-40-69, 424-56-26

E-mail: ukraina.vdk@email.ua

Свідцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 4538 від 17.05.2013.